

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ОУСІПІАВНО ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСІУНИК

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 3 (288), March, 1972, Vol. XXV

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF Great Britain
Tel.: 01-607-6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1972 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	10 дол.	6 дол.	3,50 дол.	1 дол.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	25 н. пез.	14 н. пез.	7 н. пез.	2,50 н. п.
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф. 75 п.	2 ф.	1 ф.	35 п.
Канада	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
США	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	52 фр.	27 фр.	14 фр.	5 фр.
Швеція	50 кор.	26 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3 (288)

БЕРЕЗЕНЬ, 1972

Річник XXV

Зміст III-ої книжки

(с. о.): ГАНЕБНІ ПРОВОКАЦІЇ МОСКОВСЬКИХ ІМПЕРІАЛІСТІВ (Перед московсько-більшевицьким монстрпроцесом над українськими інтелектуалістами)	291
Іван Вовчук: НАСТУПАЛЬНИЙ КУРС КРУКІВ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ	300
Кирило Левченко: ПОНЕВОЛЕНІ НАЦІЇ І МОСКОВІЯ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ (продовження, 6)	310
*	
А. Киянка: ВЕСНЯНІ АКОРДИ (Мариво, На хатньому порозі, Зустріч, Трепет, Радість, Чари, Голубий травень, Бузкове цвітіння, Сподівання, Концерт весни, — поезії)	318
Д. Г. Цяпка: ГОРИТЬ ЛІС (Спомини кол. вояка УПА, 5)	320
Михайло Осадчий: ВІЛЬМО (Нарис, закінчення — 2)	349
Марта Камінська: ЛЕСЯ УКРАЇНКА У ВИЖНИЦІ НА ВУКОВИНІ (Спомини, закінчення — 4)	391
Олекса Воронай: АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА (Щоденник нового поселенця, 29)	403
*	
Михайло Брайчевський: КОЛИ ЗБУДОВАНО СОФІЮ КИЇВСЬКУ?	417
К. П. Стрижак: ПОГЛЯДИ ЕКОНОМІСТА ЧАСІВ Т. ШЕВЧЕНКА	422
Проф. П. Ковалів: СЛОВО ЯК МОГУТНЯ СИЛА	428
— У 25-РІЧЧЯ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» (с. Антін, А. Киянка, Відділ СУВ-у в Ковентрі)	430
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»	432

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folkshs Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
c/o Dnister
928 Mt. Alexander Rd
Essendon, Vic. 3040.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Bld. St.-Germain
75—Paris, 9^e.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 35 пен. або 1,20 дол.
Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо роз-
раховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо
повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

**«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ
КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ.
СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!**

**СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ,
ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА
РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.**

ГАНЕБНІ ПРОВОКАЦІЇ МОСКОВСЬКИХ ІМПЕРІАЛІСТІВ

*(Перед московсько-большевицьким монстрпроцесом
над українськими інтелектуалістами)*

(с. о.) Причини і обставини ганебного судилища, що його готує в Україні Брежнев — всім надто добре відомі. Вони пригадують двадцять і, зокрема, тридцять сталінські роки — часи терору ЧеКа, ГПУ, Держинського, Менжинського, Ягоди, Єжова, Вишинського і їх послідовників. Брежнев послідовно ступив на шлях свого майстра Сталіна, навіть Шелепін, вбивця сл. п. Степана Бандери, не може з ним конкурувати. Культ особи Брежнева, як непомильного вождя імперії, пляново й систематично плекається на зразок культу Сталіна. Хитрий типово московський примітив, підступний, нікчемний і брутальний, подібно як Сталін застосовує такі ж самі методи у винищуванні не лише борців за волю і незалежність поневолених націй, а й інтелектуальних, культурних творців, які не хочуть відректися свого національного «Я», своїх національних традицій і прагнуть плекати культуру, мистецтво, літературу, фолклор і традиції свого народу.

Як бачимо, для московських окупантів не має значення те, що працівники і діячі культури в Україні розгортали свою творчість у рамках гарантованих їм (паперових) прав т. зв. конституцією ССРСР-УРСР, у рамках хартії прав людини, що її підписали ССРСР і УРСР, як члени ОН. В кожному випуску «Українського Вісника» було зазначено, що автори користуються гарантованими їм конституцією правами, пишуть і діють у її рамках. Але, згідно з практикою московських гнобителів-окупантів, усі ті права, гарантовані конституцією ССРСР-УРСР і хартією ОН про права людини, в московській імперії призначені тільки на експорт, для закордону, як висловився старшина КГБ у Мордовії. В ССРСР панує, як казав він, закон Сталіна, себто — насильства і безправства. І це безперечна правда.

Організація Українських Націоналістів ніколи не визнавала, і тепер не визнає, ані т. зв. УРСР, ані конституції ССРСР-УРСР, яку уважає блефом, перфідною провокацією, щоб ловити рибку в мутній воді. Конституція ССРСР — московське твориво для провокації, для вилонювання і розкривання сміливіших людей, які хочуть змагатися за її здійснення, щоб згодом знищити їх або запроторити в тюрми й концтабори. Провокація і підступ, обман і терор — шляхи і методи панування Москви в Україні та в інших поневолених нею країнах.

Свої злочини Москва часто перекидає на іншого, здогадного «винуватця», якого примушує служити їй. «Лови злодія!» — давня випробувана метода Москви — царів і большевиків, московських нацистів і московських «демократів»: Петра I-го, Катерини II, Миколи II, Мілюкова, Леніна, Керенського, Сталіна, Хрущова, Шелєпіна і Брежнєва.

*

Світова преса, в тому й «US-News & World Report» з 20-го січня 1972 року, була подала вістку, що — згідно з інформаціями західних розвідочних джерел — керівництво ССРСР наприкінці минулого року постановило приспішити розв'язку питання жидів, які хочуть виїхати з ССРСР, а з другого боку — розгромити діяльність творчої інтелігенції поневолених націй, зокрема зліквідувати «Самвидав».

Нема сумніву, що в двобої із жидами Москва програла. Світова жидівська потуга, що великою мірою опанувала масові медії, має великі матеріальні й технічні засоби та майже вирішальний вплив на політику США, а одночасно рішуча підтримка жидів в ССРСР з боку Ізраїльської держави — примусили Москву поступитися жидам, щоб мати вільні руки в розправі з поневоленими в ССРСР націями, зокрема з нескореною Україною, як найбільшою загрозою для московської імперії.

Зазнавши поразки в зударі з жидами, Москва рятує свій престиж загостренням курсу проти поневолених в ССРСР націй, щоб показати свою «непереможну силу». «Поступки» жидам і загострення репресій супроти поневолених в ССРСР націй зумовлені ще й тим, що в московській імперії поглиблюється економічна криза, Україні загрожує новий масовий голод, отже, треба знайти «ворогів народу» і скинути на них усю вину або бодай відвернути увагу від властивої причини лиха.

Дуже нагло міняє Москва свої «віхи». Українські націоналісти, яких вона весь час називала «погромниками жидів», стають раптово «спільниками жидів». Ще вчора Степан Бандера нібито «давав накази» винищувати сотні тисяч жидів, ще вчора УДП в 1941 році «чинило» жидівські погроми, ще вчора «кандидат історичних наук», якийсь Кичко, під фірмою Академії Наук УРСР видав у Києві пасквіль про «антисемітизм українців», а зокрема націоналістів, а вже сьогодні агентурні «Вісті з України» (так само пише й інша україномовна підсоветська преса) друкують «ревеляційні» статті того ж самого Кичка про «блück українських націоналістів із сіоністами», про спільну координовану дію. Докази? Ось вони: АБН і ЕРС влаштували Міжнародну Конференцію у Брюсселі, а зараз після неї жида в тій же Брюсселі влаштували свій Світовий Сіоністський Конгрес. Отже, для вислужника Москви Кичка «доказ» вже є, мовляв, українські націоналісти і жидівські сіоністи — нерозривні друзі, «діють спільно». А Ярослав Стецько і лідери світового сіонізму — просто «сіямські брати». Вчора Симон Петлюра був «погромником жидів», а сьогодні в Кичка він «заприсяжений друг Жаботинського».

Що ж сталося, що примусило Москву до таких карколомних стрибків у її політиці? Самий жидівсько-арабський конфлікт, в якому Москва зручно використовує арабів для своїх інтересів, не відіграє тут вирішальної ролі. Московські ватажки бояться також розбуджуваного жидівського патріотизму в самому ССРСР, що частинно нівечить їхні випробувані методи у використуванні жидів для своїх інтересів, як це було в минулому з Троцьким, Зінов'євим та багатьма іншими діячами і чекістами жидівського походження. Вони знають, що зростання жидівського патріотизму посередньо скріплює протиросійський фронт поневолених народів.

Це правда, що деякі жиди в ССРСР є на важливих позиціях в індустрії, адміністрації, технології, науці, в організації культури і пропаганди, навіть у війську. Правда й те, що населення поневолених Москвою країн, зокрема України, ще пам'ятає роллю Кагановичів, Хатаєвичів («Михайликів»), що нищили наші монастирі й церкви, Троцьких, Літвінових, Радеків, Зінов'євих, Каменєвих і численних інших жидів-вислужників московського імперіялізму. Тому й нічого дивного, що серед поневолених Москвою народів існує також упередження до таких жидівських вислужників. І власне на ті ресентименти розраховує тепер Москва, намагаючись пов'язати українських націоналістів із сіоністами, точніше — із жидами, які мають деякі значні позиції у певних галузях життя України і вислудовуються Москві.

Так ще раз повторяється тактика Москви: «Лови злодія!» Не москалі винуваті за поневолення і визискування українського народу, за геноцид в Україні, а — жиди... Таку саму тактику застосовували колись московські царі, а тепер її повторюють московські більшовики — їхні послідовники. Москва вже не спроможна вести свого нищівного наступу на український народ під такими новими пропагандивними гаслами, які могли б приховати правдиву мету її великодержавного шовінізму і імперіялізму-колоніялізму. Тому вишукує різні претексти для переслідування українців з одного боку, а з другого — намагається викликати серед українського народу нехоть до українських націоналістів, як «союзників сіоністів» чи взагалі жидів, що мали або мають в ССРСР важливі позиції... Все ж в тій давній, хоч і випробуваній тактиці Москва починає втрачати рівновагу і розгублюється. Троцькі, Кагановичі й Радеки — не були сіоністами, а більшовиками, вислужниками Москви, не були вони й «друзями» Петлюри, а Леніна. Вони вогнем і мечем, спільно з москалями, їхніми хлібодавцями, нищили Україну.

Розгублені кремлівські ватажки, програвши в зударі із світовим жидівством, хочуть рятувати свій «престиж» і демонструють тепер свою силу проти «партнера» сіоністів — українських націоналістів, себто українців, які не мають у світі такої сильної позиції, як жиди. Власне це головні причини, чому політбюро КПСС вирішило піти на поступки жидам, а супроти поневолених в ССРСР народів, зокрема України, постановило скріпити свій терор.

Московським антисемітським ватажкам зовсім байдуже, що їхня брехня (як і кожна брехня) має короткі ноги. Вони використовують хвиливу ситуацію. Тому, напр., згаданий Кичко зовсім «забув» додати до сіоніста Жаботинського ще й Шварцбарта, вбивцю С. Петлюри, що на судовому процесі в Парижі виступав як сіоніст, а не як комуніст. Насправді ж Шварцбарт був агентом Москви. Все ж, після смерті Шварцбарта, жиди перевезли його тіло до Ізраїля, де й поховали. Так приховано агентурність Шварцбарта, його вислужництво московському ГПУ, на доручення якого він убив Симона Петлюру. А жиди офіційно взяли на себе злочин Шварцбарта, мовляв, він сіоніст — убив Петлюру, пімстившись за погроми жидів. Москва руками жида Шварцбарта вбила Симона Петлюру — символа протимосковської боротьби, а одночасно розіграла й жидів, бо вони самі визнали Шварцбарта сіоністом, не зважаючи на те, що він був комуністом — явним агентом ГПУ.

Москві вже забракло сил стати відверто до ідейного бою з Україною, зокрема з українськими націоналістами-революціонерами. Насамперед вона намагалася зробити українських націоналістів-революціонерів німецькими «коляборантами», але ця провокація швидко провалилася, бо навіть Хрущов мусів визнати двофронтову війну ОУН-УПА. Тоді на ОУН посипались наклепи, що вона співпрацює з «американськими капіталістами», з «англійською і американською розвідками». Але й ця інсинуація провалилася, бо політика ОУН повністю суперечна американській політиці «мирного співжиття» і договорювання з Москвою. Коли Москва опинилась у конфлікті з Ізраїлем (вона була одною з перших держав, що визнала Ізраїль), тоді висунула нову провокацію — «союз українських націоналістів із світовим жидівським капіталізмом», хоч світове жидівство не зайняло позитивного становища до концепції розвалу московської імперії і відновлення на її руїнах самостійних національних держав, зокрема держави української.

Самий факт, що поодинокі жиди виявляють прихильність до відновлення УССД і засуджують убивство С. Петлюри, що його виконав Шварцбарт на доручення ГПУ (напр., французький жид Алан Дерош або проф. Шуфлінський, в'язень московських концтаборів, що висловив своє признание українським політв'язням) — ще не означає зміни політики світового жидівства та Ізраїля супроти української визвольної боротьби. Очевидно, було б корисне, якби якась жидівська група типу МАОЗ зайняла виразне протиросійське становище, визнала концепцію розвалу московської імперії і відновлення національних держав. На жаль, дійсність інакша. Наприклад, централь жидівських організацій у Канаді відсепарувалася від наших протимосковських демонстрацій, бо має іншу мету. Подібно було і в Англії, тільки окремі невеличкі жидівські студентські групи відважилися висунути протиросійські гасла.

Шукаючи все нових «опікунів» для українських націоналістів, московські ватажки цілковито розгубились, самі заперечують те, що раніше твердили. Кожного дня все якась нова версія, хоч мета незмінна: втовкмачити українському народові, що ОУН орієнтується не на власні сили нації і не на фронт поневолених в СРСР народів, а на якусь сторонню «протирадянську» потугу. Чіпляють ОУН ярлик за ярликом, вона все нібито служить «чужим силам» — польським, німецьким, американським, англійським, національним китайцям, врешті — червоним китайцям і сіоністам. Мовляв, націоналісти не контрагенти, а агенти, не партнери, а вислужники. В нагірці на «українських буржуазних націоналістів» московські ватажки і їхні вислужники доходять аж до самозаперечення. Так, напр., відновлення Української держави в 1941 році проголосили націоналісти, як «німецькі колаборанти», а уряд відновленої Української держави — «розігнали німці». УПА — «створили німці», а Хрущов мусів підтвердити, що УПА вела війну і проти німців, і проти большевиків.

Доказом найбільшої капітуляції Москви в боротьбі з Україною в ідейній площині є самий факт, що вона намагається ввесь величезний процес культурного оновлення української нації звести до провокативного пов'язання з чужинецькими «розвідслужбами». Це така неймовірна й ганебна провокація, що здоровій людині навіть не спаде на думку. Але одночасно це бумеранг, що обернеться проти самої Москви. Чи можна уявити собі, що цілий соціальний рух робітництва в минулому столітті був агентурним? Чи можна національно-визвольний рух поневоленої в минулому Польщі, на чолі з Костюшком чи Пілсудським, звести до чужої агентурної дії? Чи можна тепер творчість Світличного, Дзюби, Сверстюка, Чорновола, Мороза, Стуса і багатьох інших будь-як пов'язати з «розвідслужбами»? Якщо можна, тоді всіх людей великої думки, всіх геніїв людства, всіх творців соціальних і національних концепцій, всіх філософів і ідеологів треба уважати за «вислужників» якихось «іноземних сил», включно з такими фальшивими пророками, як Маркс, Енгельс і Ленін, що стали божками московських большевиків. Коли ж творчість людини в країні деспотії, де нема волі слова, панує терор і безправ'я, дістається за кордон і проти волі автора, без його згоди, появляється друком, чи можна уважати це за «злочин», карати авторів жорстокими засудами на багатолітнє ув'язнення у тюрмах і концтаборах?!

Самоусвідомлення українського культурного «Я», історичного, традиційного підґрунтя української нації, спроба вільної творчости, намагання користуватися тими паперовими правами, що їх дає конституція СРСР-УРСР, хартія прав людини, яку підписали в ОН СРСР і т. зв. УРСР — це були рамки, в яких діяли ув'язнені тепер діячі української культури. Ніхто з них не переступив у своїй дії гарантованих йому (щоправда, тільки на папері) конституцією прав. Коли ж московські самодержці топчуть власну конституцію, то це не вина діячів української культури. Не вони, культурні діячі, а самодержці та їх вислуж-

ники повинні стати перед судом за топтання прав людини і нації, гарантованих їхньою конституцією. Московських «суддів» огорнув страх, що на відкритому «судилищі» вони не спроможні виграти «діялогу» з підсудними, хто топче конституцію: уряд самодержців і суд чи підсудні? Тому дочекали до спрепарованого «дела» комічний претекст — випадкове перебування у той час в Україні невинного туриста, студента з Бельгії, що, нібито, пов'язаний з ОУН-бандерівцями, які — мовляв — вислугуюються чужинецьким «розвідслужбам». Таке спрепароване оскарження особливо комічне, а одночасно й кошмарне. Творці й працівники української культури і... чужоземні «розвідслужби»!

Оскарження туриста з Бельгії, як авторитетно вже ствердила Прессова Служба ООН, явна провокація. Замість туриста з Бельгії, українського походження, може бути і турист з Марса, що з'явився в СРСР на «літаючій тарілці», як шпигун у користь «іншопланетної розвідки». «Експерти», «геніяльні» московські вчені, на доручення чекістів напевне опрацювали б цілу версію про появу «шпигуна» з Марса і пов'язали б із ним... творців української культури. Докази? Як москалі знайшли «докази», що Америку відкрив не Колумб, а «геніальний» москаль, тому вона повинна належати до СРСР, то спрепарують і «докази» про «шпигунську діяльність» Я. Добоша, незалежно від того, чи він приїхав із Бельгії, а чи з Марса. Адже маршал СРСР Тухачевський, вірний пес московської червоної імперії, також «признався», що був «німецьким шпигуном». На процесі СВУ «свідки» зізнавали, що члени СВУ буцімто були на службі «польської розвідки». Не виключене й те, що незабаром КГБ «авторитетно» ствердить, що голову Української держави, Симона Петлюру, вбив Шварцбарт не як агент ГПУ, а як агент світового жидівства. В 1926-1930 роках в СРСР розгромлено т. зв. промислову партію, члени якої калялися і «призналися», що були на службі «французької розвідки».

У своїй підривній діяльності у вільному світі Москва всюди спирається на шпionaжі й корупції, тому їй видається, що з допомогою провокації можна кожний визвольний національний рух у своїй імперії, можна всі культурні процеси відродження поневоленої нації приписати... «чужоземним розвідкам». Уявімо собі Міцкевича і Тов'янського, нашого Шевченка, італійського Мадзіні, болгарського Боттева, угорського Петефі, як залежних у своїй творчості від чужих «розвідслужб»! Чи хтось, хто не в домі божевільних, повірив би в це? Не знаємо, чи Брежнев і Андропов належать до категорії божевільних, але знаємо, що в Гітлера і Сталіна наприкінці їхнього життя вже були ознаки божевілля...

Так черговий раз в СРСР унаочнюється суперечність між фразами і дійсністю, між паперовою гарантією прав народів і людини та безуспішною спробою їх здійснити. Москва нібито захищає права нації і людини, покликається на хартію ООН, але тільки там, де бачить свої

імперіялістичні інтереси (Бангладеш, Баски, Північна Ірландія і т. п.). Насправді ж вона не тільки топче права нації і людини, а й найжорсткіше карає кожного, хто має відвагу вимагати респектування прав, нібито гарантованих її конституцією. Не помагає і те, що не один з безправно ув'язнених у тюрмах і концтаборах українських культурних творців відкликався не лише до конституції СРСР-УРСР, а й до московського божка Леніна, цитуючи таку чи іншу фразу з його творів в окремих питаннях. Іван Дзюба написав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація» для гауляйтера Шелеста, як документацію. Московські перекінчики, генерал-губернатори, самі вимагають документації про безправ'я в Україні, а коли отримують її опинюються в неймовірних суперечностях, замість перевірити факти русифікації і нищення української культури — вони на наказ Москви розправляються з авторами документації. Згадана праця І. Дзюби, як і подібні праці інших авторів, не написана з позицій революційної ОУН, а на основі конституції СРСР-УРСР та обманливих тез Леніна, і вже за це авторів саджають до тюрми та концтаборів, викидають із спілок письменників і мистців, переслідують і цькують на них за «підригну антирадянську діяльність», провокативно пов'язують їх із закордонним центром ОУН-бандерівців та чужоземними «розвідслужбами».

Адже ніхто з арештованих і засуджених не винен, що конституція СРСР-УРСР — ганебний блахман, вони не укладали її, не писали і фальшивих тез Леніна, а тільки намагаються запровадити в життя те, що нібито гарантує конституція. Не їхня вина, що московські лицеміри захищають права навіть таких закордонних комуністів-терористів, як Анджела Дейвіс, що допомагала вбивати людей. Сьогодні вона (в країні «капіталістичних гієн!») на волі, може писати й говорити, що хоче, натомість творці української культури, що хотіли покористуватися тільки кучими паперовими правами конституції СРСР-УРСР, яка нібито гарантує свободу думки і слова, опинилися за ґратами. Чи можна їх судити за те, що сама марксівська діалектика показує дволичність московсько-большевицької системи і вони звертають на це увагу «суддам», що чинять над ними розправи?

Опинившись в тупіку власних суперечностей у теорії і практиці, бо вже карають жорстко навіть за невинну культурну творчість, що розгортається у рамках конституції СРСР-УРСР, московські окупанти України не мають іншого виходу, як вернутися, навіть формально, до царської формули: «Не било (України), нет і бить не может!» Є тільки одна нація — російська (московська), а інші — бидло і погній для «єдинонеділимої Росії» з Привіслянським краєм, Середньою Азією, Малоросією, Прибалтикою та іншими етнографічними просторами. Жоден (навіть на папері) «Союз», як каже НТС, а російська супернація, неповторне явище в історії світу, а весь світ — для неї погній.

Зростання руху опору і національних сил поневолених в СРСР країн стало смертельною небезпекою для московської імперії, бо може при-

вести до її розвалу. І московські імперіялісти-шовіністи опинились у сліпому куті — не можуть рушити ні вперед, ні завернути назад, провокативна бомба, спрямована проти України, розривається у їхніх руках. Намагання оскаржувати українських культурних діячів і працівників за «протиконституційну» діяльність провалилося, бо в т. зв. конституції ССРСР є навіть стаття (17-та) про можливість виходу «суверенних радянських республік» з ССРСР. Тому московські окупанти намагаються пов'язати підсудних з ОУН, яка не визнає жодних московсько-большевицьких конституцій, жодних окупантських законів, жодних маріонеток типу УРСР, жодних імперіялістичних творів типу ССРСР. Так звану УРСР вважає за звичайну колонію деспотичної московської імперії, вона не використовує ані не покликається на паперову конституцію ССРСР-УРСР, принципово відкинувши таку «можливість». Обманливі статті конституції ССРСР-УРСР — ОУН вважає за нікчемну пастку для тих, які намагаються відверто здійснити їх хоч би в мінімальних рамках свободи слова.

ОУН шанує кожного діяча-патріота України, що прагне служити своєму народові таким способом, який вважає за існуючих умов доцільним. Але ОУН не пов'язується із жодними явними формаціями чи людьми в Україні, що діють у рамках конституції. Вона має цілком іншу концепцію національного відродження і визволення України з-під московсько-большевицької окупації. Намагання КГБ пов'язати культурних діячів України з ОУН має за мету провокацію — приписати їм зв'язок з революційним підпіллям, не зважаючи на те, що ОУН повністю негує не тільки московсько-большевицьку систему в Україні, а й московських гауляйтерів-губернаторів, до яких звертаються арештовані, вказуючи їм на безправ'я з погляду гарантованих конституцією прав людини і нації. Іван Дзюба, наприклад, писав документацію для гауляйтера Шелеста, чого ОУН ніколи не робила й не буде. Все ж усіх українських патріотів в Україні, в тому й арештованих і цюкованих, вона вважає за людей благородних, характерних і мужніх, які на свій спосіб служать своєму народові. Але їх концепція — не є концепцією ОУН. ОУН з принципу не висилає жодних кур'єрів до культурних діячів в Україні, що діють явно в рамках конституції, бо її визвольна концепція не визнає жодних відкликів до законів і конституції окупантів.

Очевидно, різні Фільбі й Фельфи можуть допомогти КГБ спрепарувати ще якусь провокацію на судовому процесі проти заарештованих діячів української культури. Адже був і Джугало, який не мав нічого спільного з ОУН, але склав «свідчення» про «вислугування ОУН чужим розвідкам», отже — «свідчення», що були заздальгід спрепаровані органами КГБ. Проте в Україні вже ніхто не вірить у вислужництво революційної ОУН чужим силам, бо вона має опінію безкомпромісового борця за волю і права нації. Нічого не допоможе московським окупантам пов'язування українських культурних діячів із випадковими туристами, яким приписують фантастичні завдання. Адже сам

Хрущов у свій час був розкрив методи терору Сталіна, в тому й те, як готувався судовий процес проти кремлівських лікарів, які на «доручення чужоземних розвідок» нібито мали потруїти московських ватажків. А потім тих лікарів «реабілітували», а знищили тих, що підготували провокацію. Отже, зліквідували одних, щоб рятувати інших московських деспотів. Засудженого Остапа Вишню також «реабілітували», а тепер засуджують тих, що популяризують його твори.

Просто неможливо дати перелік всіх тих, що були засуджені сталінсько-московськими судами за «шпіонажу», «підривну діяльність», «зраду родіни» і т. п., яких після смерті Сталіна «реабілітували». Їх засудили, розстріляли або знищили в тюрмах і концтаборах, а потім... «реабілітували».

Брежнев і Косигін з гауляйтером Шелестом ідуть слідами Сталіна-Леніна-Дзержинського-Єжова. Москва готує велику провокацію проти українського народу, зокрема проти його культурних діячів. Готується розгром української інтелігенції. Наш обов'язок — якнайшвидше розкрити перед цілим світом огидну провокацію КГБ, що має за мету знищити українську творчу інтелігенцію, яка в умовах жахливого терору намагається жертвно служити своєму поневоленому народові. Мусимо мобілізувати на захист арештованих, переслідуваних і цілого українського народу всі волелюбні сили світу, його культурну еліту, щоб негайно спинити й засудити неймовірне варварство московських тиранів нашого століття.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК
ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН
ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА »В. ІІ.« СВОЇМ
ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДА-
ВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОВ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ
ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

І. ВОВЧУК

НАСТУПАЛЬНИЙ КУРС КРУКІВ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

У 50-ту річницю схваленої в Москві «Деклярації про утворення ССРСР» (грудень 1922 р.), ЦК імперської партії вимагає від «усіх і вся» скріплювати єдність «отечества» в будові московського соціалізму. В постанові ЦК КПСС «Про підготовку до 50-ліття створення ССРСР» наказується, щоб партійні організації не забували, що національне питання найгостріше в час боротьби соціалізму проти капіталізму. «Буржуазна пропаганда намагається накинути націоналістичні погляди у свідомість народів соціалістичних країн, використовує націоналізм для підризу соціалістичного ладу» («Правда», 22. 2. 1972 р.).

Мільйони гучномовців, радіо і телевізії із шостої години ранку до півночі говорять і співають про «соціалістичну родину», вихваляють єдине, неподільне «отечество». Мільйонні тиражі газет, журналів, брошур і наукових праць на цю тему прославляють імперський соціалізм, започаткований створенням комплексу з чотирьох «самостійних» республік: Української, Російської, Білоруської і Закавказької, у формі «політичного союзу».

Яка ж сила спротиву таїться у глибині націй, силою залучених у той парадоксальний комплекс, коли для утримання їх в імперській цілості влада — спираючись на її розбудований до нечуваних розмірів адміністративно-політичний апарат — безугавно мусить втовкмачувати необхідність єдності в «отечестві» імперії, поборюючи націоналізм.

»Завдання в тому, говориться у постанові ЦК КПСС, щоб постійно вести пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, давати своєчасну політичну оцінку ворожим спробам відродити націоналістичні погляди і настрої».

Півстоліття борються бездушні сили імперії з українською національною ідеєю, яка живе в душі кожної української людини, навіть тоді, коли вона й не знає про це, навіть тоді, коли під тиском брутальної урядової сили не признається до неї.

24-ий з'їзд імперської партії, плянуючи другу брежнєвську п'ятирічку, загострив у соціалістичній будові т. зв. інтернаціональний курс імперської політики. Другий рік п'ятирічки ЦК ознаменував кількома постановами. У постановах про господарські й економічні проблеми всевладний ЦК вимагає від підвладних йому виконавців мобілізувати, організувати і змушувати трударів посилено штурмувати другий рік дев'ятої п'ятирічки. Словесним ентузіазмом постанов напам'ятовується

адміністративно-політичний апарат дрейфуючої імперії до здобуття нових «горизонтів» у будові комунізму.

В січні ц. р. пленум ЦК КПСС видав «Постанову про літературно-мистецьку критику», в якій вимагається посилити боротьбу проти національного ества, національного духу в культурах, літературах і мистецтвах поневолених Москвою націй. Слухняні політичні коментатори-пропагандисти втовкмачують літераторам, що «яскрава вимога до сучасної радянської літератури (єдиної, — І. В.) полягає в укріпленні й розвитку соціально-аналітичного підходу до явищ національної історії, в посиленні наступальності у відношенні до буржуазної ідеології, у якій би формі вона не виявлялась» («Правда», 22. 2. 1972 р.).

*

Збільшуючи «наступальність» проти націоналістичної ідеології у літературі, разом із посиленими вимогами до будівництва соціалізму в нинішній п'ятирічці, імперська влада марить про створення «нової історичної спільноти («общности») — радянського народу». Про творення цієї «спільноти» мріяв «непомилний» В. Ленін ще далеко перед захопленням більшовиками влади, перелицювавши теорію Маркса на московський лад. Він твердив, що «інтереси (не по-хлопському зрозумілі) національної гордості великоросів збігаються із соціалістичними інтересами великорусских (і всіх інших) пролетарів» (В. Ленін, твори, XVIII, стор. 183). Великодержавні підвалини у формотворця московсько-більшевицької імперії, на якого завжди покликаються нинішні будівники, чи не найповніше окреслено в цій політичній формулі московізму.

Так будова соціалізму в тій відновленій імперії (після завоювання Москвою зформованих у національних революціях національних держав — України, Грузії, Прибалтицьких, Білорусії та інших) «збігалася з інтересами національної гордості великоросів». Щоб не відштовхнути від будови нового імперського комплексу українських та іншонаціональних малоросів, червоного політичного забарвлення, Ленін залучив їх у дужки — «і всіх інших». Нехай собі змагаються в будові соціалізму, як дістатись до великодержавного соціалістичного корита, зрадивши українську національну ідею і фронт. Більше як півстоліття триває большевицьке будівництво в невгаваючій боротьбі з націоналізмами поневолених націй, залучених в імперський комплекс.

Будь-який вияв національної окремішньої самобутності нерусских націй у літературі, мистецтві, культурі — Москва вважає за націоналізм, що є найбільшим «державним злочином». А разом з тим поняття «Росія» що далі, то більше підноситься до соціалістичної святині. В державному гимні т. зв. Союзу співається про «республіки вільні», які «спаяла навіки великая Русь». Нинішні будівничі соціалізму, здійснюючи постанови 24-го з'їзду КПСС, вимагають посилення «отечественного» патріотизму для «нової історичної спільноти» («общности»), яку називають «радянським народом».

В пресі та наукових публікаціях, а їх видається багато, знову підкреслюється «видатна роля» русскої нації, «першої» серед «рівних націй» ССРСР, її героїчної робітничої класи, яку В. Ленін у свій час характеризував «як головного двигуна комуністичної революції» («Вопросы Истории», ч. 9, 1971). На нинішньому етапі комуністичного будівництва імперії у політиці партії приділяється дуже велику увагу «зближенню націй», як засобів для їх ліквідації. За минулі чотири роки організовано спеціальні наукові конференції (Ташкент, П'ятигорськ, Київ, Волгоград), на яких науковці опрацьовували теоретичні обґрунтування «зближення націй». В Києві, либонь, було влаштовано три конференції: дві в 1969-му, одну в 1970 році.

Появилось також кілька монографій і багато докторських дисертацій, присвячених проблемі плянової асиміляції націй, маскованої інтернаціональним соціалізмом. Такі «наукові праці» широко популяризуються у пресі, як впорскування імперської отрути. Формулу асиміляції націй схвалив 24-ий з'їзд КПСС, підкресливши, що піввікова історія розвитку багатонаціональної соціалістичної держави повністю підтвердила лєнінське визначення ролі русского народу. «Його революційна енергія, самовідданість, працездатність, глибокий інтернаціоналізм за правом знайшли для нього глибоку пошану серед усіх народів нашого соціалістичного отечества» (Л. І. Брежнєв: Звітна доповідь ЦК КПСС на 24-му з'їзді КПСС, стор. 93). Так оцінив Л. Брежнєв роллю і значення русского народу в будові «нової» історичної «общности», про створення якої марять у Кремлі.

Й. Сталін зараз після закінчення війни прославляв терпеливість і покору русского народу, а його учень і послідовник додає тому ж народові прикмету «глибокого інтернаціоналізму», що його кремлівська політика протиставить національній ідеї, воюючи з націоналізмами поневолених націй. Гітлерівський нацизм, мріючи про перебудову Європи після її завоювання, теж вирізняв німців серед усіх націй, як особливу расу. Расизм світ засудив. Кремлівські політики кричать проти залишків расизму в Африці, а т. зв. ССРСР у своїй пляновій асиміляції нерусских націй спирається на «інтернаціоналізм» вибраного русского народу.

Теоретики царського великодержав'я називали русский нарід «богоносцем», за Сталіна його названо «великим», а нині ще й «інтернаціональним». Його «інтернаціоналізмом» пляново — спираючись на адміністративно-політичний апарат — охоплюється у першу чергу економічне, соціальне і культурне життя нерусских націй, що їх Москва силою тримає в імперському комплексі. Так в царстві московського соціалізму твориться абстрактна соціалістична спільнота, що прозвана «ною історичною общностью» — «радянським народом».

За твердженням науковців, що на доручення ЦК розпрацьовують теоретичні підвалини для того творива, ця «общность» охопить увесь світ... «Радянський нарід — перша спільнота, що прокладає шлях розвитку іншим міжнаціональним спільнотам («общностям»), які неми-

нуче виникнуть на шляху до майбутньої інтернаціональної спільноти («общности») ... Вона охопить у майбутньому все людство і буде мати в своїй основі єдине світове господарство і єдину інтернаціональну культуру» («Вопросы Истории», ч. 9, 1971 р., стор. 15). Так абстрактна «нова історична спільнота» («общность»), творення якої посилено після 24-го з'їзду КПСС, має прокласти шлях до утворення, за її зразком, світової спільноти. Згідно з тими догматичними програмовими настановами, Кремль здійснює свою зовнішню і внутрішню політику.

У практиці внутрішньої політики посилено натиск на поневолені нації: «тащити і не пущати». Прославляючи історію з «інтернаціоналізмом» вибраного народу, керівництво імперії вимагає гамувати й витіснити, пригнічувати й убивати національно-духові первні в культурах неросійських народів (націй), накидаючи їм мітичний інтернаціоналізм русского народу. Обмосковлення національного життя, русифікацію шкільництва прикривається технічним процесом. У згаданому вже журналі «Вопросы Истории», після ствердження, що вивчення рідної мови й історії у початковій і середній школі не забороняється, ідуть намагання «аргументами» доказати, що рідна мова стає гальмом у засвоєнні всебічних знань.

«Загально відомо, твердить журнал «В. И.», що об'єм знань людства подвоюється через кожні вісім років. Практично виявляється неможливим забезпечити, щоб підвалини цих знань, тим більше найновіші осяги, були доступними школярам на їх рідній мові. Для того було б необхідно всю інформацію про найновіші досягнення постійно перекладати на всі мови СССР». А це, мовляв, економічно нереальне. «Саме з причин нереальності повної і своєчасної інформації юнаки і юначки, які закінчували б національні школи, фактично опинялися б у гіршому стані ніж ті, що вчилися русскою мовою і для яких підвалини знань подавалися значно повніше». Так обґрунтовує орган Академії Наук і Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СССР русифікацію шкільництва.

Твердження дике і парадоксальне. Мова націй із тисячолітньою культурою стає перешкодою до засвоєння здобутків науки і знань для « нової історичної спільноти » («общности») з «глибоким інтернаціоналізмом» русского народу. Подавши таке «обґрунтування» русифікації шкільництва, журнал Академії Наук СССР вважає, що й майбутня світова спільнота, з її інтернаціональною культурою, буде розвиватися з допомогою русскої мови. «Нарешті, не можна не брати до уваги того, що саме через русську мову нові покоління малих народів легше за все можуть засвоїти ліпші досягнення минулого і сучасного всієї світової культури» («В. И.», ч. 9, 1971 р., стор. 22).

*

Після 24-го з'їзду КПСС, на якому «наголошено необхідність твердого курсу в зближенні та скріпленні єдності націй», пресу наповнюється популярними викладами псевдонауки про посилювання «інтернаціона-

лізму» руського народу в духовому й культурному житті націй, залучених до московського царства. Цьогорічний січневий пленум ЦК КПСС деталізував цей твердий курс і поставив вимогу перед літературою і мистецтвом відданише, ніж дотепер, служити партії.

У схваленій «Постанові про літературно-мистецьку критику», зміст якої надруковано в органі ЦК «Коммунист» (ч. 2, 1972 р.), намічено заходи для ідеологічного й ідейно-теоретичного доозброєння і перезброєння майстрів і ремісників цеху критики. Постанова вимагає, щоб вони пристрасніше і фаховіше впливали на літературну і мистецьку творчість, суворіше допильновували, щоб національне формою зливалось з інтернаціональним, що ним глибоко проіннятий руський нарід, як твердив Брежнев.

В оприлюдненому змісті «Постанови» згадано, що деякі художні й навіть наукові твори обходять твердий асиміляційний курс, національне минуле показують не з класових, а з позицій загальнонаціональних. Так у своїх творах «Святослав» і «Володимир» — «С. Скляренко був схильний бачити не стільки ранніх феодальних монархів, скільки народних провідників, послідовних виразників патріотичних ідеалів і демократичних прагнень народу (руського-українського, — І. В.). Не випадково Володимир так часто виглядає благородним страдальцем і жертвою якихсь обставин, навіть його прелюбодійства посягнувались міркуваннями державної необхідності» («Дружба Народов», ч. III, 1971 р., стор. 248).

Згідно з нинішнім твердим курсом московського «інтернаціоналізму», українська нація не може мати у своїй історії національних героїв. А образи сучасних «героїв» української літератури мають бути «соціально повноцінними», з класовою совістю, честю, гідністю, але без національної духовости. Здійснюючи твердий курс московського «інтернаціоналізму», «Літературна Україна» з 8. 2. 1971 р. пише: «Тим прикріше, що в збірці талановитого поета В. Коротича «Перевтілення» надibuємо окремі вірші, позначені позакласовими категоріями совісти, загальнолюдського добра, підлости тощо». «На людину», в нинішньому твердому курсі, як каже народна приповідка — «параграф чи стаття знайдеться». Знайшли й для В. Коротича, великого послідовника соцреалізму.

У згаданій «Постанові» перелічено чимало «хиб», «недоліків» і «ухилів» у критиці. Вона, буцімто, не завжди вказує літературі й мистецтву, як треба творчо допомагати партії творити нове суспільство («общность»), пропагуючи «наближення націй». Критикам «Постанова» ставить рішучі вимоги: активніше і пристрасніше проводити лінію партії у літературно-мистецькій творчості. З пристрастю накидати ідеали «нового суспільства» та посилити наступальну боротьбу з реакційними течіями, зокрема з націоналізмом. «Постанова» вимагає від критики «співвідносити» явища літератури з життя так, щоб вона (література) відбивала повністю прямування життя в майбутнє, про яке марять у Кремлі.

Академію Наук СРСР, міністерства і відомства «Постанова» зобов'язує посилити розробку методології і теорії літературно-мистецької критики, щоб дати зброю для критиків пристрасно накидати вимоги партії літераторам і мистцям. А партійним комітетам, відомствам, міністерствам і творчим спілкам ЦК партії велить забезпечити ще більшу контролю над засобами масової інформації (преси, видавництва, радіо, телебачення) для цілеспрямованого виховання трударів у дусі брежнєвського інтернаціоналізму. Подані тут найголовніші вимоги «Постанови» ЦК вказують на чергове загострення курсу московського імперіалізму-шовінізму, скерованого проти національного відродження нерусских націй, головню української.

*

В тій же «Постанові» вимагається від критиків і творців, щоб вони в творчості показували не те, що є, не дійсність, а щоб подавали явища національного життя і саму людину «в світлі того, що повинно бути». Крючкова фразеологія постанови, з докладним переліком вимог до всіх і вся, нагадує алярмуючі щорічні постанови перед жнивими.

Недавні арешти в Україні відбулися майже рівночасно з ідеологічним напompуванням діячів культури, від яких вимагають, щоб вони з усією пристрастю втілювали у своїй творчості «майбутнє комунізму» і таким чином витісняли напругу національної дійсности. Дещо подібне було й за «батька народів», коли в містах люди від півночі до обіду, стоявши на морозі в чергах за кілограмом хліба, слухали, як захриплі гучномовці репетували: «Життя стало краще, життя стало веселіше».

В Україні, в січні ц. р., «за проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності притягнуті до кримінальної відповідальности» найвидатніші критики: Світличний І. О., Чорновіл В. М., Сверстюк Є. О., та інші, як повідомила «Радянська Україна» (11. 2. 1972 р.). Отже, заарештовано багато діячів української культури. «Злочин» їх у тому, що вони захищали національно-культурну самобутність нації, її право повноцінно виявити творчість національного духу в усіх ділянках життя людини. А це не відповідає загостреному курсові нових вимог «Постанови про літературно мистецьку критику».

Захищаючи дрейфуючий імперський комплекс від тиску націоналізмів на нього, імперська партія лоскоче національну гордість русских, сподіваючись, що прихилить на свій бік опозиційні течії в етнічній Росії. В Москві та Ленінграді «інакшесдумаючих опозиціонерів» обшукали, перетрусили, забрали в них рукописи і матеріали, але... не арештували. А «самвидав» у Росії поширений не менше ніж в Україні, тільки його напрямок у розв'язці національної проблеми інший, ніж в українському. В найновішому числі «Хроніки поточних подій» (Самвидав русскою мовою) вміщено скорочену редакційну статтю з «Українського Вісника» ч. 5.

В тій статті говориться, що «частина української спільноти ознайомлена з русским «самвидавом», звертає увагу на ставлення русских

опозиційних сил до національного питання взагалі, а до українського зокрема. Вони, ті руські опозиційні сили, прагнуть демократизації і змін в існуючому ладі СРСР, але «в національному питанні хочуть зберегти статус кво». Нехай буде, як є. Або стоять на становищі, «що національний тип не зберігся (а тому й зберігати його не треба, нехай скоріше нівелюється)».

Академік Сахаров, разом із вченими Турчином і Р. Медведевим, «у зверненні до ЦК КПСС домагались демократизації життя в СРСР ще й тому, «що вона (демократизація) зменшить загрозу націоналізму». Звернення було оголошене в грудні 1969 року. З поданої у статті «Українського Вісника» характеристики опозиційних течій Росії в національному питанні виглядає, що жодна з них не розходиться з національною політикою «соціалістичного уряду». Мабуть, політична великодержавність у розв'язці національної проблеми в опозиційних руських течій і була причиною, що уряд імперії вирішив тільки налякати їх і попередити, щоб були розважніші й вели себе тихіше.

Натомість в Україні проведено масові арешти культурних діячів, подібно, як було в 30-их роках. Мабуть, у 50-ту річницю включення України в імперський комплекс, що її плянують гучно відзначити, імперська влада вирішила розправитись з неупокореною національно-політичною думкою, ізолювати діячів української культури від національно-політичного становлення в Україні, пов'язуючи його з «імперіялістичними розвідчими службами». Повідомлення «Радянської України», змайстроване слідчими органами КГБ, підтверджує пляновість імперського задуму. Воно коротке, але промовисте: без суду і розгляду справи «попереднє слідство» вже встановило і «злочинність», і «ворожу діяльність», і «зв'язок з розвідчими центрами».

*

Зараз після пленуму ЦК, в Москві скликано членів пленуму загальносоюзної «творчої» спілки письменників. З України члени пленуму вибрались до Москви, — як виглядає з плутаних повідомлень преси, — не знавши змісту постанови. Видно, що був неабиякий поспіх. «Прибувши вранці напередодні пленуму до Москви, ми вже на пероні вокзалу мали свіжий номер «Правди» з постановами ЦК КПСС «Про літературно-мистецьку критику». Про це подбали московські друзі, які зустріли нас». Це стверджує в «Літературній Україні» з 4-го лютого М. Острик — заступник голови комісії критики СПУ, вказуючи на «заклопотано-діловий настрій, яким визначалася потім уся атмосфера пленуму».

Мабуть, заклопотаний настрій панував і на пленумі ЦК, з доручення якого й скликано було «творчий форум». «Коммунист», орган ЦК, у якому звичайно публікується постанови пленумів, чомусь не опублікував повного тексту, а тільки зміст постанови. На всесоюзному пленумі «творчої» спілки письменників інженери людських душ у «заклопотано-діловому настрої» зосередились над «розробкою проблем

розвитку радянської літератури, взаємозбагачення і зближення літератур соціалістичних націй» («Літературна Газета», 2. 2. 1972). В. Озеров, секретар правління Спілки письменників СРСР, у доповіді на тему «Літературно-мистецька критика і сучасність» запитав зібраних: «Чому твори про сучасну робітничу класу, нашу інженерію, учених, винахідників, загалом про людей, яких можна назвати цвітом суспільства, часто бувають нудними, сухими раціоналістичними?»

А це тому, повчав Озеров, що в творах «немає мистецького осмислення соціально-етичного змісту перемін, що їх принесла науково-технічна революція». Перед критиками і літераторами на пленумі поставлено вимогу: «розкрити процес становлення у людей, міста і села нових соціалістичних якостей — актуальне завдання літератури» (підкреслення в тексті). Коли говорити звичайною мовою, то літераторам і мистцям дано замовлення: видумати для літературних героїв «цвіту суспільства» — «нові соціалістичні якості» і показати їх у літературі так, щоб читачі повірили в них. Учасники пленуму, розважаючи над тим замовленням, починали з переказу змісту вимог пленуму ЦК, а далі високим псевдокласичним стилем із часів Державина (за царювання Катерини II-ої) обіцяли посилювати «зближення» національних літератур, «взаємозбагачувати» соціалістичну літературу «радянського народу».

В пляні того посиленого «зближення», Пленум ухвалив провести в 1972 р., в 50-річницю створення СРСР, теоретичну конференцію на тему: «Нова історична спільнота («общность») людей — радянський нарід і література соціалістичного реалізму». Подібні конференції мають влаштувати т. зв. республіканські письменницькі організації. Служняні виконавці з київської Спілки Письменників вже «розпочали роботу по підготовці до відзначення 50-річчя утворення СРСР». Цілий рік буде проходити — твердить «Літературна Україна» з 8 лютого ц. р. — під знаком братнього Союзу. Тема дружби, інтернаціоналізму, особливо актуальна».

Ще б пак, коли сам генеральний секретар ЦК на 24-му з'їзді партії підкреслив «глибокий інтернаціоналізм русского народу». Втовкмачуватимуть в українські голови його «інтернаціоналізм» на вже запланованих для України (як подала «Л. У.») багатьох «святих літератури», демонструючи «літературу республік і багатьох міст Російської Федерації».

Київську делегацію цеху літературної критики очолював урядовий критик Л. М. Новиченко. Відчувши пульс загостреного політичного курсу Кремля проти українського націоналізму, Леонід Миколайович по-бойовому вимагав від українських критиків «наступальної» боротьби з ворожою ідеологією, зокрема з «підступними мітами та фальсифікаціями, що їх поширюють різні «радянологи», серед яких не останнє місце посідають українські буржуазні націоналісти» («Л. У.», 4. 2. 1972).

Так найбільшу реальність нинішнього світу — національну ідею, під прапором якої народи ведуть боротьбу за національне визволення і справедливі людські відносини між націями вільних людей, тов. Новиченко називає «мітом». Вичувши загострення політичного курсу кремлівського керівництва імперії супроти поневолених Москвою націй, він протиставить національному патріотизмові, українському націоналізмові — «соціалістичний інтернаціоналізм з патріотизмом радянського народу», про створення якого марить імперська партія, спираючись на «глибокий інтернаціоналізм русского народу».

*

Академік Л. Новиченко напевно знає, що посилене «зближення літератур соціалістичних націй» у програмі 9-ої п'ятирічки має за мету так «зблизити» їх, щоб вони стали соціалістичними не тільки змістом, а й формою, втративши досі нібито дозвану їм національну форму. Зрозумівши мету сатанинського задуму, він закликає українських критиків «наступально» поборювати все живе, змістом національне, з багатогранними творчими виявами, щоб підрізавши історичні коріння нації утримати Україну в рабській «общності», яку посилено намагаються творити в другій брежнєвській п'ятирічці кремлівські круки.

Побоюючись, що стаття «Герой на замовлення» («Визвольний Шлях», кн. IX, 1971 р.) «гальванізує націоналістичні забобони і пристрасті», Л. Новиченко в «Літературній Україні» закликає критиків до «нещадного бою з буржуазно націоналістичною ідеологією». Така полохлива войовничість «отечественного» академіка нагадує зрадницьку поведінку сталінських лакеїв 30-их років, коли розперезане московське хамство розправлялося з відродженою в національній революції українською культурою, зрізуючи голови її національним діячам. Чого доброго, урядовий критик виб'ється ще й на пост державного прокурора, якщо на наказ з Москви буде організована судова показуха над заарештованими українськими публіцистами і критиками.

Ну що ж, на своєму історичному шляху Україна мала Кочубеїв, були Любченки і Затонські з титулами академіків. Було чимало московського сміття. Не одне лихоліття витримала українська нація, витримає й нинішнє.

Закликаючи українських критиків до «партійности і відповідальности» перед «отечеством», Л. Новиченко одночасно нарікає, що «перед лицем великих ювілярів минулого року Некрасова і Лесі Українки критика не вміє мислити соціально», себто по-«отечественному» («Літературна Україна», 4. 2. 1972 р.). Почуття вторичности так в'їлося в мозок критика, що він не може відділити Лесі Українки, полум'яної поетки національної ідеї, від Некрасова, так само Шевченка від Пушкіна, і таку несполучну єдність вважає за соціальне мислення, інтернаціоналізм. Все, що українське — в урядового критика тільки додаток до чогось більшого, головного, тому перед ним треба обов'язково ставити сполучник «і».

Леонід Миколайович напевно розуміє добре, що національна ідея, за здійснення якої веде боротьбу український націоналізм, не поборює людських передових ідей інших націй, як це діється в «отечестві», якому служить Новиченко. Навпаки, відданість національній ідеї, заглиблення в національне — дають можливість повного пізнання соціальних і духових потреб людства. «Отечественний» патріотизм, з його партійною догматикою «великорусської гордості», до якої тепер додано ще й «глибокий інтернаціоналізм русского народу», витискає і пригнічує національні окремішності спільнот і людей, марячи про створення абстракції — «нової історичної спільноти».

Дозволю собі пригадати Л. Новиченкові маленький уривок з роману Ф. Достоевського «Брати Карамазови». «Скажи мені прямо, говорить Іван до Олекси, я кличу тебе, відповідай: уяви, що це ти сам споруджуєш людську будівлю, щоб вкінці ошчасливити людей... Але для цього необхідно і неминуче треба б замучити тільки одне крихітке створіння, оте маленьке дитинча, яке било себе кулачком у груди, і на непомічених його слюзинках закладати підвалини тієї будови, чи погодився б ти бути архітектором на цих умовах, скажи, не брешти» (Цитує за «Наука і Релігія», ч. 10, 1971). «Ні, не погодився б — тихо промовив Олексій».

Л. Новиченко, ставши помічником імперських архітектів у будові рабського суспільства, закликав на «заклопотаному» пленумі українських критиків «наступально» поборювати націоналізм і «зробити все», щоб допомогти партії у її маяченні про будову «нової історичної спільноти». Український націоналізм саме поборює такі нелюдяні й проти-природні, нечувано жорстокі заходи і плани московських архітектів.

В суспільстві («общності»), що про нього марять кремлівські круки московської імперії, архітекти нинішнього загостреного курсу великодержав'я, яким пильно допомагає Новиченко, все національне мало б розчинитись чи злитись із великодержавним — «отечественним», із його «інтернаціоналізмом русского народу». Людина в тому маячному «суспільстві» стане статистичною одиницею. Зібрані в гурт-масу одиниці шагатимуть у ряд і під московські барабани прославлятимуть великодержавну «Русь». Виникає запитання до Л. Новиченка: чи існує більший злочин проти людства, як допомагати активно, «пристрасно», маячному будівництву туподумаючих архітектів злочинної імперії?

Кирило ЛЕВЧЕНКО

ПОНЕВОЛЕНІ НАЦІЇ І МОСКОВІЯ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

(6)

Московська «смута»-розбрат

По смерті Івана IV-го (Лютото) опричина діяла далі, але вже в дещо інших умовах. Проте методи дії опричини не змінились, залишалась незмінною і більшість її працівників. Кілька років пізніше в московській імперії почалася «смута» — боротьба найвищої верхівки за царський престол.

Царя Федора Івановича змінив Борис Годунов, його скинув лжеДімітрій, якого прогнав Василь Шуйський. З'являються й інші «наслідники» престолу. Все ж навіть «смута» не перешкоджає поширювати московську імперію, винищувати тубільне населення поневолених країн і закріплювати свої колоніальні володіння.

В час «смути» колишні творці опричини поставили на перше місце виданий Іваном IV-им закон про пільги для переселенців-москвинів, що виїжджають в колонії, як асимілятори й керівники.

Зберігся документ із Сольвечеська (а їх є більше), в якому мова про забезпечення московських переселенців на Сибір: «... На кожную родину дати добрих трое коней, три корови, дві кози, три свині, п'ятеро овець, дві качки, п'ятеро курей, плут, борони, віз, сани, на рік хліба та всякого господарчого дріб'язку, а на допомогу по двадцять п'ять рублів на кожного члена родини...»

В той час фактично царя-керівника держави-імперії не було, всім керувала державна еліта, що з допомогою опричини вийшла з «низів» і очолила імперію. Завоювання, більші й менші, продовжувалися не лише на сході, а й на заході та півдні. Сибір став місцем для висилки всіх «неблагонадійних» людей, зокрема з-поміж поневолених націй. Пушкар'єв про «смуту» пише так: «... Смута йшла, а завоювання не припинялися ні на один день...»

«Смута» не перешкоджала москалям розбудовувати свою імперську армію, що в той час мала понад сто тисяч вояків. До московської армії силою залучували чоловіче населення поневолених націй і використовували його для нових завоювань. Найбільше було татарів, яких зібрали з усіх закутків імперії. У командному складі московської армії на першому місці були німці й поляки, що мали великі привілеї.

За панування Бориса Годунова в 1589 році проголошено й московський патріархат, що був немов доповненням безмежної влади і титулування московського царя, якого порівнювали з Богом. Уже Іван IV-ий (Лютотий) оздобив себе такими титулуваннями (подаємо найголовніші):

«... Милістю і хотінням Божим тримаємо скіпетр російського (московського, — К. Л.) царства. Ми, великий государ, цар і великий князь

Іван IV, всієї Русі (Московії, — К. Л.) самодержець, володимирський, московський, новгородський, цар казанський, астраханський, государ псковський, великий князь солейський, тверський, югорський, пермський, в'ятський, болгарський і т. д.; государ і великий князь Новгороду, земель Низових, чернігівський, рязанський, ростовський... всіх земель Сибіру і північних держав повелитель, государ отчини ліфляндської та інших багатьох земель...»

Таке титулування московських самодержців запроваджено в третій чверті XVI століття, його не перекреслила навіть «велика смута». В титулуванні є і такі країни, які ніколи не належали до московської імперії, тому в дипломатичному світі виникли протести, але московські «дарунки» зробили своє — їх ніхто «не чув». Тоді вперше почали вживати в титулуванні «русский» цар, замість московський.

Всі ті титулування московських диктаторів, людиноненависників, погромників «іногородців» та «іновірців», як і створення московського патріархату на чолі з патріархом москалем Іовом — той самий ланцюг різних заходів, щоб піднести престиж у світі не тільки московського царя, а й московської церкви. Мовляв, московська церква не одержала б патріархату, якщо б не була найправдивішою і найсвятішою. Тому і «Русь» свята, а її царі-государі від Бога — Його заступники. Їм треба підкорятися, як самому Богові, їхні кари — справедливі, як божі.

За часів «великої смуги» тільки на самому півдні московські загарбники завоювали князівства Чернігівське, Новгород-Сіверське, Курське, Орельське та інші. Москва просувалась на південь — на терени України, до Азова і Чорного моря.

Всі нові завоювання, закріплення завойованих земель, поборювання повстанців поневолених націй, утворення московського патріархату та організоване переселення москвинів-асимільаторів у колонії — досягнення, що їх треба віднести великою мірою на рахунок отих колишніх опричників, які вийшли з нижчих шарів населення — дворян, що активно включилися в керівну верхівку московської нації, а найнижчі її верстви — чернь, раби, кріпаки — підтримували їх. Серед нової московської верхівки з'явилося й чимало різних зрадників своєї нації, зокрема з-поміж татарів.

Вивищування московського «государя», його сили і «мудрости» постійно збільшується, аж до ідолопоклонства. Ось що пише тодішній московський дипломат з Польщі:

«Тут не такі порядки, є у державі московській, де — як найпре-світліше сонце на небі — єдиний монарх і государ просвічує, і своїм государевим повелінням, як соняшним промінням, скрізь один променное. Його одного слухаємо, його одного боїмося, йому одному всі служимо...»

Чи ж можна дивуватися, що вже в наші часи і Сталіна москвини називали «ясним сонечком», прославляли різними епітетами «государя» нової імперії — тим разом московсько-большевицької. Вони не потребували позичати тих епітетів у монголо-татарів, бо навіть там не знайшли б такого возвеличування ханів.

»Велика смута« закінчилась для Московії... поширенням її імперії. Складається враження, що бестії, варварові, часом і Бог, якщо не чорт, допомагає.

(Соловйов С. М.: »История России с древнейших времен«, том IV, стор. 300, 301, 282; Пушкаръов С. Г.: »Обзор русской истории«, Нью-Йорк, 1953, стор. 190; Соловйов С. М.: »История России с древнейших времен«, том IV, стор. 7-8; Любавский М.: »Лекції по древней русской истории до конца XVI века«, Москва, 1918, стор. 242).

Прибалтицькі нації знову в огні нищення

Після »смути«, в 1613 році московська державна верхівка вибрала на царя Михайла Романова (1613-1645). Московське загарбництво не припиняється, навпаки — поширюється. Москва вирішила за всяку ціну дістатися на береги Озівського і Чорного морів.

Україна стала для Москви черговим об'єктом, що мав упасти її жертвою. Насамперед Москва обезсилювала Україну, щоб наступні московські покоління могли її завоювати. Тому не вела посиленних війн з Польщею, тільки вдавала, що бореться з нею, а в 1634 році склала з нею мировий договір (Полянський мир).

Навіть тоді, коли гетьман Богдан Хмельницький організував всеукраїнську війну з Польщею (в 1648 році), московські дипломати і цар Олексій »кокетували« з Польщею і таємно допомагали їм перемогти Україну. Це саме можна сказати і про напади на Україну татаротурків. Україна опинилась в оточенні трьох її найбільших ворогів — Польщі, Московії і Кримських татар. Це примусило гетьмана Б. Хмельницького шукати якогось виходу і він, у 1654 році, склав з Московією договір про взаємодопомогу. Для України цей Берестейський договір став початком нової, тим разом московської неволі, а Москва нарешті пробилася собі шлях на південь — до берегів Чорного моря.

Закріпивши за собою завойовані терени, Московія продовжує свої загарбницькі війни на сході — в Азії, а також на теренах європейського півдня і заходу, аж до берегів Балтики. Воює із Швецією, висуває до неї »претенсії«, що вона безправно »володіє« Прибалтицькими країнами.

Як відомо, прибалтицькі країни зазнали від москалів страшного спустошення, особливо за панування Івана III-го, Василя III-го і Івана IV-го. Здавалося, що вони вже ніколи не піднесуться з руїни, але за три чверті століття Естонія, Курляндія і Латвія не тільки відродились, а й призабули страшне лихоліття в минулому, молоде покоління чуло про нього тільки з розповіді своїх дідів і батьків. Отже, балтицькі країни зберегли себе, як нації і навіть поширили свою біологічну субстанцію. Щоправда, вони опинились під впливом Шведської імперії, але ця залежність від Швеції забезпечила їм спокій і дала змогу знову на деякий час відродитись.

Петро I-ий, сівши на царський престол, не забув претенсій Івана Калити та Івана IV-го, що береги Балтики, мовляв, довгі віки належали до »Русі«. Власне на ті береги Балтики він спрямував свою увагу. Вже в дев'яностих роках почав війну із Швецією за оволодіння берегів Балтики, але в багатьох боях зазнав поразки. Цікаве те, що московські

війська поводитись мирно з балтицьким населенням так довго, поки не досягнули перемоги над шведами. В 1701 році вони вперше розбили шведів у Лівонії. Здавалось, що населення Лівонії, «визволене» москалями від шведів, не зазнає жодних утисків з боку московських окупантів, тим більше, що не ставило їм жодного спротиву. Але вже в перших днях січня 1702 року москалі почали сатанинську різню населення Лівонії, про яку С. Соловйов пише так:

«... Після перемоги, Шереметьєв пішов руйнувати землю з її населенням. Дерптський терен зруйнував дощенту... Всіх, кого впи́мали, вбивали, а чого не могли пограбувати — все палили, включно з худобою». Інші дослідники подають, що тільки на Дерптських теренах москалі вбили понад десять тисяч цивільного населення, в тому багато жінок і дітей.

В 1702 році Шереметьєв із військом наступав і на інші прибалтицькі краї і 18-го серпня вдруге розбив шведів. Петро І-ий, вітаючи Шереметьєва з перемогою, дав наказ: «Зруйнувати всю Лівонію».

За деякий час Шереметьєв відповів: «... Всесильний Бог і Пресвята Богородиця твое бажання виконали... Всю землю ворога зруйнували і спустошили дощенту... Були 250 верст від Риги, залишилися цілими тільки міста Пернов і Ревель...»

Далі Шереметьєв продовжував: «... Маю великий смуток, де діти полонених... Всі в'язниці переповнені, всі кріпості також переповнені полоненими — маю необмежений ясир... 400 родин погнали в Азов через Москву... Одного полку мало, щоб усіх гнати до Москви... Скажи, що мені робити з тим ясирем?...»

Це було восени, а взимку 1702-03 року Шереметьєв уже масово винищував населення на всіх завойованих ним теренах. Один з істориків, після докладного дослідження, пише: «... Шереметьєв у грудні післав (військо) в усі кінці брати ясир і палити. Не залишилось нічого, все зруйновано. Взяли понад 20 тисяч худоби і тисячі коней, а чого не могли взяти — порубали, покололи, попалили, знищили...» В іншому місці той же історик продовжує: «А ясиру забрано незліченну кількість... Тільки по ризькій дорозі знищено до тла 600 сіл. Загони йшли в глибину терену на всі боки і нищили всіх людей. Знищено, разом з людьми, такі міста: Каркус, Гельмет, Смільтен, Вольмер, Везенберг... В Маєренбурзі, що мав багато населення, знищено майже всіх, дополону забрано тільки 400 осіб...»

Всі ті факти взяті з листування між Шереметьєвим і царем Петром, а головню із звітів Шереметьєва до нього. Подібні дані маємо і в інших дослідників, хоч вони подані в «лагіднішій» формі. На підставі різних джерел треба ствердити, що москалі не тільки масово вбивали мешканців завойованих міст і сіл, а й палили їх живими.

В 1704 році Шереметьєв писав до Петра І-го: «... Більше спустошень уже не можна вчинити, не можна і всього описати. Від Нарви до кордонів... 400 верст, цілими залишилися тільки кілька містечок...»

В той же час над рікою Невою ще з більшою жорстокістю винищував цивільне населення московський генерал Апраксін, його знущання і

катування були такі жахливі, що навіть кат Петро занепокоївся. У відповідь Петрові, Апраксін писав: «Я палив селища і все нищив до тла над берегами Неві тільки тому, щоб позбавити ворога постачання харчів». Насправді, це спустошення він чинив на тих теренах, що їх захопив у свої руки.

За Чингіз-хана завойованих людей розцінювали дешевше від тварин, за часів московських Чингіз-ханів завойовані люди взагалі втрачали будь-яку вартість, вони відразу були призначені на знищення або на страшні муки-тортури.

Наприкінці вересня 1703 року Борис Шереметьєв одержав від царя Петра доручення за всяку ціну завоювати Естонію. Естонія не мала свого війська і не ставила жодного спротиву, проте її доля не була кращою. Головніші естонські міста — Венсенштейн, Феллін, Обер-Пален, Руін та інші — москалі взяли без одного пострілу. Не зважаючи на це, Шереметьєв не задоволься грабуванням і руйнуванням міст. Захопивши Везенберг-Раковор, він знищив більшу частину його населення. Відзначався такою жорстокістю у нищенні міст і сіл, разом із населенням, що дослідники просто дивуються, чи в Шереметьєва, його командного складу і вояків взагалі було щось людське, якесь почуття. Московські ватаги не обминали навіть хуторів. В. Соловйов пише про ті події дуже стримано й обережно, все ж мусів дещо сказати: «Борис Петрович Шереметьєв вертався додому з «гостювання»: худоби і коней взято більше, ніж минулого року з Лівонії, а полонених менше, бо не було можливості їх гнати, не вистачало війська. Багато людей перебито...»

Почавши з 1702-го року Петро I-ий майже постійно перебував у тому місці, де рік пізніше (1703 р.) почав будувати Петербург, отже, він сам керував операціями на прибалтицьких теренах і мав вплив на їх розвиток. З 1703-го року Петербург розростався на кістках рабів з усіх країн московської імперії.

Деякі дослідники (особливо московські) намагаються «виправдати» Петра I-го, мовляв, він не знав про всі вчинки Апраксина і Шереметьєва в прибалтицьких країнах, але листування і звітування Петрові підтверджують його участь у всіх тих нелюдських злочинах.

13-го серпня 1704 року московське військо взяло Дерпт, а кілька днів раніше — Нарву, де вчинило страшну різню її мешканців. Петро I-ий сам керував наступом на Нарву, він в'їхав до міста на коні, вимахував закривавленою шаблею і говорив до нарвських мешканців, які залишились ще живими: «Не бійтеся, на шаблі не шведська, а руська кров!» Очевидно, кров на Петровій шаблі була таки шведською! Петро, веселий, усміхнений, не виявляв жодного людського співчуття до отих тисяч помордованих і калік, до бездомних дітей і вдовиць, що тинялись вулицями. Він негайно дав розпорядження увесь «ясир» відправити на схід і південь. Без жодного перебільшення чи применшення Петра I-го можна ставити поруч Чингіз-хана, що висловлювався так:

«...Насолода і раювання-розкіш людини в тому, щоб придушити збаламученого і перемогти ворога, вирвати його цілком з коренем,

взяти все, що він має, примусити голосити його служителів, щоб текли сльози по їхньому обличчі й носі; сидіти на їхніх (ворога) вгодованих меринах (вихолощених жеребцях), що так гарно й повільно йдуть; животи й пупи їхніх жінок зробити постілью (ліжком) і підстількою, любоватись їхніми рожевими щічками й цілувати, солодкі їхні червоні губи ссати-смоктати...»

І немов у відповідь чуємо повчання-науку нашого князя Володимира Мономаха: «... Ні, ні крива не вбивайте, не повелівайте вбити его...» Це слова духового велетня Руси-України, записані в літописах, велетня, що брав участь у 83 великих боях... Яким же ницим варваром-хамом виявляється «государ» Петро у порівнянні з духовим велетнем, князем Руси-України, Володимиром Мономахом. Яка нікчемна його антихристиянська і взагалі антилюдська мораль, проте «найправдивіша» і «найсвятіша» московська церква зробила його «великим», майже «святим». За що? За те, що розпинав людей на хрестах і без хрестів, що катував їх гірше, як Чингіз-хан? Коментарі тут зайві.

Завоювавши прибалтицькі країни, Московщина тріюмфувала разом із її «найправдивішою», насправді диявольською церквою. Державні і приватні підприємства мали нових безкоштовних рабів.

Скільки знищено населення в прибалтицьких країнах, скільки забрано в ясир? Ніхто сьогодні вже не знає, бо й багато документів зникло — «їх з'їли миші», а ті, що збереглись, не дають повного образу. Більшість дослідників припускає, що на теренах Литви, Естонії, Курляндії та інших прибалтицьких країн знищено, закатовано або взято в ясир щонайменше 50 відсотків усього населення. Шведи, з якими Петро I-ий вів війну, ніде не чинили такого спустошення і не винищували цивільного населення.

Треба зазначити, що Петро I-ий, як і Чингіз-хан, притримувався такої варварської засади: завойованому населенню не можна довіряти навіть тоді, коли воно не чинило жодного спротиву. Тому його необхідно винищити, залишити тільки таку частину, яка для завойовників буде виконувати роль рабів.

Московські й чужинецькі історики кажуть, що всі найбільші московські деспоти-царі були добре освіченими людьми свого часу, вони захоплювались читанням, навіть і досліджуванням історії монголо-татарської імперії, а також літературою про найчорніші сторінки римської і візантійської імперій, «цезаропапізмом» тощо. Тому нічого дивного, що спадкові етично-моральні засади, набуті життям і знанням найчорніших, варварських сторінок світової історії, дали свої наслідки і витворили московське «цивілізоване» дикунство, що починається від О. Невського, а може і від А. Боголюбського. Варварське московське «християнство» освячувало злочини московських царів і стало невід'ємною частиною московського деспотизму.

(Соловйов С. М.: «История России с древнейших времен», том VII, стор. 640, 641, 647. Там же, том VIII, стор. 10. Рязановский В. А.: «Обзор русской культуры», часть I-я, Нью-Йорк, 1947, стор. 397).

(Далі буде)

А. КИЯНКА

ВЕСНЯНІ АКОРДИ

МАРИВО

В Україні блакить волошкова
У стяжках золотих променіє
І пташина весняна розмова
Будить ліс, що в півсонні німіє.

Прокидається в соняшній тиші
Старий бір, молодіє щоднини,
І весняно гіллям він колише,
І співа поранкові краплини.

Чужина! Дише місто нудьгою,
Темні смуги пливуть по блакиті,
І висять і тяжать наді мною
Димні хмари, дощами не змиті...

Вітри буйні, ви хмари розвійте
І відкрийте блакить волошкову,
З України сюди принесіте
Шум гаїв і пташину розмову!

НА ХАТНЬОМУ ПОРОЗІ

Ти зближаєшся розвійною ходою —
Розстелив хтось барвні килими...
Дай снаги полинуть за тобою!
Так давно не бачилися ми.

Я стою на хатньому порозі —
Заворожує очей твоїх блакить.
В них відбилися потоків бистрі хвили,
Розтанцьовані, розспівані в цю мить.

На порозі хатнім скам'янівши,
Я ступаю зором у твій слід,
А на ньому спогади мережить
Про минулі весни — первоцвіт.

ЗУСТРІЧ

Ми знов зустрілися,
Чарівна весно!
Веснянкою впливаєшся
В мою ти душу.

Чи зможеш ти
Її теплом зогріти,
Коли вже гасне в ній
Проміння золоте?
То спалахне воно,
То вугликом жевріє...

Від подиху твого
Знов іскрами метне.
Весняних спогадів
Зірниці вже зоріють.

Весняний легіт твій
Окрилює мене.

ТРЕПЕТ

Мені так боязко зустрітися з весною!
Між нами зяє вже незміряна глибінь.
Та як луги покривються габою,
Манить-манить весняна голубінь.

РАДІСТЬ

Виростала радість з кожного листочка,
Квітами квітчалась у весняні дні,
З келихів тюльпанів мед-вино спивала, —
Золоті каскади іскрилися у ній.

А гірські потоки на цимбалах грали
І дзвонила в дзвони юність серед гір.
Сколихнувся сонний, променем прошитий,
Пнучися по кручі, темний шумний бір.

В серці молодому радість не зміщалась,
Линула за обрій, дальній небосхил,
Полонини квітням, зіллям вистеляла,
У орла до лету позичала крил.

На верстаті мрії ткала дивні сни —
сни весни.

ЧАРИ

Барвінком стеляться надії
У чарах-пахощах весни,
І дні промінно голубіють,
І ніч спліта химерні сні.

ГОЛУБИЙ ТРАВЕНЬ

Вже травень опромінений
В зелені шати вбрався,
Заквітчаний, замаяний
Із сонцем побратався.

Стежки, що рясом стеляться,
Манять у далечінь
І сонце розпромінює
Травневу голубінь.

БУЗКОВЕ ЦВІТІННЯ

Отой бузок цвіте бузково,
А цей ось біло розцвіта ...
І серцем чую я обнову,
Хоч я не та вже, ох, не та ...

В бузкових пахощах навколо
Шукаю забуття на мить.
І серце, ще не проходило,
На мить весняно зацемить.

СПОДІВАННЯ

Дні весни встають передо мною.
Білим цвітом вкрилися сади
І озвалась гомоном діброва,
Де твої шукаю я сліди.

Скільки років, довгих і тривожних,
Нас ділило, мила, скільки днів,
Коли наші розійшлися дороги,
Коли чар розвіявся юних снів!

Але твій ношу нестертий образ
У гарячім серці, повний мрій,

Що твою почую я ще пісню,
Що тебе пригорну, скарбе мій.

Де шукать тебе, я все ж не знаю...
Чи зтубив тебе без вороття?
Ні, я вірю, що тебе знайду я,
Бо без тебе вже нема життя.

І на любу вийдеш ти розмову
Тихим вечором, у тихий час.
Місяць ясно освітить діброву
І берізки привітають нас.

То для тебе пахнуть квіти в гаю,
То для тебе пісня солов'я, —
Ніжна пісня, бо він теж кохає,
... Та не знає мук таких, як я.

КОНЦЕРТ ВЕСНИ

Як спати можеш ти,
Коли у гаю свято?
Дивися: досвіток весняний запашний!

Як спати можеш ти
В душній кімнаті,
Коли в гаю концерт весни?

Замаяна естрада на верхів'ях
Дубів старезних і струнких беріз,
А місяць гається: роз'яснює стежину,
Де килимом барвінок постелився.
І молодик не квапиться за обрій,
Він роздивляється, немов господар гаю...

Легенький подув вітру — знак музикам.

З естради в небо б'є хорал гучний!

Уста мої німіють:
Ніби я вперше чую спів весни.

Д. Г. ЦЯПКА

ГОРИТЬ ЛІС!
(Спомини кол. вояка УПА)

(5)

Повстанська Республіка

28-го квітня 1945 року ми опустили Ваповецький ліс і під проводом Ясеня пішли «у світ». Природа щойно пробудилась із зимового сну. Куди не глянеш — все оживає під промінням весняного сонця, що продістається у кожную щілинку. Трава зеленіє, кущі й дерева вкриваються розкішними шатами — густим зеленим листям. Ліс гомонить птичим співом і кожний із нас відчуває, що —

»Рад би я, весно, в весельшії нути
Радісним співом вітати тебе,
В твоїй красі ненаглядній втонути,
Злитись з тобою, забути себе!

(І. Франко: «Веснянки»)

Але знаємо, що нам не вільно «забути себе», бо —

»Гремиць! Тайна дрож пронімає народи, —
Мабуть, благодатная хвиля надходить...
Мільйони чекають щасливої зміни,
Ті хмари — плідної будучини тіни,
Що людськість, мов красна весна, оновить...»
(Там же)

Десь далеко, вже на німецьких теренах, ведуться ще фронтові бої між учорашнім і сьогоднішнім загарбниками нашої землі. Ми ж узяли до рук зброю, щоб боротися за владу і державність своєї нації, за долю і волю свого народу.

Ідемо ввесь час лісом, минаємо ліворуч Речпіль, а праворуч — Коритники, перетинаємо битий шлях Перемишль—Львів і заходимо до лісу, що вже належав до Красич, прозваних «Запоріжжям».

З нами провідники Гуцул, Євген, Снігур, комендант Максим, бойовики Цок, Сталька, Чалий, Малий, Хмара, Залізний, Оля та ще кількох інших, псевд яких уже не пам'ятаю. Всі веселі, тільки Снігур чомусь насуплений, мовчить, немов відчуває якусь неприємність.

У Красичах нічого не змінилося з того часу, як я вертався з Карпат, тільки тепер усюди чути подих весни.

Бойовик Цок мав із собою собаку, і то не абиякого — великого, тренуваного, залишеного німцями. Бойовики прозвали його «Євгеном» — на злість провідникові Євгенові, якого чомусь не любили. Пес прив'язався

до мене, я знав трохи німецьку мову і він розумів та слухав мене, як свого «пана». У Красичах бойовик Цок чомусь розсердився і вдарив «Євгена», він люто загарчав і хотів кинутись на нього. Я негайно прикликав пса до себе і з того часу він залишився під моєю опікою. Був добрим сторожем, зокрема вночі заздалегідь розпізнавав, хто свій, а хто чужий.

Вночі ми переправились через Сян і заквартирували на Кречківському присілку. Тут провідник Гуцул доручив мені провести з бойовиками вишкіл. Я виконував це завдання із запалом, використовуючи все своє військове знання, що його одержав на Буковій Берді.

Цього року Великодні свята припадали на 5-го травня. Нас запрошували на свята до Красич, тим більше, що у випадку нападу поляків на село місцева боївка потребувала допомоги.

Провідник Снігур дозволив нам іти, але сам залишився, бо на присілку було безпечніше, тим більше, що на свята тут мала прийти сотня Крилача.

До Красич ми вибралися всі на чолі з нашим зверхником Максимом. Не було тільки Олі, Снігур не пустив її з нами. Все ж на другий день вона сама знайшла дорогу й прибула до нас.

У Велику П'ятницю ми розташувалися в Красичах, подвоївши наші стійки і застави бойовиками місцевого СКВ.

Це були особливо веселі Великодні свята, останні за Сяном, останні з тими щирими людьми, які не жалували нам нічого. В селі лунали пісні, а ввечорі в церкві відправлялась маївка. Дівчата обдаровували нас писанками, а ми, із «вдячності», влаштували їм пам'ятний обливаний понеділок.

Свята минули, ми попрощалися із людьми і вернулися на Кречківський присілок. Тут нас уже чекали. Разом із сотнею командира Крилача-Сухого маршуємо далі. Зупинились ночувати у селі Рікпичі.

Мене викликав командир Крилач і питає:

— Чого ж ви тут? Не було праці на вашому терені?

— Була, друже командире, але не було відповідних наказів.

— Адже ви мали наказ від провідника Григора! — каже командир Крилач і морщить брови.

— Був наказ, але не для мене. За його виконання відповідають провідники.

— Що ж, не журіться, пане брате, тут роботи вистачить для всіх. А чи на тамтому боці Сяну вже ніхто не залишився? — питає далі командир Крилач.

— Ті, що залишилися — вже були на возах...

Надійшов провідник Григор і наша розмова перервалася. Я був вільний і пішов шукати Олі.

Зустрівши Олю, побачив, що вона дуже сумна й пригноблена.

— Що сталося, дорога подруго? — питаю.

— Добре, що прийшов, я відходжу, попрощаємось назавжди, — відповіла вона.

— Чому? — питаю заскочений.

— Дістала наказ їхати «на Схід» із першим транспортом, що опускає наш терен.

— Це невідкличне?

— Так, відходжу сьогодні вночі.

Десь опівночі, коли я мав службу вартового, вийшла Оля, підійшла до мене й каже:

— Прощавай, друже.

— Вже відходиш?

— Так, зараз іду до цієї родини, з якою маю їхати.

— Не бойся, Олю?

— Хіба не знаєш мене?

— Знаю, але ти йдеш між чужих людей, можуть видати.

— Хай діється Божа воля.

— Не забудеш малу Цяпку? — питаю.

— А ти забудеш свою подругу Олю? — відповіла запитанням.

— Ніколи не забуду тебе, дорога подруго.

— І я ніколи не забуду вас, що залишаєтесь тут бити ворога... Ворога, що нас розлучив...

— Передай в Україні привіт усім нашим, як зустрінеш їх.

— Дякую, передам. — Оля подала мені руку, на хвилину я застримав її у своїй:

— Олю, будь завжди такою, до кінця свого життя!

— Буду... — промовила тихо, обернулася і почала відходити.

Зі мною був пес «Євген», він немов відчував, що Оля відходить назавжди і жалібно заскавулів. Оля вернулася, погладила пса і промовила до нього:

— Пильнуй свого пана, Євгене! — і швидко відійшла.

В першій хвилині мені здавалося, що так має бути, бо нас усіх чекає розлука, але пізніше я почав тужити за милою Олею і часто попадав у задуму...

Рано ми також вирушили в дорогу, що вела через Брилинці, звідки сотня Крилача недавно прогнала польську міліцію. Потім перейшли Тисову. Восени минулого року ми тут утікали від польської міліції, сьогодні все змінилося — йдемо вдень, а поляки показуються тільки тоді, коли збираються у великі ватаги. Для нас — це щось нове, ми привикли ходити тільки вночі, а вдень — сидіти в криївках. Тепер відчуваємо себе, як удома.

В усіх селах діють станичні, що завідують магазинами. Видають кожному, хто приходить до села, пайку за розпискою. В кожному селі є СКВ, санітарний пункт, така чи інша артіль. У Тисовій випалю-

вали березовий вугіль, як лік на розвільнення. В інших селах були гарбарні, кравецькі й шевські верстати тощо.

Село із селом пов'язане зв'язковим або зорцем. Всюди треба знати кличку, місцеві боївки затримували і перевіряли всіх незнайомих людей.

В Тисовій ми взяли одного «цивіля», що добре знав терен і людей, і пішли далі. Минули шосе Риботичі—Бірча, перейшли село Трійцю і подались до Ямної Долішньої. Тут нас задержала стійка, а довідавшись, хто ми — скерувала до квартири провідників.

З хати вийшли надрайоновий провідник СБ Потап і окружний провідник СБ Летун із своїм оточенням.

Снігур зголосив наш прихід, а провідник Летун привітав нас в імені Крайового Проводу ОУН.

За кілька хвилин прийшов провідник Гуцул і заявив, що всі — крім мене і Снігура — ідуть з ним у Карпати, він призначений референтом СБ у Сяніцькому районі.

Залишається тільки Снігур і я. Снігур має скласти звіт про свою діяльність, а я якоюсь мірою пов'язаний із його звітом. Сиджу між місцевими бойовиками і жартую. Між ними я знайшов аж трьох своїх друзів із рейду в Карпатах.

Нарешті мене викликав провідник Потап і заявив:

— Вас хотів забрати із собою провідник Гуцул, але ми вирішили інакше. Ваш зудар із провідником Снігуром полагодив ще провідник Григор. Ви мали слухність, Снігур не вив'язався із своїх завдань і став zdegradований до ступеня стрільця. Тепер має вибір: або своїми ділами змити з себе ганьбу, або їхати там (на Схід), де вислав сотні своїх підвладних.

Як виявилось, Снігур вибрав друге, вернувся у свої околиці, а я дістав наказ залишитися у другому районі. Мене приділено до групи бойовиків СБ, комендантом якої був Орел, колишній комендант жан-дармерії на Буковій Берді.

Тут ми дістали веселу вістку: з-за кордону (з України) прибули в Карпати відділи командира Рена, а з ним і сотенні Бурлака, Веселий і Кармелюк. Командир Бурлака йде до нас, у Перемишчину.

Я попрощався з друзями, що відійшли з провідником Гуцулом у Сяніччину.

В терені спокійно. Після невдалого нападу поляків на Грузьову, де вбили кільканадцять людей і спалили кілька хат, після знищення нашими силами бандитського гнізда в Боровиці, біля Бірчі, поляки притихли. Зараз на початку весни командир Крилач зліквідував усі станиці польської міліції на нашому терені й очистив район від усякої голоти. Польські військові й міліційні сили збереглись тільки в більших містах, звідки час від часу нападали на українські села і грабували їх. Але вони вже не були панам терену, сили УПА зросли такою мірою, що малі польські групи навіть не мали відваги вступати з нами в бій.

На початку червня з'єднання УПА під командуванням підполковника Коника вже було не абиякою здисциплінованою оперативною групою.

Після минулорічних осінніх боїв і невдач, раніше ще недосвідчені відділи УПА — тепер перегрупувались, перевишколились і ступнево здобували перевагу над ворогом, поширювали свою владу на нові терени, що перетворювались на Повстанську республіку.

Щоб зберігати порядок і спокій, ми мусіли мати свою міліцію, це завдання сповняла Служба Безпеки. Крім цього, ми мусіли викривати ворожу агентуру і донощиків. Завдання досить важке, але нам багато допомагала «агенція» ОБГ («Одна баба говорила») — жінки йшли до міста й приносили звідти різні вістки, а ми відповідно їх використовували.

В нашій групі були: референти СБ Чорний і Максим, коменданти Орел і Темний-Петя, бойовики Чміль, Монтик, Сливка, Лис, Вербка, Каня, Мороз, Щур, Марко, Сорока, Дрозд, Чуйко, Веселий, Бурий і я. Часто, для виконання певного завдання, ми розподілялись на дві або й більше груп. Квартирували переважно в Ямній Горішній або Долішній.

Наша розвідка була досить сильна, глибоко закорінена у ворожі сили. Ми знали наперед, що плянує ворог. Населення ставилося до нас дуже прихильно і доносило нам кожну вістку, яка діставалася від ворога.

Були випадки, що деякі польські військові відділи, вибираючись на опанований нами терен, голосно говорили про це в місті, щоб люди донесли нам. Тоді ми відходили із загроженого села. Таку поведінку деяких польських відділів можна пояснити двома причинами: одною з них було те, що частина польських вояків симпатизувала з нашим визвольним рухом, бо також ненавиділа того самого ворога, що й ми. Другою — був страх перед нашою силою, польські вояки знали, що кожна сутичка з нашими відділами буде дорого їх коштувати. Вони не хотіли гинути за комуністичну Польщу, тому вважали, що краще остерегти нас, ніж гинути від куль наших кулеметів.

Коли по селах відділи УПА розгромили станиці польської міліції, польське військове командування вислало час від часу малі військові відділи з розвідувальною метою, але вони вели себе мирно й обережно. Одну таку групу роззброїв у селі Кописні командир Бурлака, вояків відпустив, давши їм наші відозви і пересторогу, щоб не попались удруге в наші руки.

Зазнавши невдачі з висилкою малих військових груп, поляки пробували висилати до сіл своїх агентів і вербувати з-поміж польського населення сексотів. Треба було великої чуйности і відповідних зусиль, щоб викривати ворожу сітку, яка діяла нам на шкоду. Були й інші небезпеки. Одного нашого стрільця, родом із Ямної, зловили поляки і він видав наш санітарний магазин. На щастя, людських жертв не було. Зрадника ми зловили і публічно, в його ж селі, засудили на кару смерті. За ним пішло кількох інших сексотів, що їх розкрив нам один із їхніх співробітників.

Така була ситуація, коли я опинився у групі СБ другого району. Другий район — села навколо Ямної, яку поляки прозвали «столицею

УПА». Тут справді сходились наші шляхи з усіх боків, тут проходив і польсько-московський кордон великими обшарами лісу, що зветься Турницею. Тут приміщувався «ходячий штаб» провідника Округи д. Летуна. Йому справді пасувало таке псевдо, бо він не ходив, а «літав», і мало хто міг видержати з ним у маршах. Провідник Летун — молодий, інтелігентний, щирий до своїх підвладних, зокрема дуже любив селян. З ними, як тільки була нагода, він проводив багатогодинні «дискусії». Коли мова про справи СБ — був твердим, рішучим, але справедливим. Походив з одного села біля Перемишля, студіював у Львові.

Його заступник — надрайоновий провідник Потап, родомдесь з Добромильщини, колишній підстаршина Похідних груп С. Бандери. Потапа всі любили й поважали за працьовитість і виrozumість до своїх підвладних. Він дійсно був доброю «парою» до Летуна, з тою різницею, що Летун дуже високий на зріст, а Потап — середнього росту, щуплий і хоровитий на серце.

Заступником Потапа був провідник Пугач, слідчий до кримінальних справ. Він керував канцелярією, його секретарем був Горобець, колишній учитель.

В другому районі залишилось ще дві станиці польської міліції, які чекали на «свою чергу», себто — на ліквідацію.

Перший район охоплював околиці під Перемишлем, з осідком на присілку Жупа, біля села Корманичі. Тут провідником СБ був Рудий, а після нього — Орач.

Третій район в околицях Бірчі, з осідком в Маляві. Тут провідником СБ був Борис.

Четвертий район — за Бірчею, над Сяном, провідниками СБ були Карло і Аркадій.

П'ятий район сягав аж до Сянницького надрайону, з осідком у Пашовій. Тут провідником СБ був Орлик.

В лісі Турниці була наготові одна сотня УПА, щоб спішити з допомогою там, де треба. В кожному районі існували відділи СКВ та діючі сотні, для його охорони. Так у першому районі була сотня УПА командира Бурлаки, найактивніша й найкраще озброєна. В другому районі — сотня командира Ластівки, прозвана «садочком», бо складалася переважно з дуже молоденьких вояків, майже підлітків. У третьому районі — сотня командира Чорного, яку пізніше перебрав командир Крилач. У четвертому районі — сотня УПА і СКВ під командою командира Громенка.

У районах діяли також жіночі секції, що займались санітарними, соціальними й розвідочними справами, допомагали у вихованні дітей та молоді, бо в районах існували наші школи, в яких училися діти. Згодом їх розв'язано через часті варварські напади польських військ із Бірчі.

До Бірчі поляки стягнули багато війська, тут знайшли пристановище і недобитки міліції та різні польські бандити, на руках яких була

українська невинна крок. Всі ті польські »збройні сили« в Бірчі, вишколені під керівництвом московських старшин, були пострахом для близьких околиць. Вони нападали на українські села, вбивали і арештували людей. Бірча стала гніздом кривавих розбишак у польській уніформі.

Командир теренового відтинка підполковник Коник вирішив знищити це бандитське гніздо і покарати винних. Насамперед він знищив довколишні польські гнізда опору в Диялягові, Барткувці, Тарнавці й Коренці під самою Бірчею. Наступ на саму Бірчу відбувся пізніше, аж 22-го жовтня.

Наша Повстанська республіка існувала між молотом і ковадлом — довкола більші міста, як ось Перемишль (у віддалі 30 км), Сянік і Ліско (у віддалі 40 км), у яких розмістились сильні залоги польського війська, що користувались тодішнім наймодернішим транспортом. До польсько-большевицького кордону було тільки 2 км і звідти кожної хвилини можна було сподіватися нападу московських військ.

Ворог, побачивши, що нас не може знищити в одвертій бою, почав готуватись до переселення українців на схід, за лінію Керзона — в Україну.

Зближались Зелені свята, люди — згідно з традицією — прикрасили хати зеленню, а ми розставили стійки, бо ворог використовував наші свята для нападів на українські села.

В лісі за Тисовою ми будували криївку-землянку. Я, Мороз і Дрозд пішли в село стягнути з порожньої хати бляху, що була потрібна на покриття землянки, як захист від весняної води, яка могла залляти криївку.

В той же час в селі появилася якийсь чужий чоловік, що нібито шукав за втраченими кінями. Люди негайно повідомили нас і ми затримали його. Він заявив, що йде з Німеччини додому, документів не має, бо їх забрали в нього на чеському кордоні. Говорив по-московськи, взявши, мабуть, до уваги мою большевицьку уніформу.

— Підемо до »начальника«, — кажу йому, але сам не знаю, де вести затриманого. Підозріваю, що це розвідник і не легко обманути його, що я також »большевик«.

Спрямовую його до однієї хати, а він питає:

— Чого? Адже ви казали, що йдемо до начальника. Тут немає воєнкомату.

— Іди в хату, »воєнкомат« прийде до нас.

У хаті я посадив його на лаву, а місцевого хлопця послав по друга Дрозда. Але Дрозд слідкував за нами і сам прийшов.

— Що думаєш про затриманого? — питає мене тихо.

— Іди по Орла, а я зачекаю з ним тут.

— Добре, тільки уважай, щоб той тип не послав тебе на другий світ, — і Дрозд вийшов.

Затриманий видно вже збатнув, у чії руки попав. Він змінився на обличчі, але сидів тихо.

Врешті прийшов Орел з провідником Чорним. Затриманого забрали, а мені і Дроздові казали йти по бляху, щоб ще цієї ночі доставити її до лісу.

Будова криївки вже була майже закінчена, як на ліс почалась облава польського війська. Криївку знайшли. В той же час поляки викрили і другу криївку, що її будував друг Темний-Петя.

Від зловленого в Тисовій розвідника ми довідались, що поляки готують виселення українського населення.

За першим розвідником до Тисової прийшов другий — поляк із села Корінець. Люди розпізнали його і повідомили нас, що він уже вдруге «шукає» в Тисовій коней. Ми затримали його і взяли на прехресні допити.

Коли Орел запитав поляка, скільки разів брав участь у нападах на українські села, він мовчав. Тоді Орел повторив своє запитання вдруге.

- Ніколи, — відповів поляк.
- Як довго працюєте в контррозвідці?
- Один рік.
- Були в українських селах?
- Був у Явірнику Руським, Кречкові та в Тисовій другий раз.
- Хто вас вислав?
- Русский полковник.
- Що його цікавить?
- Скільки вас і де квартируєте.
- Які військові сили розташовані в Бірчі?
- Біля 800 вояків і 500 міліціантів.
- А большевиків?
- 25 енкаведистів.
- Яке їхнє завдання?
- Виселити українців.
- А якщо люди не запишуться на виїзд? — питає провідник Чорний.
- Виселити силою.
- Хто дав такий наказ? Варшава?
- Ні, Москва.
- Хто сидить у бірчанській в'язниці?
- Селяни і двох стрільців-упівців.
- З яких сіл?
- Не знаю.
- Ви були в міліції?
- Так, шість місяців.
- Скільки замордували людей у в'язничних підвалах?
- Там кожного дня хтось умирає.
- Умирає?
- Так, з голоду.
- І від тортур?
- Буває одне й друге, — вирвалось полякові.

— Чому не дасте їсти в'язням?

— Енкаведисти заборонили.

— А ви що? Не влада?

— Виконуємо тільки накази.

— Дуже сумлінно, правда? — сказав Орел і штовхнув поляка під ребро.

В ту ж мить поляк, що весь час прикидався невинним ягнятком, раптом скочив на ноги й кинувся на мене. В оборонному русі я потягнув за спусковий язичок автомата, забувши, що другу руку тримаю на кінці цівки. Коротка серія — кулі пробились крізь мою долоню і одна з них застрягла в рамені поляка.

Чорний миттю скочив до поляка і звалив його з ніг. Орел, побачивши, що з моєї руки тече кров, каже:

— Іди в село до Марка, хай зробить тобі перев'язку. А тоді бери коня і їдь до лікаря, знайдеш його у Жупі біля Корманичів.

Я не відчував болю, тільки бачив, як струмок крові стікає на землю. Так зайшов у село.

— Що сталося? — питають друзі, що чули автоматну серію. — Хто стріляв?

— Я сам, випадок, — поясню Маркові, що вже був біля мене із санітарною торбою.

Приглянувшись рані, Марко каже:

— Ідемо до кущового санітара Гордого, він тут близько.

В сусідній хаті санітар Гордий, родом з Тисової, перемив мою рану, забандажував, прив'язав мені хустиною руку до шиї і каже:

— А тепер ідемо до Жупи, до Вуйка.

— Ідемо? Хочеш їхати зі мною? — питаю.

— Самого не пущу, в дорозі можеш зомліти, — відповів Гордий.

— Не бійся, не зомлію.

— Я вже бачив таких, як ти, — каже Гордий. — Їду з тобою, це мій обов'язок.

До мене підійшов д. Монтик і каже:

— Залиши, Цяпко, свого автомата, він тепер тобі зайвий, візьми мого пістоля.

Монтика ми всі любили, але його дружній вчинок мене особливо зворушив. Я взяв його пістоля й відповів:

— Щиро дякую, Монтику.

Він махнув рукою і немов байдуже кинув:

— Я без пістоля якийсь час обійдуся, а тобі він може стати в пригоді.

Ми вирушили в дорогу на конях. Друг Гордий їхав спереду і весь час оглядався за мною. Коли прибули до Жупи, він зітхнув і каже:

— Слава Богу, що ми вже на місці. Я боявся, що злетиш з коня.

— Від такого подряпання?

— Від упливу крові.

Ми пішли до хати. Тут були провідники Летун, Потап, Пугач і Горобець. Я зголосив свій прихід.

— Ідіть негайно до Вуйка нехай перевірить руку й потім зголосіться до мене, — сказав провідник Летун.

На санітарному пункті зустрів мене грубий, мов бочка, »доктор« Вуйко і казав Гордому розбандажувати мою руку.

Коли »доктор« Вуйко оглядав руку, до хати увійшов ще один чоловік і Вуйко кинув у його бік:

— Треба робити операцію, куля залишилась у долоні.

Це був магістер Нестор, він узяв мою руку в свою долоню, оглянув і відповів:

— Ні, не треба. Залишимо так на кілька днів, як збільшиться пухлина — буде знак, що куля в долоні, якщо зійде — кулі в руці нема.

— Хай буде так, як кажете, друже магістер, — відповів Вуйко і невдоволений вийшов.

— Він все тільки краєв би, — каже до нас магістер Нестор. — Але, він наш зверхник і мусимо його слухати.

З перебандажованою рукою, завішеною на шиї, я вернувся до провідника Летуна.

— Що ж, друже Цяпко, — каже він, — ви забули, що зброя час від часу сама стріляє.

— Сам не знаю, як це сталося, але радію, що не попав в Орла або в Чорного, — відповідаю.

— Завжди треба бути обережним, зокрема в таких випадках, коли перед вами той, хто відчуває, що його чекає петля.

— Він кинувся на вас тому, що ви малий і вважав вас за найслабшого, — докинув з іронією Пугач.

— Ні, друже провіднику, він кинувся на мене тому, що в моїх руках була зброя, хотів вирвати її і обернути проти нас.

— Ви збавнули його заміри, а це означає, що даремно носите голову на карку, — сказав провідник Летун і Пугач зніяковів.

— Перекажіть друзеві Чорному, — каже провідник Потап, — що коли лях ще не опинився у »підземельній організації« — хай пришле його сюди, до провідника Летуна.

— Отже, можу відійти, друже провіднику? — питаю Летуна.

— Так, тільки уважайте, щоб у дорозі не попали в засідку поляків.

Разом із Гордим ми вернулися до Тисової. Я не міг володіти раненою рукою, тому мені тимчасово доручено постачання — кухні і прохарчування цілої групи.

В той час, коли я був зайнятий »кулінарними справами«, сотня командира Бурлаки розгромила станицю міліції в Риботичах і прочистила наш терен від представників польської окупаційної влади. Тільки у Війтковій ще залишилась станиця польської міліції, що час від часу показувала свої пазури.

Я майже весь час перебував у Тисовій. Всі чоловіки з того села в рядах УПА, тому кожний вояк почував себе тут дуже добре. Я став для всіх, як свій, мене знали старі й малі. Рука поволі гоїлась, але я далі мусів їздити на перев'язку до лікаря.

Звичайно, брав коня у провідника Чорного. Одного разу Чорний десь поїхав і я взяв селянського коня. По дорозі вступив до дякової дочці — Стефці, з якою був заприятелювався. Сьогодні побачив тут ще одну дівчину, що також видавалась мені знайомою. Я її уже десь бачив, але де і коли? І пригадалась мені пригода в селі Кописні, коли одного вечора я, Щур і Каня вибрались на розвідку. Наближаючись до однієї хати, ми запримітили, як крізь вікно хтось вискочив і побіг на город.

— Затримайте всіх у хаті, — кажу друзям, а сам подався за втікачем.

За хатою, в кукурузі, я зловив втікача й побачив, що це дівчина. Моя большевицька уніформа ще більше роздратовувала її, вона шарпалась, лаяла мене, виривалась з рук і тільки під цівкою автомата пішла зі мною до хати.

— Хто ця дівчина? — питаю господиню.

— Це моя дочка, — відповіла вона.

— Ваша дочка? Таж вона молодша від вас не більше як два роки!

— Як кажу, що дочка, то дочка! — відрізала господиня.

— Слухайте, добра жінко. Ми ж свої, чому обдурюєте нас?

— Я кажу правду. В нас усі свої, хто б не прийшов до хати, — викручується господиня.

— Добре, — кажу, — не хочете сказати, хто вона, підемо там, де скажуть. — І звертаюсь до дівчини: Ходи!

— Де?

— До станичного, хай він підтвердить, що ти дочка своєї мами.

— Авжеж, я дочка своєї, а не твоєї мами! — відрубала обурено.

— Добре, тоді котрої мами ти дочка?

— А він не може сюди прийти? — питає дівчина.

— Хто «він»?

— Ну, станичний...

— А де він живе?

Дівчина побачила, що я ловлю її за «язика» і знову накинулася на мене лайкою. Щоб якимось скінчити з цією пригодою, кажу Кані покликати станичного, бо не можу дійти до ладу з «бабами».

Невдовзі прийшов станичний і питає:

— Чим можу служити, друже Цяпко?

— Допоможіть, друже станичний, розв'язати питання, хто ця дівчина. Тепер дівчина ще більше наїла на мене:

— А вам, яке діло, хто я? Ви чого ходите в большевицькій уніформі?

— Це бойовики другого району, друже провіднику, — каже станичний дівчині, — вони мусять знати, хто втікає від них крізь вікно.

І ось тепер цю саму дівчину я зустрів у дяка. Вона дивилась на мене вороже, навіть з погордою. Жартуючи, кажу до неї:

— Друже провіднику, я не в кукурудзі з вами, а в садку, в білий день.

Вона зміряла мене очима і пішла до хати, затріснувши за собою двері.

— Це моя сестра, — каже Стефця.

— Що?! — я аж підскочив, здивувавшись.

— Не віриш?

— Як же можу вірити, коли мене вже раз запевняли, що вона дочка жінки майже її віку.

— А, це ти був зловив її в кукурудзі! — сміється Стефця.

— Так, я...

— Ось бачиш, тому вона така сердита на тебе.

Я поїхав далі, минувши перші хати в селі Кописні, почув в одній хаті крик, а у вікні побачив дві цівки автоматів. Я зупинився, за хвилину з хати вибіг господар. Цівки автоматів зникли з вікна.

— Друже Цяпко, — каже перестрашений господар, — чи не можете врешті скинути з себе оте большевицьке шмаття?

— Що ж сталося? — питаю.

Виявилось, у тій хаті квартирував районний провідник Мар, що прийшов з України. Його охорона, завваживши мене в большевицькій уніформі, думала, що йдуть большевики. Вже в останній хвилині мене пізнав господар і крикнув до бойовиків провідника Мара: «Не стріляйте, це свій!»

— Бачите друже, — каже до мене провідник Мар, — ви могли загинути за цапову душу, а ми мали б на своєму сумлінні вашу смерть.

— Навіть по смерті, друже провіднику, я не мав би до вас жалю, бо це ж моя вина.

Ця пригода трохи зіпсувала мені настрій, але насправді причина була інша — мій кінь. Він біля кожних воріт, біля кожного, з ким я вітався — приставав і не хотів рушити з місця. Не помагав і батіг, я мусів примиритися з поведінкою коня. Їхав, як діди на Кальварію.

В половині дороти, між Кописном і Конюшею, я завважив у ліску двох вершників. Мабуть свої, думаю, і відразу злякався: буде халепа, як візьмуть мене за большевика!

Раптом вершники, нахилившись до грив коней, помчали мені навперейми. На голові одного з них мигнула кубанська шапка і моє серце підскочило аж до горла. Козаки! Кубанські козаки! Підганяю коня, щоб дістатися до лісу, а він навіть не іде, а лізе як черепаха.

«Бачиш, Цяпко, — думаю, — не вбили тебе свої, то уб'ють большевики. Таки прийдеться пропасти за цапову душу».

Я зіскочив з коня, витягнув пістоль і щодуху біжу до лісу. Наслухую, чи падуть за мною постріли, але не чую. Мабуть, хочуть зловити живого. Ранену руку зняв із хустки і останніми силами вскакую у ліс. А ззаду чую веселий регіт козаків. Уже під лісом вони завернули коней і поїхали в напрямі Кописна.

Втомлений, відчуваю біль руки, і думаю: сьогоднішній день для мене справді щасливий, уже двічі уникнув смерті, а що буде до вечера?

Мій кінь спокійно пасся, я взяв його за повід і повів до Кописна, щоб довідатись, що нового «в терені». В селі мені сказали, що в Корманичах стоїть дивізія кубанських козаків. Вертаються з Німеччини. Недавно двох козаків були тут і казали, щоб не сердитись на них — вони

хотіли тільки »пошуткувати з бандерівської кавалерії«. Я навіть не признався, з якої »кавалерії« пожартували козаки.

Нарешті дістався до Жупи. Тому, що появились большевики, тут заряджено поготівля — всі були готові до відходу. Вуйко подивився на мою ранену руку і викликав магістра Нестора, який запевнив мене, що з рукою все гаразд.

Іду до хати, на подвір'ї якої залишив свого коня. На порозі бачу знайому дівчину з Германович. Вона усміхається, пізнавши мене. Привітався і питаю:

— Що тут робиш?

— Привезла вам харчів, — відповідає.

— І не боялась? — знаю, що мусіла подолати далеку дорогу.

— А ти чому в накидці, надворі ж погода? — замість відповіді питає мене зв'язкова.

— Чую дощ.

Але вона завважила, що моя рука в перев'язці.

— Що сталося? Ти ранений?

— Випадок, нічого серйозного. Що у вас нового? Як наші люди, як поляки?

— Покищо, в нас усе гаразд, хоч — правду сказавши — є і в нас виродки.

— Навчимо їх розуму.

— А треба вчити, — каже вона.

— Як мої колишні господарі, в яких я квартирував ще за німців?

— Гарні люди... Не забув? Що переказати Марусі? — і заглядає мені у вічі.

— Передай привіт, що ж більше?

— Маруся зрадіє, почувши про тебе.

— А ти радієш, що побачила мене?

— Радію, що ти з нами.

— Коли ж я не був з вами?

— Хіба ж я сказала, що не був?

Ми обое розсміялись. До нас підійшов господар з Германович, що приїхав із зв'язковою. Привітався зі мною і хитро підморгнув:

— Бачиш, — каже до зв'язкової, — я колись казав тобі, що він напевне буде з нами.

— Може ви обидва були в змові? — відповіла вона.

— У змові? З ним? Таж з ним не міг домоворитись навіть панотець Гриб.

— Бо він »говорив« зі мною з казальниці, знав, що не можу відповісти йому в церкві, — пригадую собі свої »старі гріхи«.

— Бувай здоров, друже, — каже господар до мене. — Як будеш колись у нас — зайди. Вип'ємо по чарці, і дочці стане легше на серці.

— Що ж сталося з нареченим дочки господаря? — питаю зв'язкову, коли він пішов.

— Попав до русської армії, втратив руку, тепер у шпиталі, в Кракові.

— Прощай, мила дівчино, передай привіт усім, кому зможеш! — і я подався до хати сказати господареві, що забираю свого коня.

Коли вийшов із хати — вже не бачив зв'язкової. Взяв коня і хотів їхати, але мене зупинив незнайомий стрілець:

— Ви до Тисової, друже? — питає.

— Так.

— Мені також треба до Тисової. Заждіть, знайду коня і поїдемо разом, не знаю дороги.

— Вам треба коня, друже?

— Треба, — каже він.

— Беріть мого.

— А ви? — не вірить моїм словам.

— Мені погано їхати, бо тримаю повід в одній руці. Піду пішки.

— Тоді давайте! — каже він, зрадівши.

— Ось він, — і я аж зітхнув, що позбувся шкапи.

Я з'ясував йому, як дістатися до Тисової, а він сів на коня і гукнув:

— До побачення у Тисовій!

— Щасливої дороги! — і спішу в Брилинецький ліс, щоб звідти дістатися до Тисової.

Біля Корманичів зустрів двох хлопців із мого села.

— Здорові друзі! — кажу, мило заскочений зустрічню.

— Здоров, Цяпко! Ти що, ранений?

— Оса вкусила. Звідки ж ви тут взялися?

— Їхали на Схід, втекли із залізничної станції в Перемишлі.

— Є ще хтось із вами?

— Ні, але в Корманичах ми зустріли дівчат з нашого села, що вернулися з Німеччини.

— Кого?

— Марійку С. і Євгенію К. — сестру Ясеня.

— Добра вістка для нього, — відповідаю.

— А ти бачив Ясеня? — питають.

— Тепер ні, але знаю, що він і Вовк у сотні Крилача.

— А інші з нашого села?

— Хто? — питаю здивований.

— Не знаєш про них? Не знаєш про С. К., В. К.? Вони ж у повстанцях!

— Справді?! — Я був заскочений. Ось скільки моїх односельців знайшли дорогу до УПА? Я був здивований і отими двома друзями, що зі мною говорили. Одного з них восени минулого року я навіть хотів »перетріпати«, але мене стримала його сестра, що допомагала мені переховуватися. І ось тепер бачу їх перед собою вже не таких, а своїх — друзів.

— Як зустрінеш Ясеня, він розповість тобі про хлопців із нашого села, — кажуть вони.

— А що з вами? Дати вам рекомендацію до сотні? — питаю.

— Дякуємо, ми вже приділені до сотні Бурлаки!

— Як так, то слава і честь вам, друзі! Прощайте!

— А ти куди спішиш, де перебуваєш?

— Всюди і ніде! — і, попрощавшись з ними, йду до Тисової.

Справді, для мене це був щасливий день, стільки несподіванок і приємних зустрічів!

На другий день, рано, на нашу квартиру прийшов стрілець, якому я дав свого коня.

— Сердечно дякую вам, друже Цяпко, за коня, — каже стрілець.

— Нема за що, друже, маленька прислуга, — відповідаю. — Як їхалось?

— Якщо б здійснилось усе те, що я бажав вам у дорозі — ви сьогодні були б у пеклі між чортами! — відповів.

— Щось поганого з вами трапилось? — питаю, ніби не знаю, про що мова.

— Ви хотіли позбутись шкапи і обдарували мене. Я не їхав, а мучився, втомився більше, ніж за два дні дороги з-за кордону. Кінь ставав коло кожної загороди, а я вилітав із сідла. Біля кожної хати завертав на подвір'я, що мене виводило з рівноваги. Я благословив вас так, що й повторити тепер не можу.

Коли друзі, що були зі мною на квартирі, довідалися про цю пригоду — вибухли реготом, а стрілець закінчив:

— Річ не в тому, що шкапа лінива, бо міг би виспатися на ній у дорозі, а в тому, що я спізнився з естафетою, за що «обірвав» від провідника.

— Треба коня подати до карного звіту, — не видержав Лис і хата затряслася від нашого сміху.

— Хто з вас місцевий? — питає стрілець. — Ви, друже? — і звернувся до Лиса.

— Ні, — каже Лис, — місцевий тільки кінь.

— Це кінь якогось гандляра. Хто його власник? — допитується стрілець.

— Треба заглянути в метрику коня... — кажу спокійно, а Лис знову вибухнув реготом:

— Під задні копита, як колись вовк, у байці!

Не видержав і стрілець, розсміявся і каже:

— Добрі з вас друзі, вмiєте жартувати. Але дайте мені щось з'їсти, бо на пустий шлунок і сміх шкодить.

— Зголосіться до нашого інтенданта, «героїчного» Цяпки, — показує Лис на мене.

— Друже Цяпко, благородний інтенданте, хитрий ошуканьче — накорміть подорожнього і змученого Пісню, — каже стрілець.

— Гаразд, друже Пісне, сідайте до столу. Ми завжди пісням раді.

Друг Пісня справді був голодний. Наївшись, поклався на лаві в другій кімнаті й так захропів, що аж надвір було чути. Прибіг друг Орел і питає:

— Хто так хропить у білий день? Негайно збудити!

— Це друг Пісня відпочиває, — кажемо.

— Хто? — вигукнув Орел.

— Пісня! Так назвав себе той, що спить.

— Не може бути, — і Орел кинувся до кімнати, в якій спав Пісня. За хвилину вийшов і каже: — Та це ж мій жандарм з Букової Берди, що загубився під час наскоку большевиків!

За якийсь час хропіт затих і з кімнати вийшов Пісня. Побачивши Орла, здивовано протирав очі:

— Сон чи привид? Це справді ви, друже Орел?

— Я, — каже Орел, — а звідки ви тут узялися?

— Самі знаєте, друже Орел, що всюди, де живуть українці — там і пісня з ними.

— Де ж ви були?

— Загубившись на Буковій Берді, я вирішив іти у своє село, що на тамтому боці, над самою »граничкою«. І ось підслухав розмову двох прикордонників: »Здорово б'є Бандера поляків на польському боці«, — каже один із них. Почувши таке, я вже не витримав, попросив своїх зверхників, щоб мене »перенесли«, знову перейшов »граничку« і ось між вами...

— А що відповів той другий большевик першому? — питаємо всі разом.

— Добре справляються хлопці, і воюють непогано! — відповів Пісня.

Так почалось наше знайомство з другом Піснею, що потім ще довго »співав« на наших теренах.

Моя рука помало гоїлася, але кулемета ще не міг носити. В той час »доктор« Вуйко організував санітарний курс і друг Орел вислав Марка, а провідник Потап мене на санітарний курс.

Я передав свою функцію друтові Сороці й разом з Марком вибрався в дорогу. Збірний пункт призначено в четвертому районі. Через села Трійцю і Лімну ми прямували на призначене місце, але в поспіху забули про кличку і знову мали неприємну пригоду. В Лімній прийшли до станичного, щоб розвідати про ситуацію в терені. В той час у станичного, на оборозі, спало четверо бойовиків СБ з четвертого району. Побачивши мене в большевицькій уніформі, взяли нас за большевиків і вирішили схопити живими. Спасибі їм, бо це врятувало нам життя. Готуючи на нас »пастку«, один з бойовиків, що вже був у нашому районі, розпізнав Марка і в останній хвилині стримав інших від акції.

Виявилось, що вони також вертаються на свій терен і ми домовились іти разом. У полудне почав лляти сильний дощ, а в селі зчинився алярм — з Кузьмини і Бірчі йшли поляки. Люди, разом із майном, утікали до лісу, бо знали, що поляки йдуть грабувати. В лісі вже був СКВ в силі двох роїв, що зайняв становище і обсервував село. Приглядаюся бойовикам СКВ і... бачу здалека друга Крука, мого амуніційного з Карпат. Приклав руку до уст і накликаю:

— Кру! Кру! Кру! — Крук почув і насторожився, врешті розпізнав:

— Дине! Дине! — крикнув і прибіг до мене.

— Гей, Круче! Не сподівався зустрітись зі мною? — питаю, вітаючись з ним.

— Кажали друзі, що ти за Сяном, — мовить Крук.

— Був за Сяном, але скучав за тобою і прийшов, — відповідаю.

— Це мій давній друг, кулеметник, я був його амуніційним, — знайомить Крук своїх бойовиків зі мною.

— Мила зустріч, — каже один з них.

— Ми обидва перейшли пекло, загубились і ось знову зустрілись, — пояснює Крук.

Прийшов Марко:

— Знайомі? — питає.

— Так, з Карпатського рейду, — відповідаю.

— Добре мати друзів, ніколи не почуваш себе самотнім... — продовжував Марко, але в той час хтось гукнув:

— Поляки, поляки в селі!

— До зброї, друзі! — дав наказ Крук. — Будемо бити ляхню, як тільки зачепить селян. Не подаруємо навіть за курку!

— Не забудь про нас, допоможемо! — кажу.

— Знаю! — кинув Крук і пішов.

Але виявилось, що група поляків перейшла пів села й повернула, не чіпала нікого. Люди з лісу почали вертатися в село. Ми залишились тут аж до вечора. Дощ лляв, як з цебра. Прийшов Крук.

— Що нового в тебе? Одружився? — питаю.

— Одружився вже давно, з партизанкою.

— А мама що на це?

— Як прийшов додому — спочатку раділа, а потім — прогнала.

— Чому?

— Щоб поляки не вбили. В лісі безпечніше! — казала.

— І ти послухав?

— Очевидно, маму треба слухати. Я знайшов кільканадцять одчай-духів і організував СКВ. Допоміг мені командир Хрін.

— А де ж твій автомат?

— Навіщо він мені? Рушниця певніша.

— Автомат притягає дівчат, думають, що його власник командир, — кажу.

— Справді? Бачиш, я не раз дивувався, чому до мого стрільця, що має автомата, дівчата липнуть, а мене обминають, — засміявся Крук. — Ідете в село? — питає нас.

— Якщо там вечера готова, ідемо, бо нам і так час у дорогу, — відповів друг Марко.

— Ідіть, — каже Крук, — ми повечереємо в лісі.

— Багато щастя бажаю тобі, Круче, — і прощаюсь. — Не забудь моєї поради, бо твоя мати не діждеться невістки.

— Держись, стара Дине, сватом будеш! — Крук міцно стиснув мою долоню.

Ми пішли, за вечерю забули, бо хотіли у присмерку добитися до лісу і перейти шосе Ліщаво—Бірча.

Прибувши до Маляви, ми попрощалися з бойовиками четвертого району і обидва з Марком зголосились до харчового. Марка тут знали і незабаром ми їли смачну вечерю. Надворі небо немов розчахнулось — дощ лляв безупину. Ми мусіли затриматись. Одна з місцевих дівчат побачила, що моя перев'язка мокра й почорніла від дощу. Не зважаючи на мій протест, швидко скинула перев'язку, обмила мою руку й обвинувала чистим бандажем. Робила це так фахово, що я не стримався і кажу до Марка:

— Ми вчинили велику помилку, що їдемо на науку до Вуйка.

— Чому? — питає він.

— В цієї панни можемо навчитися більше, ніж у Вуйка.

— Жіночі руки краще надаються до санітарного діла, ніж чоловічі лапи, — каже Марко.

— Так, жіночі руки добрі у шпиталі, — відізвалась дівчина, — але на полі бою треба сильних рук, що можуть вдержати зброю.

— Де ж ви навчилися перев'язувати рани? — питаю.

— Була на санітарному курсі ще за німецької окупації, в лісі над Ляховою, — відповіла.

— Чому ж не працюєте в санітарному відділі?

— Такий наказ, тепер виконую обов'язки зв'язкової.

— Це добре, — каже Марко, — ось нам треба зв'язкового, не знаємо терену.

— Підвода вже готова! — гукнув господар з порога. — Підвезу вас аж до Жогатина.

Ми подякували за гостинність, сіли на підводу й рушили в напрямі села Ліпа. Дощ трохи вщух, але ще сік дрібним »капусняком«, коні чалапали по воді, а господар каже:

— Тут поляки з Бірчі влаштовують засідки на наших, та в таку погоду їх напевне нема.

Вже в Ліпі нас зупинила річка, вода забрала дерев'яний місток і розливалась по селі. Наш господар боїться переїжджати річку вбід, щоб не потопити коней і нас.

З поблискої хати вийшов господар і порадив нам їхати нижче, там можна перетяти річку, але не стримувати коней, бо вода забере їх разом із возом.

Марко взяв віжки в руки і рушив на вказане місце. З повним розгоном в'їхав у річку. Була досить глибока, коні втратили ґрунт під ногами, а віз сплив на воді. Ми вже думали, що нас підхопить рвучка течія і понесе з собою. На щастя, коні знову зачепились за твердий ґрунт і вирвали віз на берег, разом з нами.

— Хвала Тобі, Господи, — сказав наш господар і перехрестився.

— Ще трохи і ми були б поплили в море, — каже, сміючись, Марко.

Їдемо далі битим шляхом, минаємо малий лісок і наш господар знову каже:

— Тут кілька разів поляки влаштовували засідки.

Обидва з Марком злізаємо з воза і йдемо по обидвох боках дороги. В темноті виринули перед нами якісь хати.

— Піду й запитаю, що нового, — кажу до Марка.

— Даремний труд, не скажуть, — відповідає він.

— Спробую! — Підходжу до вікна і стукаю.

— Хто там? — чую з хати жіночий голос.

— Свої, — кажу також по-польськи, — що нового? Є в селі наші, поляки?

— Є, панове!

— А де квартирують?

— В кожній хаті. Ми також поляки.

Це саме повторилось і в другій та третій хаті.

Я вернувся до Марка і кажу:

— Маєш слухність, так нічого не довідаємось.

— Я маю тут свояків, — заявив наш господар. — Від них довідаємось, що треба.

— Везіть! — відповів Марко.

Ми заїхали на одне подвір'я. Спочатку господар відповідав нам подібно, як і в інших хатах, до яких я добивався. Врешті пізнав голос нашого господаря, почав говорити по-українськи і запросив нас до хати. За кілька хвилин у вікнах появились цівки рушниць і чуємо гострий наказ:

— Кличка, або стріляємо!

Ми подали кличку, тоді до хати увійшло кількох наших бойовиків. Від них довідались, що в хатах, до яких я стукав у вікно, часто перебувають бірчанські бандити. Приходять до своїх родин. Отже, маємо щастя, мені могли «відповісти» кулеметною серією.

— Чому ж не влаштовуєте на них засідки? — питаю бойовиків.

— Влаштовували вже не раз, але без успіху, — відповіли.

— Мабуть, мають кращу розвідку ніж ваша.

Тут, на присілку Чертінш, ми перебули день і ніч, а рано нам дали підводу і їдемо до Жогатина. Звідти до Явірника Руського, де за німецької окупації польські боївки були напали на станицю української поліції.

— У Явірнику Руським був ранений мій односелець Козак, — кажу Маркові.

— Знаю, — відповів він.

— А де живе його Катерина? Може, вона знає, що сталося з Козаком?

— Зараз пошукаємо, вона, здається, була продавцем у кооперативі або кооператива приміщувалась у її хаті, — почав пригадувати Марко.

Хату Катерини ми знайшли за кілька хвилин. Сама Катерина — досить пристійна й гарна дівчина. Я запитав її про Дорка (Козака), а вона насупила брови й відповіла:

— Поїхав з німцями, боявся лісу.

На жаль, ми мусіли негайно виїхати з Явірника Руського, бо в селі, несподівано, появились поляки.

Ідемо далі, минаємо присілки Гагути і Ясенів та село Поруби. Усюди зустрічаємо більші й менші наші відділи. Зустріли також кількох бойовиків провідника Карла.

Люди тут не такі, як в моїх околицях, що перелякані вже записались на виїзд в Україну. Тут інакше. Селяни не тільки ненавиділи ворога, а й завзято боронили землю своїх прадідів, землю, що виростила їх і прийняла до себе тлінні останки їхніх предків. Тут вони мали й справжніх провідників, яким повністю довір'яли — Хріна, Пастернака-Старого, Карла, Аркадія, Зруба, Бориса і командира Громенка, що командував своєю сотнею та місцевим СКВ.

В селі Воля Володзька ми зустріли провідників Карла і Аркадія, а також одну нашу дівчину з села Малковичі, що розпитувала нас про долю решти друзів із колишньої бойвки Снігура.

Врешті ми прибули до табору, розташованого в густім лісі біля села Грушівка. Нас вже чекали готові колиби. Удень табір охороняла сотня командира Громенка, а вночі — ми самі. Кухня також була під «опікою» СКВ, тому половина харчів попадала не до наших шлунків, а до торб його бойовиків.

Санітарний вишкіл провадив «доктор» Вуйко, насправді викладали переважно магістер Нестор і один санітар. Магістер Нестор — анатомію і медицину, а санітар учив нас робити перев'язки. Час від часу приходив д-р Шувар і викладав про венеричні хвороби. Бував у нас і командир Громенко, викладав зброезнавство і проводив з нами бойові справи.

Щоправда, Вуйко також мав з нами «гутірки», тоді ми вдсяте чули, де він бував, скільки здобув «докторатів» і т. п. (про нього буде мова далі).

Щонеділі до нашого табору приїжджав отець Кадило, упівський капелян, і відправляв польову Службу Божу. Отця Кадила всі дуже любили, у своїх проповідях він часто говорив:

«Любіть серцем і душею Господа Бога, що зіслав нам Свого Єдиного Сина, Ісуса Христа, щоб спасти нас від гріхів. Не дайте ворогові сплямити Його імені, любіть один одного, як Він любить нас. Любіть свою землю, на якій ви народились і вирости. Бийте ворога, що протягнув свої лапи по неї».

Отець Кадило часто привозив із собою кошик черешень і гостив нас ними, немов просфорою. Був завжди усміхнений, привітний і щирий (замордований у Ряшеві на станиці УБП в червні 1947 року).

Минали дні за днями, наші записки з латинськими назвами «росли», ми вже губилися в них, але записували далі, бо готувались до санітарного іспиту.

Тим часом поляки стягнули великі сили і викидали українців з рідних хат. Почалося виселення Бірчанщини.

Ми мусіли опустити терен, ідемо групою, біля 25 людей. Між Ліщавою і Кузьминою переходимо шосе і входимо до Лімної. Тут мали розійтися,

кожний на свій терен, але Вуйко змінив плян і наказав іти до Тисової, щоб закінчити іспити.

Друзі Темний-Петя і Веселий у той час були у першому районі на підстаршинському вишколі, який саме закінчувався. Ідемо подивитись, бо перший підстаршинський вишкіл УПА на нашому терені — велике свято для усіх.

З цілої нашої Повстанської республіки на свято прибуло багато відділів УПА та груп цивільної сітки ОУН. Дефіляду відбирав член Крайового Проводу — Орлан, а звітував йому командир Вишкільного курсу — Зенко.

Після дефіляди, випускники підстаршинської школи одержали підстаршинські ступені й офіційна частина свята закінчилась. Тепер кожний шукав своїх знайомих і друзів та обмінювався з ними різними вістками.

Ось ідуть хлопці з мого села, між ними і Ясень. Яка радісна зустріч після довшої розлуки! Розпитую Ясеня про події в нашому селі та в найближчих околицях.

— Всі люди з нашого села виїхали на Схід ще в травні, на чолі з «вождем» і священиком, — каже Ясень. — Потім дехто утік із залізничної станції в Перемишлі, про це вже знаєш.

— Розкажи докладніше про події після мого відходу, — прошу Ясеня.

— Ми з Сірком — продовжує Ясень — сліdkували за Врублем, що часто бігав на Венгерку. І одного ранку «цапнули» його. Тоді він зізнав, що польська банда плянує напад на Вапівці. Йому доручено сліdkувати за бандерівцями і повідомляти про їхній рух та силу. Напад на наше село мав відбутися наприкінці квітня. Тоді Сірко викликав свою боївку й ми почали берегти село. Люди знали, що коли почують постріли — мають утікати в ліс.

Минуло кілька днів, поляків не було, наша чуйність зменшилась. Саме тоді поляки напали на Вапівці, вбили Польнякового Івана і пограбували багатьох селян. Ми почали наступ на поляків і вони втекли, залишивши пограбоване майно.

Другий напад поляків відбувся на саму Велику П'ятницю, але нас уже не було. Тоді вони вбили Івана Грицька і забрали все, що могли — вози, коні, корови, навіть борони і плуги. На третій день наших Великодніх свят поляки ще раз пограбували село...

— А що робила міліція, де були місцеві поляки? — питаю.

— Напевне допомагали бандитам, — відповів Ясень.

— Що ж, ми ще приїдемо до них, але вже із запаленою віхою! — кажу Ясеневі.

— Приїдемо, я переказав це місцевим полякам. Пімстимо не тільки смерть наших невинних людей, а й покараємо за грабунки.

— А що з Красичами?

— Красичі — єдине село на тамтому боці Сяну, з якого наші люди ще не виїхали, — закінчив Ясень, бо мусів відійти до своєї сотні.

Наша група подалася до села Корманичі, де нас ждала вечерея у групі СБ першого району. Тут я зустрів багато своїх знайомих і друзів, зокрема з Карпатського рейду. В селі лунали повстанські пісні, гомін яких доходив, мабуть, до Перемишля. Люди вже нічого не боялись, знали, що їх вивезуть силою раніше чи пізніше.

Минули жнива, люди зібрали збіжжя з поля, в чому їм допомагали упівці. На швидко руч молотили й магазинували.

У половині серпня польське військо з Бірчі оточило Тисову, всі мешканці села дістали наказ до двох годин спакувати свої речі й виїхати. Хто ставив опір, того силою викидали з хати. Люди зволікали з виїздом, бо вислали зв'язкового до командира Бурлаки з проханням рятувати село. Але поки зв'язковий знайшов командира Бурлаку, поляки вже забрали половину людей і під сильною ескортою вивезли їх на збірний пункт.

Сотня Бурлаки прибула швидким маршем щойно вночі. З'єднавшись із сотнею командира Ластівки, вдарила на поляків, що квартирували в Тисовій, і розгромила їх доценту. Вирвалася тільки група енкаведистів; босі, тільки в білизні, вони втікали до Бірчі й Перемишля, чинили ще більшу паніку, мовляв: «Суне ціла хмара бандерівців!»

На другий день ми знайшли в Тисовій кількадесят трупів, обпалених вогнем, із кулею в потилиці. Це була «робота» енкаведистів.

Тепер не маємо відпочинку. Коли поляки почали виселювати наші села, ми дістали наказ спалити всі мости, знищити телеграфічні стовпи, укріплювати терен, влаштовувати мітинги з населенням, давати вказівки, як захищати себе від грабунків і виселення.

Поляки, побачивши, що їх плянове переселення українських сіл стає неможливим, бо в боях з УПА зазнають поразки, — змінили тактику. Сильні відділи польського війська несподівано оточували село за селом і на протязі двох годин силою забирали людей на збірні пункти, а звідти автами або потягом везли їх за лінію Керзона.

Так вивезли населення сіл Макови, Бориславки, Тисової (Тисову спалили, залишилось тільки біля 50 хат), Кописна, Кречкови і частинно Лімни.

Одного дня, коли ми квартирували в Ямній, прибіг 12-літній хлопець і каже до Лиса:

— Друже, ходіть швидко зі мною, ми зловили шпигуна.

Жартує хлопець, думаємо, а він аж розплакався, так просить, щоб іти з ним. Тоді провідник Потап вислав двох бойовиків перевірити справу.

Хлопець говорив правду. Діти пасли худобу й побачили, що хтось чужий підкрадається до села. Наш молоденький герой скочив додому, взяв батькову рушницю, підкрався до незнайомого, приклав цівку рушниці до його спини і крикнув: «Руки вгору!» Заскочений поляк виконав наказ, а діти оточили його і взяли в «полон». Хлопець передав рушницю іншому підліткови й казав стеретти поляка, сам побіг до нас.

Поляк, побачивши, що діти рішені пустити в нього кулю, якщо рушиться з місця, слухняно чекав, аж прийшли наші бойовики.

Спочатку він викручувався, мовляв, дезертирував із польської армії, але на допиті признався, що його вислали з Бірчі на розвідку. Від нього ми довідалися, що готується велика облава на ліс Турницю.

Тим часом до Ямної прибули відділи командирів Бурлаки, Ластівки і Крилача-Сухого. Прийшли також теренові провідники ОУН і Служби Безпеки. Ми відчували, що повітря наповняється грозою. Стрільці жартували:

— Мабуть, цієї ночі не одному приснилася сова! (сова, — смерть).

— Або пугач! (пугач, — буде на допиті в провідника Пугача).

До мене підійшов комендант Орел і каже:

— Друже Цяпко, візьміть автомата в Сороки, підете зі мною в »гостину« до Війткової. Але нікому — ні слова, стрільці довідаються про це у свій час від командирів.

— Так, друже провіднику! — і я аж підскаочив з радості, що — на-решті — зліквідуємо останніх бандитів на нашому терені.

Командир Бурлака добре знав розміщення станиці міліції у Війтковій, бо за німців був там комендантом поліції. Тому сам визначував завдання кожній чоті. Дотепер я не мав нагоди говорити з командиром Бурлакою на нашому терені. Побачивши мене, він запитав:

— А ви звідки, пане брате, тут узялися?

— Прислав мене святий Петро, друже командире.

— З якими вістками?

— Що передасть чортам усіх тих, яких сьогодні вишлете на тамтой світ!

— Треба ще почекати трохи, десь над ранком.

З командиром Бурлакою був районний господарник — Вишинський, родом з Лімної.

Прийшов наказ вирушати в дорогу. Сотня за сотнею спішить на призначене місце, Орел і я тримаємось почту командира Бурлаки.

Наближаємось до Війткової і сходимо потоком у долину. На другому боці села заклекотили кулемети, небо вкрила заграва пожежі. Командир Бурлака каже:

— Вже почалось, чому Крилач так спішиться?

Горить бандитське кубло — станиця польської міліції, з якої повстанці виносять зброю та інше майно. Ось бойовик Хомак тягне кулемета, не зважаючи на те, що хата охоплена полум'ям. Ясень несе офіцерські чоботи й кожуха. Гукаю до нього:

— Не тяжко тобі? Дай кожуха, допоможу нести!

— Бери, — і кинув мені.

Орел веде на шнурку міліціонера і каже до мене:

— Потримай, а я піду ще за волосним війтом.

— Що, братіку, попав? — питаю міліціонера. — Не слухав нас, ми ж остерігали.

— Пане, я нічого не винен, виконував накази... — почав скавудіти міліціонер, як собака.

— Як батіг на спині — ви всі невинні. Побачимо на слідстві.

Вернувся Орел, злий, як чорт, бо партійного віта, що водив банди на грабунки українських сіл, не знайшов. Забрав від мене мільйонера й пішов.

Станиця міліції догоряла разом з кількома бандитами, що впали від наших куль. Місцеві повстанці пішли спалити власні хати, вже порожні, щоб ворог не користувався добром їхніх батьків.

Так зліквідовано останню станицю польської міліції в нашій Повстанській республіці.

Вернувшись до Ямної Долішньої, ми застали тут одну чоту УПА з-за кордону (з України), що прибула на відпочинок. В терені появились польські війська, ми заквартирували над потоком за церквою, розставили своїх стійкових і стежимо за рухом ворога. Дістали повідомлення, що до сусіднього села Трійці прибуло польське військо.

По полудні йду з другом Морозом на обсерваційний пункт змінити стійкових. Обсервуємо терен, розмовляємо, за деякий час кажу до Мороза:

— Візьми на хвилину мою рушницю, мушу піти там, де король пішки ходить. Пильнуй сам!

— Іди спокійно, — відповів Мороз.

Вертаюся з кущів, а напроти мене, з того напрямку, де ми квартирували, іде якийсь стрілець у польській уніформі. Мабуть, думаю, один з тих, що прийшли з-за кордону. Нарешті між нами залишилась віддаль на два кроки. Зупиняємось і дивимось один на одного, я чекаю, щоб він сказав, чого прийшов... Раптом вояк спрямував цівку рушниці в мої груди:

— Документи есть? — питає по-російськи.

Я отетерів від несподіванки, але відразу догадався, що переді мною польський вояк. Він, мабуть, гадає, що я з »погранзастави«, з недалекої Кваснини.

— Есть! — відповідаю і зиркаю на Мороза, що стоїть оподаль і дивиться на нас. Крикнути не можу, бо цівка рушниці біля моїх грудей. Мозок шукає порятунку, помало пхаю руку до кишені, нібито по документи, а тоді раптово нахиляюсь і кидаюсь полякові під ноги. Впав постріл, не знаю чий і в кого... Розплющую очі, поляка нема, а до мене біжить Мороз.

— Чому скоріше не стріляв? — питаю Мороза.

— Я думав, що це свій, бо він прийшов звідти, де розташувались наші, — виправдується він.

Ми зголосили про цей випадок провідникові, він дав наказ перейти в другий кінець села і перевірити, звідки з'явився поляк.

Друг Лис пішов у село. Бачимо, як на краю села горить порожня хата, в якій ми не раз квартирували у сльотливі дні.

Вернувся Лис і оповідає:

— До Трійці було прийшло п'ятьох поляків, наловили курей і хотіли відходити, але побачили гарного коня, що пасся на полі. Один із них

пішов за конем і натрапив на Цяпку. Дуже перелякався, бо Цяпки не застрілив, а сам дістав кулю в ногу. Попавши в паніку, кинувся втікати, по дорозі спалив порожню хату, а потім дістався до своїх.

Надвечір наша розвідка повідомила, що до Трійці приїхала польська артилерія, до Риботич прибула більша група польського війська, в Арламові та Ліщинах квартирують большевики. З Корманич і Кописна польські війська прямують у наш район.

Отже, поляки готують облогу, правду казав поляк-розвідник, що був попав у руки дітей.

Провідник Потап викликав нас до себе і каже:

— Відділи УПА опустили наш терен, з ними відійшла й адміністративна боївка (вона займалась поштою і тереновим зв'язком), відійшли і всі менші відділи. Залишилась тільки наша група. Друзі Цяпка, Лис і Сливка підуть до Грузьови на розвідку, але мусять негайно вернутися.

Вже темніло, як ми дісталися до перших хат Грузьови. Тут затримуюсь, Лис каже:

— Я йду в село, чекайте на мене до 6-ої години, як не вернуся — попав у халепу, спішіть виручати.

Лис пішов, у селі тихо, як перед бурею. Та ось з боку Лімної чути гамір, все виразніший — ідуть поляки. Що робити? Бігти за Лисом, чи ждати тут? Уже зчинився гамір і в селі, поляки замикають його з двох кінців — з Трійці та з Лімної.

— Треба йти на поміч Лисові, — кажу Сливці, — але ти залишайся тут, дай мені свого автомата, візьми мою десятизарядку, може, будеш захищати наш відворот.

Вскакую між хати, в тому напрямі, де пішов Лис, чую стрілянину й крики. За кілька хвилин бачу Лиса, що втікає до нас.

Відсапавшись, Лис оповідає:

— Застукали мене (поляки) в хаті й почали розпитувати господиню, хто я і звідки. Господиня — полька американського походження, чоловіка якої (українця) вбили поляки — відповіла, що я — »її брат«. Мене залишили й почали обшукувати шафи і скрині. Користаю з їхньої неуваги, виходжу до сіней і вискакую надвір, щойно тоді поляки отямилися і почали стріляти за мною.

Вертаємось, бачимо, як польське військо виходить на застави під ліс. У Ямній чути постріли.

Зголошуємо провідникові Потапові про все, що бачили, а він каже:

— Полякам хтось доніс, що тут були наші відділи, які брали участь в акції на станицю польської міліції у Війтковій. Запросили собі »спеців« від облав, большевиків, і заблюкували всі виходи з лісу Турниці. Але ми знали про їхні заміри і всі відділи УПА вийшли з лісу, залишилась тільки наша група, а нам облога не страшна. Приготуватися до вимаршу, опівночі відходимо до Турниці!

Вночі прокрадаємось до Турниці поміж польськими заставами. Поляки мають наказ пускати до лісу всіх, щоб не прозрадити передчасно

запланованої облави. Ніч темна, проте очі повстанця бачать все, вони привикли до темряви. В лісі провідник Потап дав наказ:

— А тепер кластись спати, тільки вартові будуть сторожити.

Кладёмось там, де стояли — на стежці. Підкладаю під голову »Дехтяра« і засинаю, як убитий.

Світало, нас розбудив стійковий і ми пішли в глибину лісу. Невдовзі лісом потрясли вибухи гарматних і мінометних стрілен, поляки »прочісували« ліс, квадрат за квадратом, спершу бомбардували, а потім розстрільною наступали.

Так 12 жовтня 1945 року, о год. 7-й рано, 8-тисячна польська армія і дві групи енкаведистів почали наступ на Турницю, щоб знищити бандерівців. Але ліс був порожній, тільки наша група СБ опинилась у »пащі тигра«.

Групи енкаведистів окопались під лісом біля сіл Ліщини і Арламова, чекали на бандерівців, що будуть утікати з лісу від польських військ, які наступали на Турницю із сіл Трійці, Бориславки, Риботичів, Юркової, Лімни, Грузьови і Ямної Горішньої.

Над нами із свистом розриваються стрільна, троцять столітні ялиці та смереки. Вже горить ліс, а ми йдемо вперед, проскакуючи поміж деревами, що з тріскотом падуть на землю.

Минають години за годинами, ні пожар, ні розриви стрілен не можуть підкорити собі лісу, він шумить, немов насміхається з лютого ворога. Поляки ідуть лісом, додають собі відваги пострілами, бо сподіваються кожної хвилини побачити »бородатого« бандерівця, що вискочить із кущів і кинеться на них із »ножем« (так нас описували в польських газетах). На згадку про нас, у них тремтить душа і вони з подвоєною завзятістю пускають серію за серією в кущі.

Ліс гуде, з усіх боків серії кулеметів і рушничні постріли, а ми вперто пробиваємось уперед. Так прийшли біля дороги, що веде до Арламова—Ліщини. Над самою дорогою залягаємо в густих кущах і чекаємо ворога. Всі мовчимо, вдивляємось у дорогу, що в'ється перед нами, хоч не знаємо, з котрого боку появиться ворог.

Осінній день коротший, проте сьогодні він видається нам дуже довгим, сонце немов затрималось і приглядається, що діється в цьому лісі. А він клекотить і шумить.

Десь біля 2-ої години по полудні в напрямі села Ямної Горішньої заклекотів завзятий бій. Ми насторожились, хто з наших попав у цей котел? Може з-за кордону (з України) прийшов якийсь повстанський відділ і попав у кільце облави? Вслухаємось у бойовий клекіт і від щирої душі бажаємо нашим щасливо пробитись крізь ворожі лави.

(На другий день довідались, що це були ранені повстанці, які вийшли в ліс із Ямної. Тут їх застукали поляки. Легше ранені повстанці несли своїх друзів на ношах і завзято відстрілювались. Пробивались крізь польську заставу чистим полем у напрямі Грузьової. Між Грузьовою і Війтковою прорвались і відійшли у п'ятий район.

Але не всім пощастило вирватись з цього пекла живими. Ворожі кулі вбили двох наших ранених повстанців. Вони загинули зі зброєю в

руках, як справжні герої. Один з них мій односелець — Володимир Конох (псевдо Мак). Енкаведисти добили його дрючками, бо не хотів піддатися. Дві наші санітарки, що йшли з раненими, попали в полон).

Постріли і крики зближаються... Ось бачимо, як дорогою іде сотня ворожої піхоти. Не знайшовши бандерівців, вона завертає у ліс, щоб злучитися з тими відділами, які ведуть облаву.

Ще щільніше притискаємось один до одного, а провідник Потап повчає нас:

— Друзі, без паніки. Тут потрібна холонокровність бойовика, як налізуть на нас — ударимо цілою силою, проб'ємось, а тоді — що Бог дасть.

Його спокійний, але рішучий голос заспокоює нас. У мене в кишені — знімки дорогих мені осіб, виймаю і глибоко закопую у землю.

Вже чуємо тріскіт хачів під ногами поляків, відрізняємо окремі голоси ворога. Прилягаємо до землі, як тигри напружуємо всі нерви до скоку... Ворог все ближче — 100, 80, 50, 20 метрів, рахуємо хвилини... І, раптом, настала тиша. В лісі почало темніти. Провідник дає наказ:

— Перевірити куші.

Виявляється, кілька метрів від нас протоптана стежка, якою пройшли поляки. Випростовуємо свої задеревілі ноги, усміхаємось і дякуємо Богові за опіку над нами.

— А тепер, друзі, через Ліщини в перший район. Цяпка, Лісовик і Щур — на стежу! — дає наказ провідник Потап.

Нас трьох іде до Ліщини, в якій стоїть польське військо. Чуємо запах польових кухонь, обминаємо їх і заходимо до однієї з перших хат. Вже темно, господар ще надворі, порастється біля воза. Побачивши нас, гадав, що ми з лісу, як «недобитки», бо поляки пустили чутку, що «винищили всіх бандерівців». Почувши від нас правду, господар дуже зрадів і побіг до хати поділитися цією вісткою із жінкою. Нам пояснив, де розташовані польські застави і як можна їх обминати. Від нього ми довідалися, що поляки дали наказ селянам збиратись на виїзд і завтра їх мають забрати большевики. Так платили поляки большевикам за допомогу — ясиrom, як за татарських часів.

Коли ми прощалися з господарем, господиня винесла нам буханець хліба, шматок солонини і глечик молока.

— Беріть, — з плачем говорила, — хто буде вас кормити, як нас не стане? Ми вже не побачимо вас... — і розплакалась.

В нас також сльози на очах. Як прикро, як тяжко, що не можемо прогнати новітніх татарських ватаг із нашої землі й захистити безборонних, щиро відданих нам людей.

Вернувшись, зголошуємо провідникові Потапові про все, що бачили і чули. Він задумався, а потім сказав:

— Проклятий кордон розділив наші сили. А то могли б прогнати поляків під саму Варшаву!

Ідемо далі, обминаємо польські застави, минаємо Кальварію (тут колись збирались прочани), що тепер розподілена кордоном.

Переходимо річку Вігор і зупиняємось в Аксманичах. В першому районі повно війська, виселяють села. Всі військові частини, що брали участь в облаві, тепер оточили українські села і забирають людей, ловлять їх, як за татарських часів.

Провідник Максим родом з одного близького села, знає тут людей. Він викликав станичного і казав розмістити нас по криївках, бо мусимо перебути день.

— Знаю, друзі, — каже провідник Потап, — що ви не привикли лізти живими у гріб, але іншого виходу не маємо.

— Навіть у могилі приємно сидіти з рідним батьком, — відповів провідник Максим.

Розподіляємось на дві групи, кожна до окремої криївки. З провідником Потапом ідуть Пугач, Горобець, Максим, Лісовик, Каня, Щур, Сливка, Ліс і я. Інші пішли з комендантом Орлом.

Криївка велика, розміщуємось досить вигідно. Договорились із господарем, що у випадку появи поляків — він дасть нам знак стукотом. Спали досить добре, але по обіді пробудились, бо наші шлунки були порожні, аж корчилися. Чуємо стукіт згори, що постійно повторюється, і апетит пропадає. Видно, в хаті квартирують польські вояки.

Надворі вже темніло і провідник Потап каже:

— Нема чого чекати, вилазимо до стодоли, пішлемо когось до іншої хати на розвідку.

На току, в stodолі, прислухаємось: надворі чути веселий гамір дітей, знак, що поляків нема. Надійшов господар:

— Ми думали, — каже він, — що спите й не хотіли будити.

— Де квартирує військо? — питає провідник Потап.

— Яке військо? В селі спокійно.

— А чому ж ви постійно стукали, подавали умовний знак, що в селі поляки? — сердиться провідник Потап.

— Ми боялись, що вийдете вдень з криївки і вас можуть побачити з Корманич, де стоїть військо. Тоді була б халепа! — виправдується господар.

— Ні! — каже провідник Максим. — Ви боялись, що нам треба дати їсти. Але тепер нагодує нас, бо з Корманич ніхто не побачить, що ми голодні, не принесе нам харчів.

Надійшов харчовий і каже:

— Залишіть господаря в спокої, вечеря вже готова. Ідіть зі мною. Групами йдемо до кількох хат, у яких заспокоїли свій голод.

Повечерявши, подякували господарям і відходимо до Клокович. Тут, у stodолах на соломі, відпочиваємо кілька днів. Приглядаємось, як у селі вештаються поляки й забирають у селян харчі.

Прийшов зв'язковий. На наказ провідника Летуна йдемо до нього. Він щиро привітав нас, радів, що ми вирвались з Турницької облави.

— Поляки — казав він — частину людей вивезли, а частину залишили, хочуть вивезти пізніше. Наші відділи не мають жодних утрат, мусимо знову вдарити на ворога. Поляки пустили чутку, що всіх бандерівців уже знищили. Одне слово — маємо багато праці. Відділи УПА дістали накази і невдовзі вороги почують, що ми живемо й будемо жити.

З провідником Летуном була також група СБ з першого району, на чолі з комендантом Соколом. Після короткої наради, провідник Летун зробив перегляд бойовиків СБ і наприкінці запитав:

— Хто з вас зголошується йти зі мною в Ярославщину?

Всі, як один, піднесли руки.

— Всіх не можу взяти, — каже провідник Летун. — Мушу вибрати: друзі Бурлака, Лісовик і Цяпка, — виступити з ряду. Решта — розійтись.

Коли всі розійшлися, провідник Летун каже до нас трьох:

— Відтепер належите до окружної боївки СБ. Буду вимагати від вас якнайбільше, перед нами далекі марші — Ярославщина і Любачівщина. До нас прийде ще мій секретар друг Щипавка. Друг Чуйко — ваш безпосередній зверхник. Маєте слухати його, як мене самого.

Друг Чуйко перебрав команду і зголосив провідникові Летуніві.

Я вдоволений, що попав до боївки провідника Летуна, знаю, що ніде не засидимось, будемо «літати» по терені. Перед нами багато пригод і небезпек, що притягають мене, як магнет.

(Далі буде)

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Михайло ОСАДЧИЙ

БІЛЬМО

(Нарис)

(Закінчення, 2)

ЧАСТИНА ДРУГА

»МІСТО СОНЦЯ«

Якщо навіжено дивитися під ноги собі, то можна побачити яму, можна побачити в ній дно і на ньому кайло. Можна цим кайлом довбати землю і пригорщами виносити на гору. Можна її там складати і копати далі. Якщо довго копати і не стомлюватися, можна докопатися до води. Можна впасти на неї обличчям і довго пити, можна пити годину, можна пити дві. Можна взагалі не відривати рота від неї і так доживати на воді. Можна пустити коріння і стати деревом. Тоді начальник гримне кулаком по стовбурі і скаже: »Прістроїлся, сука-хахол?« Він, можливо, сказав би ще щось, бо на диво говіркий, але в'язні надокучають, переводять його на іншу розмову:

— Начальник, ето же фашизм: кормить одной сельодкой два дня і не давать води. За такое, падло, вас надо за яйца вешать!

— А может он без яиц. Так за що ти повешаеш? За свої?

— Сука, не подыдай, — каже спокійно начальник. — А то заберу хлеб і будеш жрать одну сельодку. А пійть — так попісай і напейся!

— Начальник, пусті посщать, купе затоплю, програсівки не получатіш на празднік, гад!

— Посщі етому через стенку, он пійть хочет...

І тоді несеться через увесь вагон чийсь божевільний верескливий жіночий голос:

— Начальник, імпотент, я уже тебя трі часа прошу пустить в туалет. Я уже больше не магу выдержать, я по-женскому. — А що тебе туалет-гінеколог? — трясеться в дрібному смішкові начальник і дивиться на конвойних. Ті злякано кліпають очима, але, не визнавши на обличчі начальника нічого, окрім вдовolenня, теж починають обережно підхихикувати.

Михайло Горинь плаває в хмарі диму і духоти, він підходить до міцної сталеві сінки і дивиться у прохід. Там, десь за вагоном, пробігають хатки і біля них люди порпаються на своїх городцях, їх декілька на один городець; а там на кількакільметровому бураковому полі одна забута у всьому світі згорблена постать жінки...

— Жінки, — начебто собі каже Михайло. — Аня Садовська і Ярослава Меккуш... Їм стократ важче було у в'язниці, аніж нам. Проте трималися гарно...

— Контра, атайді от сеткі — глаза викольо! — кричить перед ним конвойний. — Не хотел бить ректором університета, так тепер жрі сельдоку!..

Михайло поволі повертається і сідає поруч мене.

— Мені зараз прийшло на гадку: чому наші письменники у своїх творах так люблять писати про воду — тече струмок, ріка... Мабуть, не одного годували такими оселедцями і не давали пити. За сторіччя це вже увійшло в кров...

— Начальнік, ти же не скотіна, ти же человек, — дай нап'ітсья, у меня в мозгах пересохло.

— Когда у тебя начньот пересыхать в ногтях, тогда скажеш...

— Я собі не уявляю, що б кричав »великий літературний слідопит« Семен Шаховський, якби сидів зараз серед нас. Особливо, якби його посадили серед тих, на яких писав у тридцятих роках доноси і допомагав відправляти на сей світ. Я сказав йому про це на суді Михайла Масютки, так він здивовано був уражений: нараз опустив голову і вже не підводив її до закінчення процесу.

— Та пусті єво в туалет, человек уміраєт. У него уже со всех концов капает.

— Стрелять таких нада!

— Я тебе застрелю, я тебе глаз виберу, пока ти меня раз!..

— Доцент Володимир Здоровега ваш?

— Так, — він викладав на факультеті партійну пресу. Серед студентів славився, як »ліберал-демократ«, подеколи навіть дозволяв собі загравання на тему тридцятих років. »Ярим« українофілом був.

— Так, це видно було на процесі. Він, Семен Шаховський та ще з вашого факультету Павло Ящук, Кибальчич — аж зі штанів вилазили, так доводили ідеологічну схожість поглядів Масютки з матеріалами, які видерли з чиїхось рук. У Масютки ніяких доказів злочинності не було. Так вони науково приписали йому авторство, за що той і дістав шість років таборів, а вони отримали гонорар, який будуть стягувати з Масютки. Це схоже на грабіж! А потім, ти знаєш, у Києві зняли ці »докази« з Масютки, як не аргументовані, а уяви собі, Масютко, хоч і без »злочинності« — відсидьте шість років. І як ці люди можуть тепер учить студентів і казати їм про якусь порядність?..

— Та що ти, Михайле, — кажу тихо, бо в роті пересохло і страшно хочеться пити, — за триста двадцять карбованців, за гонорар з Масютки, можна будь-що зробити. Грошки, знаєш, вони теплі!..

— Какое там вс... в жопе »текло«, — кричить із сусіднього »купе« — такая жаріща, вонь бл..., адін здесь вс..., каймар..., начальник, атайді і ти, не ваняй перед решоткой...

— Слпш, чувак, — затарабанив згодом у »нашу« стінку зек. — Передай той деве у которой по женскому, ксіву.

Конвойний відвернувся, його кроки було чути на другому кінці коридора. Крізь сітку пропхалися два пальці із запискою, — тепер вона піде через усі «купе» до жіночого. Звідти за хвилину відпишуть: «Хачу тебе іметь». «Шо, хачу, полезай сюда, здесь вибор, как в Грузії. Хощ, кавказца подарім?» — «Ти кавказца подарі начальнику, пусть убйот в глаз гвоздь!»

У безнастанний гомін зеківського вагона вривався інший голос:

— Ціше, ціше, бандеровец, тепер ти у мене удерьош на тот свет!

— Що «ціше»?! — Зачувся від дверей чийсь гнівний голос. — Ти іди собі «цішай» у свою Москву! Ти чого на Україну прийшов, шляк би тебе трафив?! Понабивали тюрми нашими людьми, гноїте їх!

— Слущ, чувак, ти чево врьош? Сколько?

— Що «скільки»? І тут від вас не можна здихнути. Ану, геть, москалі з українських тюрем!

Михайло, що досі уважно дослухувався до «бунтівника», раптом розсміявся:

— Ти чуеш? — сказав він. — Як винниченківський «щирий»!

Його ввели в наше «купе», розлашмаченого, з оголеними грудьми. Не звертаючи на нас уваги, він затарабанив руками в сітку.

— Ти, москалю, не пхай когось за ґрати, бо ще не знати, чи тебе завтра не попхаютъ. А що ти собі думаєш, — що тобі вічно панувати на нашій землі?

— Малчі, бандіт! Істратіло на тебе государство мілліон, пока розискало! Аднаво ухлопали, так скажі спасібо, що іще решотку получил, а не сирую землю!

Я лежав на верхній лавці, в куряві диму і смороду, мене млоїло, усе запливало перед очима. Язик, шорсткий, боляче ковзав по пересохлому піднебінні й у цю хвилину я чомусь страшно ненавидів рибалок, рибу, сіль. Я бачив, як дорогою до гори повзла чумацька валка, навантажена білою сіллю і я починав ненавидіти чумаків, їхніх волів, рябих, як і самі чумаки. Я кудись біг і не міг віддихатися, у мене спирало подих і я хикав, якби фолькнерівський негр. Тоді я вернувся назад, і мені одразу полегшало, і віддало повітрям, і вже не так підгиналися ноги. Мене, нарешті, вели конвойні, вони сказали бігти, штовхалися, впхнули у якесь нове «купе» і я побачив, як у ньому відслонилося вічко й на мене дивляться чийсь розхристані очі. Настав вечір, — подумав я, — і всіх розводять у туалети. Потім штовхали якогось зека, здається це був той зек, що писав «ксіву». «Валюша, — спитав він і люто вилаявся на конвойних, що штовхали його од сітки, — а тебе за што, за «нейо»? — «Нет, Ваня, с «нейу» у меня всьо в порядке, я — за карман». «А каво би ти, Валюша, стреляла, когда би на нас кітайци напали: в ніх, ілі в мусоров?» «В мусоров, Ваня, а ти?» «Я тоже, Валя». — «Молодец, Ваня, при первом же случае отдамся тебе, сллшшш, не другому, только тібе...»

А потім ходив, заклавши за спину руки, наш «крикун», я чув, як він казав своє прізвище — «Семенюк, Роман Семенюк». Він казав, що сидить із вісімнадцяти років, він казав, що його засудили за ніщо і за

ніщо він уже сидить шістнадцять років. Потім він казав, що недавно утік з табору з Олійником. Вони були на волі три місяці, а потім їх накрили в Олійникової сестри під Рівним. Сестрі дали строк, що не донесла до них, на Олійника відкрили нове «дело» і, напевно, вже розстріляли. На мене теж хотіли відкрити нове діло, але не знайшли старого і тепер везуть назад у Явас, щоб дати новий строк за втечу. Він казав, що зачув запах волі й тепер йому буде легше сидіти, але він уже, напевно, ніколи не вийде з-за ґратів, він казав, що ніколи не знав, що таке жінки, як вони цілують. Він схлипував і казав, що вони з Олійником перші помітили в таборі на циркулярці підгнилі стовпи. Вони стояли на рукаві, який виходив до ріки. І тоді вони розсунули ті стовпи і під водою пропливли більше кілометра. Він схлипував і казав, що вже більше ніколи не зможе стільки пропливти під водою...

Потім знову когось провели коридором у туалет і звідти долинула жіноча лайка: «Ти чево, сука конвойная, подглядываеш, как я сцу?» — «А я не подглядываю... — зніяковіло сопів конвойний, — я по кодексу стою». Тоді вона розреготалася і сказала: «Дай мне сюда свой варварский кодекс, я жопу подотру...»

— Бистрей, бистрей! Разабратца, взятца за руки! Бистрей!..

Мене штовхнули в плечі чийсь міцні руки і я полетів на залізничну колію. На мене навалилися мої «клунки», я вишарпував їх з-під чийхось ніг, — вони мерехтіли в мене перед очима, ніби вагони швидкого потягу, а потім я ступив осторонь і закликав: величезні вівчарки рвалися з ремня, ошцірювали чорні піднебіння, і я, мимо волі, позадував, усе ще витягуючи щось, яке ніяк не піддавалося слабим рукам.

— Два шага в сторону, два шага назад, — будем без предупреждения стрелять!.. Взяться за руки выше, выше, за локти, бистрей, бистрей!..

Ми бігли, спотикаючись на коліях, гарячково піднімаючись і знову падаючи. Побіч рвалися вгородані, розпалені свіжим людським духом, сторожеві пси, бігли автоматники: дула били просто увічі, я мимо волі замружувався: і тоді летів, тягнучи за собою «клунки» знову на колію... Чомусь впадали у зір швидкі потяги «Москва—Севастопіль», «Харків—Одеса», а у вікнах м'яких вагонів вгородані пикаті анемічні обличчя: вони були безчасними і спали на товстих червоних шиях. «Бл... нажралі рожі на нашем миле, таково куля х... вазмьот, когда там сала на две руки. Сво би, к..., пагнать!..»

— «Бистрей, бистрей, не отставать, подтянутца!..» — «Арьет, блядь, как на фашистов не с..., а советский ведь, сука человек...»

У маленьких воронках на шістнадцять-двадцять чоловік набили, як тюльки, не давши нікому передихнути, понад тридцять зеків. Гримнули двері, на них упали два замки і в мене все сплигло перед очима: мені сперло віддих — ще в дитинстві я переніс важку операцію на горло, підкосилися ноги, я не витримував і почав разом з усіма кричати: «Везіть, скільки можна стояти!» Ми кричали, але нашого голосу не було чути, варта вмерла в червневій спеці, в людському поті, і тоді виринали знадвору спокійні голоси: нас комусь передавали, «ті» не

хотіли приймати, зчинилась сварка, десь збоку скавуліли сторожеві пси...

— Ти що, чувак, лапті розбросіл? — мене хтось термосив, а я опирався і казав, що з мене досить. З мене досить, сказав я, і більше нікуди мене не запхає, я сяду тут і не вставатиму, я сидітиму і не встану, якщо навіть прийде сам Сталін.

«Сука, — каже зек, — ета йб... баба Катеріна пастроїла камфортов, а ані і ради набівать в еті лачугі». — «А ти, бабенку, ету-то не трож. Ана баба русская — не узкая, широкая натура била, із замашками на конскава. Ана мать Расеі сколько тюрем настроїла, що нам іщо на тисячу лет хватіт...»

Тоді наглядач пильно видивився на зека, зек визивно пройшов повз нього, а потім повернувся назад повз нього і наглядач сказав:

— Сопля, шеснадицать лет нету, а уже разлагальствует. Какому ідіоту взбрело в голову сделать ету двадцатую статью? Садят соплячье за мелкое хулиганство, по шесть лет дают, набілі імі тюрьмі, перевиполнение одно, ані тебе прогресівкі нет, ані дохлову праздника, ввалівай тут на ніх дні і ночі...

Тоді рудий, миршавий »вор в законе«, якого вже засудили тринадцятий раз і він має загальну суму ув'язнень на 108 років, тоді той миршавий сказав:

— Ти, батя, лафу не сунь, ми ево перевоспитаем, может человека з нево сделаем, а то проходіт свою жизнь в фраерах...

— Я би тебе, падло, сказал шо-то, еслі би ти завтра не смативал отсюда. Ти би у меня раком ходіл, в рот то йб...

— Да, я знаю, ви сукі харошіє. Я всю Расею ісколесіл і нігде нет таких зверських пересилок, как у вас, в Харькове. Ви, падли, хуже своїх овчарок, ви би заживо человека сожрالی. На тебе мою глотку — сосі, топор!

»Боже милостивий, — думав я, — куди я потрапив? Я — маленьке ніщо. Я »теплий« інтелігентик, — думав я, — я думав, що серед цих людей нічого не означаю. Я вигдавав із себе ніщо, але мені далеко до нього, я щось набагато менше і обов'язково зітерте. А може я не існую, а існують великі вуха, що все чують, хоч я на них міцно затискую руками. Руки в мене слабкі, і я не можу затиснути міцніше...»

Жодної книжки, як добути дня? — ходив десь під вікнами Михайло Горинь. — Тебе ніколи не вчили напам'ять із пам'яті?

Він сів поруч і став читати вірші Самійленка, я повторював за ним, але одразу ж забував: »Шо ти, падло врьош?« — гукали нам з-за стінки. »Клятві вуха, — подумав я. — Цікаво, чи було смішно Остапові Вишні? А може, він сам сидів у цій камері, у камері — 80? Чи смішив він когось серед оцього хаосу?«

— Скажіть, — спитав я чергового наглядача, силуєчись уникнути його колючих, із червоними жилками очей. — Це та Холодна гора, де гнив Остап Вишня? — я сказав це жартома, але жарту не вийшло.

— Да, еті вишні. Іх здеся мілліони акачурілось. Разлі іх всех запомніш, ежелі двадцат лет работы...

В Україні на в'язня — великі очі. Вона поспішно відводить їх від арештанта, бо конвойний паралізує її рожеве личко; Україна боїться в'язня, остерегається конвойного; ось вона вже за рогом будинку, ось вона проминула будинок і більше її немає: вона ганебно втекла у свій побут і там їй легше й безпечніше серед дріб'язковості нічних і денних змін. Україна радше живе роботою, аніж арештантською білизнаю. Їй ближче до серця такі, знаєте, квітучі вишневі садки і хрущі над ними; одягніть хрущів у смугасте вбрання, поголіть їм голови — і Україна напевно зненавидить дерева, повирубує вишні, бо вони плодять смугастих хрущів; натомість вона насадить верб, правда, вони не родитимуть соковитих вишень, від них ніякого зиску, зате безпечніше і вільніше. Україна до всього звикає. — Скажи тому чорному господарю, що він в'язень і він не перечитиме, так, він в'язень, і єдине, що його мучитиме і кидатиме в попіл непорозуміння, це те, чому не дозволяють далі порпатися в городі, пасти корову і ставити тин. Йому байдуже, ким бути, йому аби лише дозволили полежати в теплі червневій ночі у своєму садочку, та отак, знаєте, покохатися в зірочках, що десь там на небі, та отак, знаєте, схвилюватися, зачувши, як долунює зі стайні коров'яче ремігання...

Росія ж — не рівня Україні. Вона не лишень любить в'язниці, а й з неабиякою повагою ставиться до в'язня. Завбачивши його на пероні вокзалу, Росія забуває про все і біжить стрімголов юрбою до шерег і щось підбадьорливе каже; вона кидає хліб, цигарки, вона невдоволено вивертає кишені і з люттю лає себе, що вони порожні. Росія для в'язня нічого не жалує — ані тортур, ані хліба. Ось вона, в довгій циганській брудній спідниці стоїть поруч і сплакує: «Вазьмі, міленькій, вазьмі, родненькій, покушай свіжава хлебца... на тебе булочку, детям купіла, а ти скушай себе на сілушку... Судьба твоя обіжена... Горькая твоя полюшка...» — «Ти мене ізвіні, браток, што бросаю палпачкі, я не знал, што тебя встречаю...»

Україна наглядча, як і Україна господаря, завжди однобічна. Їй кажуть кричати, вона кричить і кричить набагато більше, ніж за інструкцією. Їй кажуть бути ввічливою із в'язнями і вона ввічлива до приторності, вона веде тебе на прогулянку і каже: «Будь ласка», вона веде тебе в туалет і теж каже: «Будь ласка». Україна наглядча, як і Україна господаря, завжди у всьому сумлінна...

Росія наглядча не відступає від букви закону: вона кричить, лається, замахається кулаками і в той же час непомітно заштовхує в гурт в'язнів булку, заштовхує цигарки і дивиться: чи не помітило начальство. Росія наглядча усміхається тобі і з радістю біжить кидати на станції твій лист у поштову скриньку. Росія наглядча підходить до тебе і лагідно каже: «Що я на тебе орать-то буду? Ти же такой человек, как і я. Завтра ти вийдеш, зустрітись где-то в столовке і, может, ти мне сто грам поставишь...»

Україна наглядча боїться наглядча, як ідола, і дивиться на нього, як на своє покликання. Росія ж — наглядча не любить і дивиться на

нього скептично, як на будь-яку роботу, що дає кусень хліба. Така робота її стомлює, їй сумно на такій роботі й вона кепкує з неї, але ніколи не намагається втратити її. Така Росія наглядача на пересильних пунктах, на залізничних станціях, вона флегматична і любить спокій, вона не любить, коли їй порушують цей спокій: «буйному» Семенюкові наклали наручники. Він ходить серед нас, як біла ворона, йому по черзі несуть валізку і по черзі закладають у рот найміцнішу цигарку...

Кефір... Є слова, які відштовхують, є слова, які притягають до себе, мов магніт. Це слово і не відштовхує, і не притягає, — воно висить у повітрі над вами, як розіп'ятий Ісус на образі, і ви з потаємним упоєнням зводите на нього очі і хвилюєтеся, як хвилювались, може, колись у колисці, побачивши довкола себе дивний світ кольорів, звуків і смішних істот, які звуться людьми. Після нього в'язень, забившись у кут, наплює на колючі дроти і наказ начальника таборів «не удірає», забувши усі свої арештантські зажиття, вривається нагально до себе додому, цілує рідних і плаче з радості: хай йому біс, сміється ви, як усе гарно! Пролунало «атбой» і він лежить, як дерево, так і не встигнувши наговоритися вволю з сусідами (це так званий стан «кейфу», тоді безбожно хочеться говорити з кимсь, із самим собою, цілу ніч, а вранці сусіди насторожено позирають на нього і кажуть: «Що ти, фільми крутив?»)

Кефір... Скажи в'язневі, коли він тягне з прокіптявленої кварти цей напій, якісь глупі слова «жінка», «коняк», «блакитна ніч» і він із подивом вдивляється на тебе, і ти зачуєш таку лайку, кінець якої треба шукати за сто кілометрів від табору...

Адміністрація забороняє кейфувати. Можеш пити чорну каву, а за чай — шізо, п'ятнадцять днів цементних хідників. Пачка чаю коштує два карбованці й дістають її лише «перевірені» особи! Коли зіб'ється гурт в'язнів, посередині чаклуватиме господар пачки чаю. Розкладають невелике вогнище десь у кутку камери, на ложку чіпляють металеве горнятко і коли вода закипить — до нього всипають сірникову коробку (єдиний табірний вимір) чаю: грузинського, індійського або цейльонського. Найцінніший — цейльонський; старі табірники розрізняють так швидко сорт чаю, як дегустатори вино... Горнятко обережно, так мати навіть не пеленує своє дитя, закутують у ватянку і дають чаєві запаритися. Через п'ять-десять хвилин (це чекання в'язня на напій хіба ідіот може зрівняти з чеканням запуску першого космонавта) обережно розкутують і проголошують урочисті тости («за Організацію Об'єднаних Націй», «за кобилячий хвіст», «за здоров'я дореволюційного в'язня батька Сталіна», «аби вони виздыхали»...), відтак, щоб не пролилася жодна крапля, передають кефір з рук у руки — кожен відпиває два ковтки (три ковтки може відпити тільки той, хто сьогодні вийшов із шізо, — але навіть найзаядливіші кефірички не наважуються задля зайвого ковтка в шізо).

Ніщо так не здружує миттєво в'язнів, як кефір. Коли вже геть порожнє горня затримується у чийось руках, усі починають жваво опитувати один одного: за що? звідки? скільки? — «Що б я міг вам подарувати? — питає мене естонець Неєме. — Я дуже люблю українців, це такі гарні люди! Може, я вам подарую свою теку? Ви де працювали? В університеті? Тоді до вченого лиця — тільки така, вибачте, що проношена». — «Ми спатимем сьогодні разом. Я, між іншим, на два роки в закритку у Володимир. Будьте здорові на табірній волі!..» — «Ви знаєте, як сховати лезо? А гроші, а голку? Без них пропадете!..» — «Ви вмієте вибирати роботу? Якщо втрапите в одинадцятий, то, боронь вас Боже, йти на розкрийний або в машинний! Там протяги, а в другому — гуркітнява». — «На шлунок не страждаєте? Не біється, виживете!» — «Ви знаєте, Естонії вже тисячу років. Було колись шістдесят естонців, і Естонія вижила. Вижила Естонія і в таборах». — «Про Данієля чули? На одинадцятому в пізо вкалує...»

Ми побралися під руки і стали кружляти камерою поряд з іншими парами, ми про щось говорили, я ніяк не міг дотямити — про що, але, певне, це була розмова друзів, які несподівано зустрілися після довгої розлуки. Ми підходили до стін і там сміялися, — невеличка купка в'язнів сміялася, а непомірно рухливий, у протизаг свій «важний» поставі, зек беззаву ворухив беззубим ротом. Він казав, змагав сміх: «Ето, падло, визвало меня, сука, значіт, гаворіт: «Ти й... в рот зек, ти хороший парень, б..., ти не стой, не дражі, ти садісь, падло, с табой друзья первой страни гаварят, а не врагі в кровь. Ти, снюб, памагі, сука, раскрутіть свойо дело, а то хрен ево знает, за что сідішь, шо хош, падло, ми его дадім, хош, сука, волю, хош, падло, дадім женщину?» — «Бл... какіе ви мне, б... друзья, і на х... мне ваша, воля і ваша й... я женщина, ти мне, падло, дай пачку чая...»

І тоді «смугастий» закидає на стіну голову і сміється, він витирає слюзи і каже, що «х... ево розберьот, какая она жізнъ, ежелі жіть-то не с кем» — він закидає голову на стіну і голосно сміється, і тоді його порізани колючим дротом, склом, лезом груди, живіт рухаються, мов би живі — вони повзуть за головою на стіну, і зек сміється, зек вип'є кефіру і показує на своє порізане зішпранлене чоло: зек каже, він показує на чоло і каже: «Здесь у меня било наколото «Раб Хрущова». Ані, б... срезалі Хрущова со лба і с жізні... Б..., дурак, знал би, что із-за меня парня с лафи, наколол би, сука, другого». «Ти весьолий парень, тебе харашо, в дурдом везут». — «Х... с німі, пускай! Мне будет неплохо! Только б... обідно, что ето йб... начальство выбрало іменно меня. Що, я лучше всех? Ещо, ребяткі, подумаю, шо я споцілся...»

Зек закидає на стіну голову і сміється, він принциповий одинак і сміється сам до себе, і тоді порізана шия нагадує написи на стінах: «Ваші права отстоївает Організація Об'єднйонних Націй». «Коля с Кинешме два года». «Десять лет за п...» «Ваня із столиці...»

В'язні розповідають анекдоти, вони забувають — розповідають ті самі ще раз і тоді стає ще смішніше; в'язні побралися за руки і ходять

камерою, ходять цементною підлогою, зеки ходять, як коні, як воли, якби під їх ногами був наміс, вони топталися б по ньому з таким задоволенням, як цього не робив би жоден кінь чи віл. Зекові голови в'ються від диму і в сутінках, деś високо, ще вище, як »смугастий« закидує голову, вони місять мряку і від того вона стає ще гущішою, і тоді зекові голови лишаються стояти на місці, а короткі обезголовлені тіла безладно снують камерою і тоді »смугастий« закидує голову ще вище, і вона там глухо бовхає, і беззубий рот оцірюється, мов би намальована на чорному щиті запала яма. — »Правила... Я, сука, безграмотний, я трі класи опті..., а читатъ всьо-такі научілся. П-преступнікі. Р-радуїтесь, А-амністія, В-вишла, І-і, Л-лагеря, А-аннуліровани, Правила — Аліварп: А-амністія, Л-ложь, І-і, В-ви, А-арестанти, Р-радоваться, П-перестаньте».

Запала яма застигла на стіні, в ній міститься темінь і зек беззвучно сміється: »А всьо-такі я їх здорово об...л! В дурдоме хотъ вкаливать х... будешь«. І тоді над запалою ямою вирізьблюється зелене вічко напису: »Зеки, не отчаивайтесь! Скоро будете дома. Дора с Манилева«.

Є парадокс краси: непомірно гарна жінка з непомірно гарним носом, нею можна милуватися в анфас, у профіль — мимоволі заплющуються очі: на тебе позирає якесь потворне ество, хай йому біс, думаєш ти. Є парадокс краси: березові гаї, де стрункі стовбури охоплюють тебе своїм теплим кольором і ти, як ідіот, припадаєш до ґрат, щоб сусідизеки не випорочили тобі дурдом, — ти усміхаєшся і на лиці твоему застигає маска благовіння. Є образ. Ісус Христос на горі Голгофі. Ісус сидить і навколо синій присмерк. Зрештою, це ніч, бо з-за хмар — вираз місяця. Пониж — будинки, багато будинків, у яких світиться. Ті вогні — вираз скорботи. Ісус, охопивши руками коліна, страждає. Можливо, він не страждає, а просто відпочиває після розп'яття. І теж парадокс — відпочивати після розп'яття і в тебе на лиці прикрість, прикрість профілю природи: березові гаї і раптом громаддя дощаних парканів — табори. Там, за дощаними парканами, потайне поряддя колпачого дроту, дев'ятнадцять порядъ, дев'ятнадцять таборів. Берези й табори. Вірніше, берези й колючий дріт. Кажуть, що парадокс: берези молоді, а в середині дуплаві. Копнєщ, а там порошно... Кажуть, ці берези й не можуть бути інакшими, — не той ґрунт. Копнєщ на трип'ять штихів — і людська кість. І людське череп'я. Берези на людських тілах. Берези на такому ґрунті — віками. Кажуть, від Грозного... »Ну, бл..., акапалісь«, — каже зек, він каже про це ще раз, цей зек. — »Підери, ані што, загонятъ за егі райскіє врата і жрі глазами адно піонерское небо«. »Я сюда уже третій раз і навсєгда бл... є чувство будто я заяц, а меня под слона загоняют. Такое настроєніє іногда жуткое, — нікак прівикнуть не могу; ну думаю, падли!« — »Тут адін батя єсть железний пітер. Так ета сволоч, начальник, два года ночью мозгі паласал. Тепер прієду і апять он. Х... єво знает, как наново єво вєспрїніму«. — »Тебе, шо, ти за політіку, тебе не так ум спі...лі. А я за бабу сєл на черновец, а тепер б..., столько не нюхатъ єтого дела! —

Слиш, чувак, а здесь налево можно?» — «Да-да!.. Здесь всё можно, здесь на каждом шагу йо... підери: как получиш на пятнадцать суток ету бабу — шізо, то так тебя за... т, що тебе французскій бардак, еле ногі, как клоп, фу, муть какая!» — «Слиш, синок, а как там нащот старукашок, витяну я десят лет?» — «А тебя за шо, старий хрен?» — «Да, знаєш, синок, война... такое время било... немци, а жрать нечево, а под пулей і не то зделаєшь...» — «Фашіст, бл... значіт продася? Так на тебе два баті — підери будут садіть. Там лошадей нет, всех партійци сожрала. Так на старіках начальство на работу ездіт». — «Так шо, я не витяну, синок?» — «Витянеш хрен, ещо бабу свою жаріть будеш...»

Він забувається в кут, у нього трясуться коліна, він шепелявить якісь слова, злякано ганяє маленькі очі на збуджених розхристаних зеках: зек тут свій, зека бояться всі, а зек — начальства. Тут таке місце, що всі когось бояться. Дід думає, що старий і ненавидить тих, що поїли в таборі всіх коней. Їм що, на них ніхто не буде їздити на роботу, дід схлипує, і тоді зек задирає штанишу і починає щосили роздирати волосаті шрами на носі. Нога заливається кров'ю, дід схлипує і ніяк не зникає у людини роздвоєння: Їй видається, що вона, нарешті, позбулася поневірянь і за півгодини буде міцно спати в бараці, де тепло і смачна баланда, де є свій кут, у який можна забитися і ні з ким не розмовляти (ще продадуть за пачку чаю), є ще інше відчуття, відчуття втрати рідної домівки і гадки, що за півгодини загонять у барак, звідки немає вороття.

Що таке табір? Тепла хата чи втрата назавжди її? Є відчутне хвилювання у душі, є занепокоєння, є неприємна млюсть у ногах: тоді сідаєш на лавку, а зек каже: «Я сюда уже третій раз і всегда такое б... чувство, будто я заяц, а меня под слона заганяют...» І тоді дід злякано ворухить очима: ідіот, скільки прожив і ні разу не бачив слона. Слон постає перед ним величезною хатою і він ворухить на грудях анемічними руками. «Гаварят, когда-то здесь была широкая железная дорога, но еті забори с двух сторон, б... так сдавили ейо, що она стала узкой...» Тоді чути, як тиснуть зусебіч високі сірі паркани, чути, як сходяться у вагоні стінки, потім усе знову звужується ще більше, чути, як дідові анемічні руки ворухаться неприємно в грудях, і тоді я бачу ворота, — ми влітаємо в них, мов би з катапульти, — відчуваю попереду простір, полегшення, ззаду хтось штовхається, випирає, я оглядаюся і бачу зачинені ворота, я бачу засуви і замки, я бачу на горі напис: «На свободу с чистой совестью». Червоним і синім. Явас.

Мені сказали: «Тут ви спатимете, тут ваша тумбочка, постіль у кватьорці». Мені подумалося: «Коптить закопчена постіль». «Откуда, земляк? Сколько?» Я кажу: «Два, — я кажу: зі Львова». Від мене ще не встигли відійти, як я почув: «Два года? Он шо, дурака валяет? Политический — і два года? Практикант, наверно, знаем такіх!» Нас ведуть до капторки. Біжать зеки. Гервич пошепки, — наглядач позаду, — а він каже: «Давай светер, білизну, берет, бо там все відберуть!»

Я витягаю своє «барахло». Ярослав поспішно ховав під полу «хебе» — «Атайді, сука! — кричить наглядач, — шізо получіш». — «Взуття давай» — каже Гервич. Я натягаю пілотку козирком. Вона налазить на очі. «Колишній берієвець», — каже хтось. Той з борідкою, звільна-поважний, подав йому ще пілотку. «Він почуває себе тут, як вдома. Але вдома йому нічого робити».

Михайло Сорока тисне мені руку. Він флегматичний, усміхнений. «Як там на волі? — питає. — Що нового?» Новин ніяких, але йому все одно цікаво. «Практикант, — каже він, — це сексот, але ви звикайте до всього...»

Мене дивує атмосфера табору, врешті, їх кілька, цих атмосфер: атмосфера філософська і задуми (можна малювати на полотні високі мудрі чола, а пониж — мудрі очі); атмосфера спокою (табірні голуби і ті рідко літають, а коли й літають, то нікуди не поспішають); атмосфера вишуканої інтелігентності (якщо і лається хтось, то це переважно «щурики»-наглядачі та колишні побутовики); атмосфера чистоти (навколо квіти, прометені дерев'яні пішоходи, дерева, це ознака не лише чистоти території, а й духовості); атмосфера індивідуальності (кожен має свій світ і в нім живе, і вимагає до нього, як до творця, взаємної поваги); є ще атмосфера переляку, вірнопідданства (начальству), підлості (чисто людської), самонівелювання, замкнутості та самотньої погорди...

Людину в житті щось тішить, це так зване кіно, культпоходи в музей, це театр, дружина, діти, друзі, кав'ярня. Це так зване замкнуте коло побутовості. У таборі воно теж існує, але уже зідеалізоване, воно далеке від звичайного матеріалізму, оскільки основане не на бутті, а на свідомості. Це так звана реалізація людської фантазії, людського ув'язнення про речі. Людина живе над речами, аж вона несподівано не починає бачити їх над собою. Саме оце «несподіване» і є той світ, у якому може жити одна-єдина особа. Вселення другої — катастрофа, потоку немає, але є катастрофи. Той, хто зумів створити собі цей світ, той переживе всі злигодні табірної ув'язнення, збереже здоров'я духу і мислі. Наприклад, я йду. Біля пішоходу — коти. Ось він схилився над одним із них, — хай це буде сірий кіт, — і лоскоче його травинкою. Він лоскоче його годину, другу, третю. Потім — відбій. Він лягає спати і в ув'язненні лоскоче травинкою кота далі... Той відпустив бороду, — на тлі бороди розумні очі, — він іде, ану ж поспитайте його: за оту бороду?.. На подвір'ї зеки. Побачите одного, що повсякчас ходить із закоченою халявою. Здалеку смішно, зблизька смаглявий мужчина з тонкими смужками вусиків. Він підгладжує їх і лукаво усміхається. Такий знатиме напам'ять усього Шекспіра і не заперечить вам, якщо скажете, що Шекспір ніщо. Він лише лукаво усміхнеться і піде далі. І тоді побачите, які ви смішні на тлі його чобіт, його закоченої халяви. Це Русин, Іван Русин, інженер з Києва. Він отримав за статтю «З приводу процесу над Погружальським» (знайшли під час обшуку) рік табірної ув'язнення. Усім каже, що п'ять. Йому соромно перед двадцятип'яти-

річниками. Він знає, що коли винайшли письмо, то Сократ страшно обурювався, Сократ казав, що це загибель цивілізації і людському розуму — переносити думку на папір. Він поважав Сократа: якби світ пішов за Сократом, тепер не садили б на кілька років за статтю «З приводу процесу над Потружальським». Але він вищий усього цього. Він знає, якби не було письма ані балаканини — людей все одно садили б на кілька років.

Він одходить і ви несамохіть бачите, які ви смішні на тлі його халяв...

Лосів з Ніжина, українець, з довгими козацькими вусами, у вільну хвилину годує голубів. Голуби гуркочуть на даху вбиральні, голуби не бояться зеків, вони сидять, дрімають, вперто вичікують, коли Лосів із Ніжина годуватиме їх глевким хлібом із в'язнянських пайків. Лосів із Ніжина і спав би на вбиральні між голубами, але за це — шізо, тому він спить у задушливому бараці, на твердому ліжку і свистить уві сні, скликаючи на землю голубів і лякаючи в'язнів. Через кілька днів Лосіва випускають. Він відбув свої 24 роки і ось його випускають, з цієї радості він накупить чорної кави і три дні поїтиме нею в'язнів машинного цеху...

Іван Олексійович Герєга прожив довге життя, він знає його не гірше за ясновидців. Правда, наперед він не може вгадати якихось суттєвих змін, але вперто знає одне: за квіти ще не саджають. Він радіє мені (він теж зі Львова), називає всі сорти квітів і водить мене по своїй ділянці. Його поважають, не по-газетному, а по-табірному; навіть начальство. Герєгі сумно серед зеків і колючого дроту і він кидає очі в квіти. Його поминає шізо і повар на свій ризик зважується на «добавку». Герєга виростив сонях — це єдине марення України, і він радіє тому, як винайденню, яке приховує навіть від самого себе. Михайло Коцюбинський привіз уперше з Італії гвоздику, Іван Герєга вперше привіз у мордовських таборах український сонях. Він, мов якесь поважне ество, високо закинув велетенський капелюх (шістдесят сантиметрів у діаметрі) на товстій шиї і провис над бараками з колючим огороженням. Коли поруч проходить латвійський поет Кнут, Герєга не витримує — перебігає йому дорогу: «Як вам подобається мій сонях?» Тоді Кнут оглядає, мов уперше, сонях, і каже: «Ви знаєте, нічого. Але вашому витвору бракує реалізму, виростіть на ньому ще мотузку з петлею...»

Скитські відбитки на скелях... Ці відбитки — чиясь школярське вправлення; коні, воїни, списи, воли. Але є ще таке — літають птахи, великі птахи на кусневі скелі. Птахи малі, а бачать їх непомірно великими. Якесь школярська тасмниця, що її годі осягнути мозком учителя. Учителі відступають назад, крок, другий, нарешті виходять із печери і ніяково усміхаються. А потім вони закидають за шафи учительські конспекти і лягають горілиць на ліжку; учителі лежать день, другий, вони не хочуть більше вчити тих капосних учнів, що вибили на малу

скелю велике пташа. »Аджеж хай йому грець, кажуть вони, з цими учнями...« Вчителі хворіють... Вони хворіють день, другий і, можливо, помруть, але так і не відгадають тасмниці: велике на малому... А потому вони побіжать схилом униз і замахують руками. Якщо прислухатись, можна зачути крик. То крик подиву. Хворі кричать...

Я завжди заходив до Михайла Михайловича зізаду: я хотів першим привітатися з ним. Це була і його хитрість: вітатися першим. Але він зненацька виринав звідкілясь збоку, — це теж треба вміти. Він любив схил над стадіоном і альтанку на ньому. Там росли квіти Герети, а ще — берізка. Берізка була табірна. Я був подеколи смішним і схильним до аналогій. Я виразно бачив схил і на ньому вчителів, що так і не визначили потаємності школярського птаха. »Михайло Михайлович«, — думав я. Подеколи ми захоплюємося чимсь і не знаємо теж чому. Я заходив його зізаду і вітався першим. Він здивовано зводив очі і хитро мружив їх. »Як поживає ваш свердильно-довбальний верстат? Уже обставили Данієлів шипорізний?«

»Михайло Михайлович«, — думав я. У нього дуже ясні очі, їх першими бачиш на обличчі, потім, коли він іде по снігові, ніколи не ковзається. За двадцять вісім табірних зим він навчився ходити рівно і правильно ставити ноги. Він скептик. І далі — скептик-йоґ. Він удосконалив у собі все, навіть розум. Він заморозив його понад звичайною сірою буденністю. Скажіть йому, що завтра відчиняють ворота і всіх — до бісової мами! »Так, так, — каже він, — авжеж!« — і хитро примружить очі. Він ні в що не вірить, це »атеїст«, який над усім стоїть, зіпершись на палицю скептицизму. Можна його таким побачити і побігти від нього, як учителі, по схилу.

»Михайло Михайлович«, — думав я. Його неможливо розгадати. Лише впадеш на ліжку, заплющив очі і виразно: великий птах на малій скелі. Його... Вчення не табірне, але в таборі без нього не виживеш. Десять років йоґівських вправ, десять років відчуження: квіти живуть деінде, розум — там, а тіло на іншому березі. Можна їх змістити в одне. Це теж йоґи. Йоґи і десятки вихоплених від смерті років. Є нестримне бажання вижити і вийти на волю. Двадцять вісім років таборів і в'язниць.

»Михайло Михайлович«, думав я. П'ять років польської дефензиви. А потім — інше, рідніше невимовно. Загалом — двадцять вісім. Я мав два роки і подеколи мало не божеволів. Я був учителем, біг по схилу: як? Скільки вижити на баланді? Я жахався років. Десять тут був великий птах і мала скеля. Я виразно бачив це, досить мені було заплющити увечері очі. А потім ще — доля. Дружина — Катерина Зарицька — дев'ятнадцять років таборів. Зараз вона у Володимирській тюрмі. Вона теж вижила. До них час від часу приїжджає син. Він художник, виріс без батьків.

»Михайло Михайлович«, — думав я. Він на місяць забуває про своїх йоґів, коли дістає від нього вістку. Він, ходить і всім усміхається. Він забуває про свій скептицизм і стає балакучим, аж надто. Він розпо-

відає про свої зустрічі з поетом Олесем; він читає його вірші; це було в Празі, в старовинній кав'ярні. Там вони пили пілзенське пиво, і там тепер стоїть меморіяльна дошка над столом, де сидів великий Олесь. Тепер подеколи Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони натягають на нього «чорний смокінг» і ведуть в театр. Він дивиться Корнійчукові «Сторінки щоденника». Його ведуть в інститут кібернетики, де сивоволосі професори тиснуть йому руку і знайомлять з наукою. Тоді Михайло Михайлович сміється. «Вони тиснуть руку, — каже він, — і не знають, що це рука зека. Вони забули б про свої науки, якби дізналися, що то за «канадець»! Його водили по Львову — елегантно одягнені чоловіки. Він все пригадував і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачить усього цього, а може й... Його вибір. Це страшно — двадцять років не йти пішохodom і не дихати людськими парфумами. Він зістарівся, одвик і все це його зараз стомлює. Радість старить його. «Не молодіє на світлому лиці», — думав я. А коли він поволі втихає, відходить назад на свою маленьку скелю, його знову можна бачити зіп'ятого на палицю скептицизму. Тоді він знову заходить збоку і вітається першим. Тоді він хитро мружить очі. Тоді він оповідає, що його вже раз розстрілювали. Кілька місяців він чекав вироку і уявляв собі зрешетовані груди і стіни: воєнки не завжди попадають у тіло. А потім пригадував про сина Богдана. Він хвилювався, побачивши його в пом'ятій краватці. Він хвилювався, наткнувшись несподівано на невипрану білизну. А потім йому хотілося, щоб усе змінилося, щоб день починався не зранку, а з вечора, це на одну мить, тоді можна було б побачити свою смерть і знати наперед, чого чекати; так легше жити. Йому уявлялося, що цілими ночами пришиває на піджак сина відірвані гудзики.

«Михайло Михайлови», — думав я. Він знає кілька іноземних мов, він чудово знає сучасну літературу і навіть має своїх улюблених письменників. «Їх можна перелічити на пальцях однієї руки, — каже він і підносить тоді дотори руку. — Світ не вартує цієї руки», — каже він. Він показує її кожному і каже, що вічна круговерть всесвіту не вартує однієї постійної руки, яка тримає ложку баланди. Навіть Творець світу стоїть розгублений і здвигує раменами. Цей Ейнштейн каже: «У світі все так складно, що я винайшов теорію відносності і не гадаю сказати, що це таке...»

Я потрапив у машинний. Мене застерігали від нього, але зек не вирішує тут своєї долі. Простояти цілу зміну за свердильним. Вибивали пазі для крісел. Мені кричали: «Дадім стране більше качественних дирок для задніх ножек!» Гуркіт був неймовірний. І в ушах лящало, так лящить, коли поруч пролітає потяг. Норма: триста двадцять задніх ніжок, п'ятсот шістдесят передніх. Норми не було. Майстер кричав: «Давай диркі ілі получиші шізо!» Шізо теж не було. «Ти

щасливий» казав «большой пісатель с мировим іменем» Даніель, як іронізував майстер. Він обрізує царги на шипорізному, поруч. «Ти щасливий, з тобою можна санкувати». Ми йдемо. Прокрадаємося в сушилку. Залазимо на верх деталів, що закінчуються під самою повалою. «Ти знаєш, — каже він, — я любив свій шипорізний. Царгу вперед, царгу назад — рима. Десять царг — десять рим. Виробничі рими, ти послухай»... Йому можна позаздрити. Мені рими не йдуть. «Ти кидай свій свердильний, матимеш за це, як я, шізо, а потім виробничо-римочний шипорізний». Наглядач вилазить з-за вікна: «Шо, Даніель, опять греем антисоветскую задницу? Ану, кончай доїть козу! Слазь!»

Уже обід і ми йдемо до їдальні. Черга — немилосердна. На стовпі оголошення: «Хто знайшов ложку, прошу передати в третій складальний. Раб Задорожний». Поки отримуєш «щі», можна почитати Дрозда. Досить пройтися очима по декількох абзацах, як збуджується апетит. Підходить Кнут: «Що, молоду стоволу прозу вивчаєш?» — «Вона висококалорійна», — кажу. «Тоді не забудь кинути ці калорії в «щі», дивись, — і позадієш»... Хтось лається. Але це вже не стосується до Дрозда, а до повара. «Апять, сукі, гнілую капусту викралі?» «Майте на увазі, — каже інгушет Алі Хашагульгов, — ніколи не повинна впасти на землю жодна крихта хліба!» І він тримає свій хліб над мискою, наче немовля. Хтось кришив петрушку — зелень облагоджує пісні, як кірза «щі». Хтось доливає туди олії або комбіжиру. Раювання.

«Ми йдемо в «Гайд-парк», — каже Шухевич. Високий, сутулуватий, в окулярах — Шухевич. Його батько був одним з керівників проводу УПА. За батька Юрко з чотирнадцяти років сидить у таборах суворого режиму: уже дев'ятнадцятий рік. Батько казав йому: «Ми програли рух», — батько казав йому: «Ти рости, ще не знати, що припаде на твій вік». — «Ми йдемо в «Гайд-парк», — каже Шухевич. Це невеличка поляна між другим і третім складальними цехами. Там є тополі, берези, висока трава і фанарні помости, на яких запалюються «древние тела зеков». Це літо на диво вдалося гарним і наші животи блаженствують. Наглядачі бігають з одного краю в інший, наглядачі кричать під час обідньої перерви: «Штани, не снімать, загорять только до пояса!» Коли прогуде гудок, то наглядачі кричать: «По рабочім местам мандарошки! Ти шо, Шухевич, на шізо прьош? Не насіделося ішо?» Юрко недбало закидає хебе на плечі, він іде перевальцем; йому нікуди поспішати. «Если би ти бил порядочним человеком, ти би давно загорял в Крыму і партачил баб, а так ваянеш здесь!» Наглядач має рацію — якби Юрко зрікся свого батька, він давно був би в Криму. «Відійди, негіднику, — каже Юрко. — Відійди, бо припишу тебе в мавзолеї!..»

«Дев'ять грамів», «дев'ять грамів» — це Василь Якуб'як. Дев'ять грамів — це куля, яка чекає його замість волі. Це тоді, коли він добуде свої двадцять п'ять. Рідкісна прихильність до людей. Щирості може позаздрити соцзабез. Такі люди ніколи нічого не мають, крім своїх

рук. Вони все роздають. Василь Якуб'як. Він махає здалеку рукою. «Сьогодні Петра й Павла», — каже він. Павло Рожко — за Павла. За Петра — щуплявий зек. Осіб з десять. Хтось відкриває невеличкий бідончик з «лачком» — це єдиний алкоголь, що на нього розживаються у таборі. Зичимо здоров'я. «Лачок» міцний, оселедці, на які в будень не можна дивитися, тепер за божі гриби. «У Михайла Зеленчука сильніша, — каже хтось. — У нього чистіша». Беруть півлітри спиртового лаку, доливають півлітри води, потім наливають щось на вату і колотять. Вата очищує спирт від лаку. Коли відстояти ще два тижні і процідити крізь вату, буде Зеленчукова.

Зеки тоді веселі, співають тихо, теревенять. Наглядач пропускає — шізо. Майстрів частують. Буває, випиваються і ходять дахом, як під чотирма вітрами. «Майстер, що робити? Заготовка передньої ніжки вийшла». — «Скільки до кінця? — три часа? Бей клопов!..» Але тоді слід остерігатися наглядача. Шізо. На роботі важко помітити, що ти «під градусом» — усіх хитає. Мука — пройти через вахту. Шмон, тебе обмацують, а ти — не дихай. «А, сука, наліз... Атайді, йб... в сторону!..» Шізо...»

Баракі, дротяні огороження, з яких стирчать пісні лица вартових і погірдливі автомати, — усе до неможливості набридає. Людині хочеться простору. Біля третього складального, побіч колії — гора колод. Можна забратися туди і бачити все те, що тримає тебе в «сжових» рукавицях. Попереду річка Яваска, зелений берег і молодь. Жінки купаються. Тіло, купальник. І зек забуває дихати... Зек задихається в цигарковому димі, зек геть скурився б, якби не наглядач. «Кончай, суко, еб... глазами вольних!» Але зек не чує, зек на ріці, він мружить очі і палить цигарку за цигаркою. Зек звівся б на ніщо, якби не наглядач. Він шпурляє в нього ломакою і тоді зек невдоволено лається й злазить з другого боку «об'єкту». «Палавой гангстер! Падло!» — кричить у слід наглядач. «Дурень, — сопе Іван Станіслав, я зовсім не лазив туди дивитися, просто покупив хвилю на свіжому повітрі».

Зек зекові — не рівня. Зеки кліпають очима і підсміхаються з нього. Атож, аспірант московського інституту лісового господарства пхає перед себе візок з деталями. Досиджує четвертий рік. Він пхає візок і думає про теорію відносності Ейнштейна. Він не знає, чи Ейнштейн читав біблію. В біблійі його теорію відносності було винайдено на багато тисяч років тому... «І буде хвилиною вічністю і вічність хвилиною». Так у біблійі. Ми ніщо. Десь в інших Галактиках є свій потайний рух. Наша земля, наші клопоти, наша війна, наші табори. Ми встановляємо закони. Закони — це припущення природи. Подайтеся з ними у фізику високих швидкостей. Там ви самі сміятиметеся зі своїх законів, у які сліпо вірили досі. Тут ви нічого нового не відкриєте. Зі своїми усталеними законами. Тут ви лише відкриваєте свою нікчемність. Тільки випадок, сліпий випадок, не зазначений жодним законом, може допомогти вам відкрити щось у фізиці високих швидкостей. Так писав Гаррі Мессі. Нова ера у фізиці. Сучасний

суспільний розвиток — це ті ж високі швидкості атомних процесів. І нічого в ньому наставляти рамок і протиприродних законів. З ними тут нічого, крім анахронізму, не відкриєш. Потрібно все ламати...

Є ще Мессінг, є ще секрет ясновидця. Є світ і антисвіт, і їх нульова межа. Світ — це розвиток людини від зародку і до смерті. Антисвіт — це, навпаки: розвиток від смерті до зародку. Ми мучимося, караємося, вбиваємо один одного заради якоїсь мети, нехтуємо всім, щоб тільки досягти її. І в той же час, цей період, який ще маємо пройти, вже давно відбувся в антисвіті, і там, вже давно, відомо кінець нашої мети. Якби всі були ясновидцями, як Мессінг, і побачили б, що нас чекає попереду — вони опустили б руки і стали б чекати, або кинулися б туди, до первісної людини. Але в'язень усе це безглуздя спрощує, в'язень думає, що якби всі були ясновидцями, то, певне, ніколи не було б зеків, в'язниць і рідних радянських таборів.

Зек — поняття не абстраговане. Зек — поняття суто конкретне. Конкретне від ліжка й до вбиральні. Посередині — праця, баланда, бібліотека, політзаняття. Потім — майстрі, наглядачі, начальник загону, вихователі від республіканських органів КДБ. Усе це закидує тебе у свій вир і людина, бідний зек, гасає в ньому, тримаючись то за ложку, то за мітлу, то за верстат, то за рятівну лайку. Усе постає перед очима нудотним катафалком і тоді людина хапається за «лечок» або кефір. Але ж знову таки усе це миттєве, перехідне; воно теж стирається цим катафалком, великим і незграбним. А потім — сторожеві вишки, сторожеві пси, які теж знудилися за світом, як і в'язні. І тоді людина нараз відчуває своє безглузде животіння. Здається, начебто нічого не трапилося, можна, врешті, вижити, але ніяк не можна знайти собі місцину. Розмови, вони теж тимчасові і не рятують. Пишеш вірші. Пиши. Вони сірі і від того ще сірішає довкола. І тоді не сприймаєш більше забаву кольорів, стаєш дальтоніком, і тоді червоне для тебе — чорне, чорне. Прикро. Западня. Там, за дротами, гнилий яр. Чути його неприємний дух. Увіходить у ніс. Куди не підеш. Прикро. Ніби гниєш сам. За що? За яку провину? Безглуздість і сила. Одне — одного. Сила, сила, сила неоковирних. Зітруть, зведуть у той гнилий яр, що за дротяним огороженням. Там, далі, цвинтар. Могили під номерами. Дроти, дроти. Мертвий, в'язню! Ти не їси баланди і не даєш вітчизні навіть чверть норми. Крісла, дивани, шафи... А-з... Проклялись! Лукавство! За що? За яку провину? Когось убив? Обікрав? Обікрали тебе, тепер убивають. Ага! Чисті, козячий хвіст, очі «вихователів» — «как посмел, падло?...» — «Що?»... — «Стрелять вас нада!...» — «Що?..»

Там, за складальним — тупик. Клапець простору біля колючого дроту. Колись зеки дерлися на них. Вони долазили верху і звідти глузували із світу. Світ був серйозний і стріляв. Стріляв в око, рот, груди. Тоді зек тримався по той бік загороджень. Нарешті! Волочать за ноги. Голова об каміння. Хтось репетує: «Партійніе звері, человек

ещо жив!» Поруч собака хапає. Запізнілий. Нещасливець. Навчили на людське м'ясо, але не дають впитися у нього. Гірка собача доля. — «Што ви делаете, фашисти, человек еще жив!» — «Вон, падло, пристрелю!» — «Да... ви вже... везде благородье...» Потому зек вішався. Безвір'я. Його знаходили біля умивальника. Начебто вмивався. А насправді — сіра мотузка і сіре обличчя. Волочать. За ноги. «Што, гад, не врьош: он еще жив!» Той жевчик Швед. Кажуть — українець. Хотів дослужитися генерала. Особисто любив стріляти впритул. Відведе у ліс і — впритул! «На ти, падло, твою йб... Україну!...» Цим Швед скрашував собі сірі табірні будні. Дальтонік теж. Авжеж, не розрізняє жодного кольору, окрім червоного. Кров! Кров! Потому злякалися його аграрного садизму: скинули з роботи. Здається, при Хрущові. Ходив і всюди опльовував його президентську людину...

Зек вигадав тисячі сховків на клапець сталюого леза. Зек різав, як папір, собі вени. Байдуже. Його врятовували і тоді зек сірів ще більше. Тоді зек думав про волю. Але не про волю хліба. Ціністий калій. Золото — тьфу! Миш'як, як на щурів. Зек покрадьці встає вночі з ліжка і йде до вбиральні. Атож, знав — чого. І раптом побіг назад. Не витримав. Із вбиральні стирчать чийсь ноги і поруч кров. Тупе лезо. Зима. Наглядач протирає заспані очі: «Зек, падло, не дає спати, зеку повеселитись, бачите, схотілось». Місяцями ховає шматок скла, а потім не висипаєшся. Взімку. Яр. Наповзає на тебе. Сірість. Обшук. Дух, од якого нудить. Віддайте папери. Потім хтось каже: «Плюнь!» — «Ти куда, падло плюйош, пізно зароботать?» — Тьфу! — зек іде назустріч. Зал, що їдальня. Їдальня, що зал. Баланда, черги і представник із волі. Письменник, художник, науковець. Ситі, вдоволені, випрасувані. Але ніяковіють: відрядження, понімаєте... два шістдесят на... Встають з-за... Кажуть про... Зек — не ідіот. Він широко розплющує очі, вп'явся пальцями в лавку. Приріс. Зек нахабно спить. Зек виставив на сцену зад. Шах. Мат. «Я, знаєте, в «чорта», — мені легше. Десь на сцені. Здається, вже перевиконали плян. Здається, все квітне і немає більше пустирів. Де були пустки, там будинки. Розбудовуємося. П'ятирічка. Щораз ближче. Дерев на вішалників.

— Я дякую представникам за зустріч! — Зек пробирається до сцени. Десь шахи. «Чортика». «Я, знаєте, краще в «чортика». Сцена. Зек тягне туди своє кволе здоров'я. Зек простягає букет. «Я хочу подарувати вам квіти, що густо вирости на рідній землі». — Зек простягає букет. Запакований у газету. Зекові вдячно тиснуть руку. Тоді зек розкриває букет у руках представника влади. «Ах!» Замість квітів — плетиво колючого дроту. Колючий букет. Шпурляють на сцену. Хтось заштовхує під стіл. Хтось кудись кинувся і так застиг. — «Хай живе вільна Естонія!» — кричить зек. І тоді всі знають, що зек — естонець. Підбатьорливий свист. Бунт. Хтось кидається «чортиками». Тоді наглядачі. Представник: «Мне би лиш командіровку заплатілі...» Розгубленість. Естонця тягнуть у шізо. Зек зірвався. Таке, знаєте. [...] Жаль, «лечку» нема. Оказія! Зек має чим згладити сірість на день-другий-третій. Зек

і четвертий день розповідатиме собі про цю пригоду. Таке, знаєте. Колись за букет кращий жарт — «пуля в лоб!». Тоді зек біжить у бібліотеку. Зек перекладає очі. Зек читає. Потім забивається у свій кут. Там чиясь постать. Зек каже: «Це я». Зек дізнався, що радянську собаку калорійніше годують, ніж радянського зека. На собаку — 42 карбованців щомісяця, на зека — 12 карб. 60 коп. Зек Арутюнянц, молодий ще, відбував п'ятий рік. Він пише: «В зв'язі з тем, що собак краще кормлять, чем заключонних, прошу перевести мене на положеніє собаки... Обязуюсь ходіть в намордніке і даже лезать... Убедительно прошу не отказывать мне в етой последней моей человеческой просьбе». Собаки лихі на зека Арутюнянца. Зекові пишуть: «В зв'язі з тем, что ваше заявление выполнено в антисоветском духе, по существу рассматриваться не будет». Тепер зек лихий на собак...

— Я вже давно пристав би до того берега, — каже зек Євграфов. — Але маю надію.

Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Він усе знає. Можете в нього спитати, щось за Монте-Карльо. Не знає лише, скільки коштувала до війни чвертка горілки. Зек купив акордеон. Але музика не йде зекові: стільки начувся за життя поганого. Не дається пальцям красива мелодія. «Але я маю надію» — каже він. Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Має за китаїців десять років. Тоді вдався в поезику. Зек — поет. Поет, що з тих. Кожного дня пише по заяві. «Прошу переглянути мою справу...» В різні інституції. Близько трьох тисяч заяв. Із зека сміються, зек зекові не рівня. Тоді зек Євграфов каже: «Мушу ж я якось боротися. А що, знаєте ще якийсь спосіб? ...»

Я теж, зек Осадчий, буду боротися. Він не гірший від зека Євграфова. І в нього ж, зрештою, ліпше письмо. Каліграфічно, тактовно: «Прошу вас...» Зек Осадчий напише шість тисяч заяв. І йому відповідають: «Прошу повідомити з/к Осадчому, что его заявление рассмотрено прокуратурой УРСР і найдено, что он осужден правильно...» Тоді зек іде пішоходом. З даху бараку до нього махають руками зек Євграфов і останній прокурор Юдеї. Ось вони стали поруч і вдивляються в річку Яваску. Прокурор Юдеї потирає нетерпляче руки. Там купаються. Одні жінки. Товсті, як каналізаційні труби. Останній прокурор Юдеї каже: «Ех, врезать би ту толстуху! ...»

І тоді людина рятується. Вона хапається за квіти, соняшники, Гайдпарки. Потім — бібліотека. Зек сидить усі вільні години за столом і читає. Підійти до нього, він перестає читати. Він одкладе книжку і несподівано почне оповідати свої мудрі сентенції. У зека п'ять клясів, але із зеком подеколи нема чого робити професорам. Зек мудрий, хоч і не сивий. Зек не має часу посивіти, оскільки має острижену голову. Зек — письменник Синявський. Можна спостерегти: щось занотовує, у нього вигнуті назад рамена і він косує очима на два боки світу. Наглядачеві не підійти до нього несподівано. Апостольська борідка над

книжкою. Зек-Синявський, зек-Кнут, зек-Караванський — бібліомани. Зек Караванський пише заяви. Заява на журналіста, що нашкрябав на нього фейлетон. Заява на міністра вищої і середньої освіти УРСР за русифікацію українських вузів. Заява на суддю, який неправильно позбавив його волі. Той журналіст мав гонорар за свій пітний труд. Зек Караванський матиме за свої заяви три роки закритої тюрми у Володимирі.

Приїжджає комісія. «Хто, як і звідки?» Ко-м-і-сі-я. Переглянули в бібліотеці книжки. «Ха-ха! Достоевського читають? Толстого, Чехова, Флобера? Зекі, каторие приехали сюда мучиться, ані хотят эстетическое наслаждение от хороших книг?» Комісія забрала ці книжки. Забрала ще. Зек читає Собка, зек читає Козаченка, Корнійчука, Дмитерка, Збанацького. Зек не витримує, біжить до вбиральні і плюється: «Гади, — кричить він, — підерасті! Поотривайте свої проказные руки!..» Зек невихований і не читає критики. Зек дарма плюється. «Я, падло, неграмотний — і то лучше напишу! Штабидіоти». Зек через те ніколи нічого не напише. Він так і доживає своє без гонорарів і «Волт». Читай, зек, рідну радянську критику!

Але зек не втрачений, зек має зв'язок з волею. Зекові йдуть бандеролі з книжками. Це нечуване! За цілу історію таборів зекам вперше почали йти бандеролі, листи. Йдуть Панасові Заливасі, Олександрові Мартиненку, Ярославу Гевричу, Михайлові Масютку, Михайлові Гориневі, Юлієві Данієлю. З Києва, Львова, Одеси, Луцька, Харкова, Москви. Це нечуване — десятки бандеролей і листів! Адміністрація: «Шо это такое, шо это за люди присилают? Кто ані?» — «А знайомий». — «А што, как знайомий, как ему позволено нам на шею ср...» Параграфу про невидачу немає. Є, щоб видати. Але ж це демонстрація підтримки! Зекові видавай бандеролі, так зек «воспрянет духом». — «А шо, ему здесь курорт і он курортная личность?» Тоді зекові раз видадуть, а п'ять — ні. Коли отримаєш бандероль, то вона перевірена з «ног до голови». «А может крамола какая? А может деньги пересилают тайным путем?» Але бандеролі демонстративно прибувають. Від Івана та Надії Світличних, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Людмили Шереметьєвої, Галини Севрук, Галини та Вініяміна Кушнірів... Після цього — три крапки. Інакше для зека цей перелік нескінчений. А у Львові, Києві, Москві отримують назад: «Видаче не подлежит, не положено, адресат отказался» (не адресат, а остання пошта Явас).

Листи кваліфікуються. Як такі, що «воспріяют духу зека!» і такі, що «нічево не гарарят». Останні приходять за кілька днів. Перші — через місяць-два. Або й зовсім ні. До зека листи мають бути скупі, головне — про погоду. Хороший лист, якщо його отримують, подія загальна. Якщо не інтимний, читають усі. Особливо гарні листи були завжди від Валерія Шевчука та Василя Стуса. А також від Данієлової дружини — Лариси Богораз. У них — громадське життя, літературні новини та інше. Листи Валерія Шевчука були як невеличкі новелі. Їх зачитували...

Такий лист: «Судова повістка II-Б, 1764. Народний суд Ленінського району міста Львова викликає вас на 10,30 год. 4 серпня 1966 р. у справі атвечкіка о виселенні». Секретар. Підпис. Такий лист зек Осадчий отримав за два дні. В ньому — про виселення із львівської квартири дружини. Зек хвилюється, зек ходить, як навіжений. Зек переживає. Тоді мусор: «Ну, що ж ти, падло, тепер не пригаєшь? ...»

Зекові дозволяють теж писати листи: зек геть не приречена істота. Два листи на місяць. У зека, як і в радянської літератури, свій цензор. Зек пише, що йому важко, що погано годують. Цензорів «ето не угодно». Цензор забороняє таке листування. Зек має писати: «Дорога мамо (сестро, дружино...) Листа вашого отримав. Живу добре. Моєю працею адміністрація задоволена. Беру участь у громадсько-корисній роботі табору. Докладаю всіх зусиль, щоб адміністрація якнайшвидше поставила питання про умовно дострокове звільнення. Цілую. Ваш...» Зек обурюється: «Хіба це лист? Це ж г...!» — «А ти што, сука, романи сюда приїхал сочинять? Іді — попісй!»

У таборі десятки молодих і вже літніх письменників. Вони теж хочуть жити літературним життям. Даніель: «Ми можемо скласти збірник поезії наших табірних поетів. Різних національностей. Ми мусимо показати світові, що тут сидять геть не «бандити» й «анти-советчікі». Тут є обдаровані люди, талановиті, і світ мусить про це знати. Збірник буде на всіх мовах табірних поетів. Грузина Заури Кабалі. Інгушета Алі Хашагульнова. Латвійця Кнута Скуєнікса. Естонця Валдура... Збірник гарно оформлять наші художники Панас Заливаха та інші. Світ мусить знати, що тут сидять не «бандити...»

Кнут Скуєнікс: «Від сьогодні ми святкуватимемо дати великих письменників і художників світу. Ми не можемо жити зеківським життям: баландою, бараком і ніжками від крісел...» Був «вечір» — вдень за чашкою чаю. Неділя. Франко. 27 серпня 1966 року. Неділя. Шота Руставеллі. Початок вересня, 1966 р. Художник Крістіян Рауд. Естонець, і т. д. Чий письменник, той готує «вечір». Перекладаються на різні мови світу письменницькі твори. Їх читають. Охочих слухати досить. Охочих виступати — теж.

Пригадую: «вечір» Яна Райніса. Читають. Переклади — на український, вайнарський, грузинський, естонський, російській мовах. Чашка кави. Мусор: «Шо за зборіще?» Бачить книжки, перегортає: «Ян Райніс», — читає: «Шо за заграница? Націоналіст, предатель?» — «Ні, народний поет Латвії». — «Так чево же ви ево отмечаєте?..» Знову мусор. Перегортають. Хтось: «Ніякої крамоли, всі видання — радянські». — «Ти мне не тяпкай, сам не без глаз! Разайдісь!» Усі: «Не підемо!» Тягнуть з-за столу крайнього. Всі: «Залиште, ми не дозволимо. Ми п'ємо каву і відзначаємо письменника, якого вшановує ЮНЕСКО». Два наглядачі і біля двадцяти зеків. Мусор: «Жаль, що нас не больше. Ви би понюхалі, бл...!» Мусор: «Даніель, я вас харашо знаю, ви будете атвечать за нарушение лагерного режима». Даніель, високий і скуластий: «Хорошо, там где нужно будет! Когда нужно будет! — я отвечу!..»

Жити можна. Тут можна, як ніде. Якщо була колись найдемократичніша держава, то це був лише табір. Думай, як хочеш. Говори, як хочеш. Проповідуй навіть розум горобця. Покараного — не карають. Кнут Скуєнікс. У Латвії немає своїх таборів — мусять орендувати у мордовців. Кнут гладить свою руду борідку. Кнут заспокійливо піднімає руку: «Куди поспішати?» У нього вічно з черевиків стирчать онучі. Він витягає з кишені сухаря: «Посмачте губи». Кнут сушить їх на батареї в цеху і сміється, коли хтось не може розгризти їх зубами. «Ви не зубаті, — каже він. — З вами мені буде важко розмовляти про щось». Має смішну долю. Скінчив московський літературний інститут імені Горького. Працював у ризькій молодіжній газеті. Віршував. А потім отримав сім років за антирадянську націоналістичну пропаганду. Латвійську. Смішно. Кнотові смішно. Він сміється зі слова пропаганда. Боятися не пропаганди, боятися митця. Митець заперечує зло, митець прагне нового добра. Митця не розуміють. І саме це непорозуміння породжує ярлика. Наклеїли і — їдь на «курорт». Гайд-парк і баланда. Добре, якщо виживеш...

Кнут погладжує руду борідку — це не скепсис. Людина — борець. Письменник — її вияв. Писати про те, як трамвай їде по рейках взадвперед і не раз, в ожеледь, сходить із них. Мусить існувати інший світ, світ окремо створений, який щось несе, проповідує. Власноручно створена модель світу. Тебе не розуміють, не розуміють твоєї моделі, боятися її! Тебе чимскоріше хочуть дець заховати, ізолювати, бо ти несеш «анафему». Бо ти протиставляєш «ідеальній» старій моделі — нову, яка, за своїм переконанням — ідеальніша. Що таке митець? Митець — це не красиво передати, відтворити природу, захід сонця і людину на його тлі. Це — ремісник. Митець, коли веде крізь природу, крізь захід сонця, людину на їх тлі. Він «диктатор», він впевнений у своїй правоті. Митець мусить втікати з життя для того, щоб його впізнати. Мусить тікати з життя дрібов'язкового побуту, бо він розносить митця на частки. Митець мусить, як Демокріт, виколоти собі очі, щоб, нарешті, заглянути в середину суті, щоб пізнати її, щоб пізнати істину життя. Треба стояти вище над усім, над бурями і побутом. Тоді побачиш обрій того, що може й буде твоїм новим світом. У нас боятися таких митців. Їх розуміють, як небезпечних, а вони — соціально необхідні. За десять-двадцять років таких митців виносять на майдан і втішаються ними, як героями. Кафка, Джойс, Голдінг, Достоевський... За життя їх не розуміли, бо були тим диваком Демостеном, що відокремлювався від світу: залазив у бочку і там створював свої вищі субстанції. Але вони не тільки заперечили стару модель світу, вони створили нову, за яку тепер вхоплюються, як потапаючий за соломинку. Ідеться не про соціальну модель, а духовну, ту духовну, якою починають жити люди кілька століть загодя.

Кнут погладжує руду борідку і каже, що український Калинець — це теж своя нова модель світу. Він створив її на диво спокійно і глибоко. В нього можна увійти і вийти збентеженим. Можна його не розуміти, але це збентеження не покине тебе. Ти починаєш чогось

дошукуватися. Знайдеш, щастя твоє. Ні, ти заперечуєш із своєї низькості пітекантропа його новий світ, ти накладаєш на поета тавро: «антик». Ти викидаєш його із суспільства, а твої внуки раптом хапаються за цей новий світ і ти розводиш руками. Мистецтво мусить творити митці й самі в ньому господарювати. Коли в мистецтво приходить господар інший — догмат — мистецтво гине. Мистецтво не терпить втручання невігласів, мистецтво — справа ювелірів, не ремісників.

»Коли входиш у літературу — чисть черевики«, — Вишня. Кнут: »Мистецтво творять вільні розумом. Закріпачений розум — це закріпачений дух. Закріпачений дух може створити лише геніальну модель закріпаченого будня, може відтворити його рамки і ґрати. Але він ніколи не зможе створити поступової моделі світу. Модель, до розуміння якої люди дійдуть потім«. [...]

Рафалович показує на небо і каже, що його можна так цікаво читати, як фантастику. Марс — жовтий, але не тому, що хворіє на печінку. Венера — зеленава, але теж не від злості. Вона добра, як лінивий кіт. Сузір'я Риби. Але на ньому нічого робити рибалкам. Кнут погладжує в темні руду борідку: »Ну, що ж, хлопчики, — кому місяць, кому Венеру, а мені — час клеїти фанеру...« Суспільство ліниве і не хоче думати... Новий світ дзвону був для нього образою і безглуздом викликом. Дуель? Ха-ха! Тепер і сам цар сказав би, що дзвін — це потрібна річ, тому, що ще сто років тому казав Герцен. Коли зараз з'явиться новий »Дзвін« Кнута, Кнут різатиме сім років фанеру. Колись скажуть, що Кнут не тільки різав фанеру суспільствові, а й створив йому нову, набагато цікавішу модель. Це — пісня про незначність матерії.

А поки Кнут створить нову модель, Кнут мусить далеко від Латвії клеїти фанеру і сваритися з кухарями, що знову годують гнилою капустою. Кнут мусить задля своєї моделі вижити. А щоб вижити, хитрий Кнут витідав собі Еврідіку. Він зривається ночами і біжить на подвір'я. Йому ввижається, що там стоїть вона, гарна і незрівняна. Не та Еврідіка, яку шукає по всьому світі мітичний Орфей з кафарою в руках. Це Еврідіка нова. Вона шукає свого Орфея. А він загубився в світі і клеїть фанеру. Кнут ошукано вертається у барак. Кнут розгублений, Кнут може не вижити. Тоді Кнут хоче перехитрувати себе, хитрого. Він пише незвичну поему про Еврідіку, що шукає Орфея. Ось вона йде —

Я не бачу тебе, я не чую тебе, — *Еврідіко!*
Та я чую тебе попереду себе, — *Еврідіко!*
Скрізь і завжди попереду себе, — *Еврідіко!*
Во віки-віків, — *Еврідіко!*
Моя мово, мої очі, моя кафаро, — *Еврідіко!*
Твій погляд був началом,
Твій погляд буде кінцем...
Еврі-і-ді-і-ко-о...

Ніч і тьмяне світло. Другий ярус, а з нього довгі ноги. Кнут. З-за дверей чорна пляма наглядача. Можна бачити його злі очі. Наглядач чекає, наглядачеві обридло чекати. Тоді повертається... Кнут натягується, Кнут усіх ошукає. Кнута не знайде ніяка Еврідіка. Просто Кнут хоче примітивно вижити...

Вовк в інгушетів жіночого роду. Вовк — це батьківщина, її символ, її прапор. Коли інгушетів вивезли під час війни в Північний Казахстан, вовків теж у Вайнахських горах не стало. Вовки не могли жити без інгушетів, яких позбавили вітчизни. Вовки не хотіли стати прапором для чужинців. Вовки щезли з гір. Вони не пішли з інгушетами на північ. Лютий мороз, замітілі — горці лежали на дорогах, холодні, безсилі мерці. Горці не звикли до морозів, мороз нищив їх. Їх теплу батьківщину залишали вовки, там був новий господар і горці вимирали, як мухи. Алі цього не бачив, йому лише казав батько: «Алі, — казав батько, — Алі...» Більше батько не казав нічого. Він лише німо дивився поперед себе: «Нема вовків, Алі, нема...» А баба з вічно розтуленим ротом? Вона ступала в хату, а з нею і німий мороз. У баби вже більше двадцяти років не стуляється рот. Він зяє широкою ямою і не кричить.

«Алі, — каже батько, — У нас нема більше вовків. Нема вовків, Алі». — «Якби в нас пересадили стільки інтелігенції, як у вас на Україні тільки в 1965 році, то в нас не було б уже нічого», — каже Алі. Алі каже, що їх вся інтелігенція «пішла» не в тридцятому, трохи пізніше... У шістдесятому їм дозволили вертатися в гори, на батьківщину. Горці забивалися у свої холодні конури і не хотіли їхати. Горці боялися, що їх знову одурять, вони не хотіли їхати. Тоді ходили між ними інгушети, що хотіли мати своїх вовків: «Їдьте, горці, — казали вони, — на вас чекають вовки». — «Нема у нас вовків, Алі, — казав батько, — нема, Алі!» Агітаторів ловили і вони кудись назавжди пропадали. Але горці чомусь уже повірили, горці верталися до себе в гори, на батьківщину, і тоді, кажуть, у горах з'явилися вовки. До інгушетів прийшли вовки.

«Нема в нас вовків, Алі, — каже старий, — нема, Алі». Вже навчаючись у Грозненському педінституті, Алі чув: «Нема в нас вовків, Алі, нема». Потім Алі заарештували ще з одним учителем, старшим від нього вдвічі. За антирадянську націоналістичну (інгушетську) діяльність. Алі сказали, що він ще в тринадцять років був антирадянським: написав націоналістичного вірша. Їм хотіли приписати організацію з двох чоловіків. Головним хотіли зробити літнього вчителя, бо він міг мати вплив на молодшого. «Він на мене не впливав, — сказав Алі, — я на нього впливав». Їм дали по чотири.

«Нема в нас вовків, Алі, нема». «Нас не приймають на вузи, каже Алі, нас бояться учити, бояться, щоб ми чогось не зрозуміли. Народ не

розуміє, він боїться, коли не має інтелігенції. У нашій мові немає багатьох слів: воля, праця, немає слова інтелігенція. Нас двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесяттисячне стадо горців. Воно, здається, у Кафки ходило без голів. Горці: коли наш нарід і щезне, високо в горах навічно застигне скелет вовка. Велетенського вовка. Це буде останній вовк світу. Зловтішні горці».

«Нема в нас вовків, Алі, нема, Алі». — «Якби я знав, що завтра вмере моя мова, я вмер би сьогодні. Я не мав зла до жодного народу, ані до їх мови, але нам спричинили горе. Я можу показати рукою на тих, хто зробив цей злочин. Вони ходять поруч нас, ви їх бачите, в них усміхнені лица. Вони зовсім не страждають від того, що загубили тисячі».

«Нема в нас вовків, Алі, нема». — «Мені було дев'ятнадцять, коли забрали. Я був гордий і, крім гордості, нічого більше не мав, я зовсім не знав, як триматися. Аж пізніше до мене підійшов слідчий і сказав: «Ти ведьош себя, сопляк, как шпион!» — «Ви маєте на увазі — стійко?..» Той старий поет ікс — все життя пройшов у тюрмах, у вигнанні з рідних гір. Той старий ікс повернувся додому кволим, як його нарід. Він помирав і сказав: «Я так хотів вам щось сказати, горці, я мав стільки вам сказати, горці». Він помер, так і не сказавши більше нічого, крім цих слів.

«У нас нема вовків, Алі, нема...» Алі, чорний, як його гори, він увесь мокрий. Алі ахає деталь за деталю на рейсмус. Алі шліфує. «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече у себе в горах. Їй нічого робити в океані. Чужому океані». — «Зек, подійдіте!» Зек підходить. Зек має гідне лице і мудрі очі. Цей зек із гір. «Почему ви, заключонний, не здораваетесь?» — на нього дві призми червоних очей. У них сині прожилки. Це мабуть, з перепорою. Лице заплило жиром і ввесь час перекошується. Це якась хижка маска. Маска жиру і людської злоби.

Біжать. Спотикаються. «Ваш бродь... ваш бродь... Хах, хах... ітт-й... тов... товар... хах... хах... товарищ... ігі... товарищ начальник Дубровлагу полковник Громов... Спотикнувся — упав... Не ворухнется, очі з мольбою. Очі зі страхом: хех... хех...» В бур!.. «За што, начальник, ттавар?..» — «На вас!.. Вот ваша, заключонний, как фамилия?»

«Нема у вас вовків, Алі, нема». — «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече в себе в горах. Їй нічого робити в океані, в чужому океані!» — «Моя? — Алі Хатагульгов». — «Не Алі, а заключонний Хатагульгов! Вам п'ять суток пізно!» — «За що, начальник?» — «Нада на другой раз здораватьца з начальником!» — «Але ж у нас, у горах, вітати людину, значить — зичити їй здоров'я. А я не хочу зичити вам здоров'я!..»

Найзлочинніший народ у світі — українці. Вони найпідліші. Можна підійти і подивитися їм у вічі — вони підлі. У них щось таке живе, чого варто остерігатися. Українців остерігаються. Не остерігайтеся їх, вони зроблять з вами таке, що потім сам дідько не вирозуміється.

Можете це серед них спостерігати. Вони дуже живучі. Наступить їм на хвоста, вони його залишають і втікають. А потім їх хвіст виростає удруге. У таборі вони почувають себе, як удома. Українець вивісить на березу сушити онучі. На березі не можна сушити онучі, бо вони їй не пасують. Ніякої тобі краси. Але спробуйте йому про це сказати! Підійде і покаже свої злочинні очі.

Ох, ці українці! Їх тут найбільше і тому вони такі нахабні. Вони, знаєте, такі не виховані. Але, якби лише тої біди. Ато, якби лише тої біди. Ато ще заядли націоналюги щирі, де є можливість — там і пхаються зі своєю мовою. Зек-росіянин, зек-литовець, усі, знаєте, ні сіло, ні впало, а скажуть щось по-українськи. Якби тільки зеки, а то й мусор і той каже: таразд, погано, лихо, добре... Через кілька років взагалі табір може перейти на українську мову. Кнут, той же говорить. Даниєль говорить. Потім той фін — теж. А, знаєте, навіть на тій Україні ні разу не був. Це вже не націоналізм, а шовінізм. І взагалі, знаєте, ці українці ніколи не були націоналістами. Вони — шовіністи, і не приховують навіть цього. Але їх мусять ув'язнювати за націоналізм, оскільки в нас ще до шовінізму не дійшли. Статті такої, знаєте, немає. А коли буде, то тоді певне, що щезне це слово націоналізм. А то вони, знаєте, уже дуже маскуються за нього, дуже вже воно вигідне для них, і взагалі, що вони хочуть?

Хочуть, щоб Україна була самостійною. Добре, зроби їм самостійну, — так вони за кілька років асимілюють усі мови, а хто не підкориться, так вони всіх попересаджують у мордовські табори... Добре, що народ це розуміє і не допускає. А хто проти волі народу пре, так тих у каталажку. Хай там собі створюють, а то розперезалися. Так народ свій ганьбити в світі! А, знаєте, тут так придивляються до одного, до другого, до третього, а воно ж, собака, так і несе від нього...

І хитрі всі такі. От кажуть йому йти на політзаняття, щоб перевиховався, став, нарешті, людиною, хто ж йому зла бажає? А він — поза бараком і на стадіон, у футболік забавитися. Ну ж, анахтемська віра! Абож упаде животом догори в Гайд-парку! Так силек натягує від сонця. А, не бійся, верстат простокое і задні ніжки для крісел нефуговані стоять. Ти його за це в шізо, а воно відлежить там п'ятнадцять днів, зустрічає, іде, ще й рум'янець на щоках. Де ти в біса взяв у тому шізо рум'янець, коли спиш на цементі? І ніяк не може звикнути до порядку. Є рада колективу, є секції внутрішнього порядку, культурно-виховна, санітарно-гігієнічна, спортивна. Ганятиме, як навіжений у футбол, а щоб у секцію поступив та ганяв від її імені, то дідька лисого.

Начальник його кличе до себе. Розмовляє, як з людиною, як рівний з рівним. Просить його, щоб перевиховався, щоб засудив свої колишні вчинки. І що? Мав би за цеistroкове звільнення, мав би після півстроку посылку раз на чотири місяці, чотири листи писав би на місяць. Ларьок — сім карбованців, замість п'яти. Та й начальники б поважали: А — ні. Не може, кляте насіння, упреться, як бугай, і мовчить. А, не

бійся, де не треба, то так кричить, що оглухнути можна. А є ж таке, що вже порохно з нього сиплеться, а ще дівки не нюхав, не тримався за те, за що порядний чоловік може потриматися. Вийшов би, одружився б, на Донбас! В шахті міг би працювати або і в Казахстані — комбайнером. А ні — не покається. А як покається, то хіба ж його випустиш, коли покався на зінкові очі. Хай досиджує, раз такий мудрий. А живуче ж яке! Ото сидить двадцять п'ять за свої справочки і виживає. Другий би разів десять умер, а воно живе. І як би то так жило, а то й ще на щось сподівається...

Це був такий приемний дідок, такий тихий, все попри стінку йшов. Як іде хтось, поступиться з дороги, ще й першим привітається. То був такий гарний дід, що у всі секції записувався. Я добре його пам'ятаю, такого сумирного. Раз він мені оповідав, що теж був колись упертий, а потім перевиховався й покався. Міг би отримувати посилки з дому, але йому ніхто не прислав, бо нікого не лишилося з рідні. Міг би й написати чотири листи на місяць, але теж не було кому. Міг би й у ларку »отоварюватися« на сім карбованців, але він уже за старістю не працював і не мав грошей. Начальство його дуже поважало. Переглядали навіть його справу. Він уже казав мені, що скоро вийде на волю. Я теж з ним тішився. »Так, так, казав я, ви скоро побачите волю«. А він одного дня взяв та й помер. Мені його було так жаль. Такий сумирний був дідок, приемний і так розумівся на житті. І відразу помер, як тільки покався. Це мене так здивувало. Поки не кався — жив, покався — помер. Щось тут було нечисте. Мабуть, він не сам із своєї волі помер. Я так і знав, що тут щось не так, бо коли його ховали, то навіть ніхто не вийшов діда проводити. Я один ішов, віддалік, щоб хтось ненароком не побачив, а то йди — дізнавайся, що завтра тобі зустрінуть?..

Сміх у раю! Можна бачити Даніеля, як сидить біля зека, і зек щось йому розказував. Можна зауважити, як слухає, як киває головою. Як посіпає губами. Лише ховає очі. Можна вилити себе з радістю і засмутити зека. Сміх у раю. Даніель бачив перед собою кабінет, якусь малу кімнату. Бачить вікно і шукає на ньому чужі лиця. Даніель слухає зека і думає, що сміх у раю. Шукати в трамваї типажів, коли вони сидять поруч і кажуть. Можна вивчити з їх трьох слів цілі романи. Зек скупий, він розповідає усім тілом. Зек щирий і не знає, що його всього обкрадають. Юлій бере з нього все, що може взяти той, хто любить у своїх творах людей. Підмітить: за яких слів у зека підскакують губи. Чому зек не хоче волі, чому він про це всім каже, коли ж насправді марить нею ночами? Чому зек такий упертий і так легко дає себе обкрадати? Зек тягне чашку, зек просить розказувати вірші. Навіщо зекові вірші, коли він навіть добре не міг читати. Зек обпирається на одвірок і слухає. Він дрімає і слухає. Досить перестати, як він ображено повертає голову. Навіщо зекові вірші, якщо він дрімає? Зеки дають себе обкрадати. Образи, характери. Це не табір

злочинців, а якась клітка з типажами. Пиши скупими словами і постане світ, який схвилює, який притягне і відштовхне від себе.

Достоевщина. Глибока й правдива. Але в зека Данієля нема часу на роздуми. Він роздягнувся до половини і втаняє у шипорізний царгу. Данієль заробляє на баланду. Данієль мусить давати норму. Якщо не виконає — крик. Данієлю пахне шізо. До нього особливе ставлення. Доріжка в цеху. Між верстатами. Двом не пройти. Один мусить вступитися вбік. Начальник Кравченко. Він закинув догори само-впевнене безучасне лице і поволі йде доріжкою. Якби він пішов ліворуч, перед ним розступилися б верстати і штабелі деталей. Начальник владний, а навпроти, по цій доріжці — Данієль. Три кроки, два. Хтось: »Данієль, не наступай на г...!» Кравченко спинився. Він здивовано скинув догори безколірні очі, ступив у бік. »Ти що, падло, в шізо захотел?» Це вже в спину Данієлю.

Сміх у раю. Нога за ногу. Зека стріляй, але він не піде швидше, — зек іде на роботу. Можна читати плякати, каже Юлій. »Собаководжатиє! Будьте отличниками боевой і політической подготовки!» Ще при виході з робочої зони: »Воспитание новово человека — самое главное, самое важное при переходе от социализма к коммунизму.« »Данієль, почему не дайош норму?» Данієль мовчить. »Пачему не выполняеш нормы?» — червоніє на лиці і здригаються руки: »Даніє-ель-ель!..« — »Я вже сказав тиждень тому, що не розмовлятиму з вами доти, поки ви не будете звертатися до мене по-людськи: на »ви«.

Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, зек іде на роботу. Можна простежити за нудними обличчями вільних. Вони ходять недалеко, за колючим огородженням. Вони сумні й нічого не виражають. Обличчя вільного — це абстракція, яку сором розшифрувати. Обличчя зека — це нерв на поверхні. Злегенька чіпнути його — повертається. Поволі, як і належить зекові. А за півгодини крик.

Сміх у раю. Можна вмерти з нього. »Данієль, чево водішься с пазорними зеками, ти ж благородний человек, ти же писатель. Зачем ти лезешь в душу ворами?» Провисло з лівого плеча хебе. »Мені так подобається«, виходить. Зек Данієль веселий, він умився і йде в їдальню. Його кличуть. Вахта. Потім мусор: »Узнайош?» Данієлів портрет, намальований Романом Дужинським. »Сматрі!» — каже мусор і ріже на дрібні пматочки ножем. Данієль сіпає губами, Данієль сховав руки в кишені, щоб не видати себе. Він іде по зоні, а йому кричать: »Данієль, куда лезешь на ражон?» Так, так... Через годину: »Таке відчуття, ніби різали мене, я чув кожною клітиною. Я мало не кричав. Я ледве стримався, щоб не кинутися на мусор. Я просто дивувався, як я зміг оволодіти собою. Це був не я«. Він не міг працювати на цілу зміну. Він сидів в сушильці. Він казав: »Таке відчуття, що тебе четвертують, а голову весь час забувають, ніби зумисне, відтяти...«

Данієль! Чи мав ти ще якийсь гонорар за свої твори, крім хебе, що зараз маєш на собі? »У мені тече єврейсько-російська кров і піді мною чужа земля«. Так, так... Сміх у раю. Вчорашня істина сьогодні стала

дрібницею, що не варта мисочки баланди. Вона б умерла з голоду. »Даніель, чому не працює, а читає газету?« — »Нет заготовок«. — »Так що, тоді газету читати? Ану, марш к мастеру за другой работой!«

Ноги за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидко, — зек іде на роботу. Раптом льозунг: »Социалистическая демократия — высшая форма демократии«. А потім: »На свободу с чистой совестью!« »Кнут, счастье латишсково народа в дружбе с великим русским народом...« »Ізвіні мне за політику моей крові, пожалуйста...«

Вечір. На другий складальний він приходить пізніше. Присмерк, комірки. Зеки, що курять. У просвіті вікна — червоне небо півночі. У тій красі є щось від думок божевільного. »Юлік, є по сто грамів«. Юлій повертає голову. »Так, так...« »Даю« — це душа благородного зека. Кефір — його вираження. Зек шукає себе в речі. А потім не може їх здихатися. І тоді — в комірку. »Юлік, є по сто »лачку«. — »Пазорние зекі!« — мусор увечері спить. Стомлюються навіть дерева. Зек вип'є і починає говорити. Тоді Даніель мовчить. Він удає, що спостерігає за просвітом — дивиться на червоне небо. »Ти щасливий, Юлік. Ти борешся з мусором стіхамі. А я же, б..., тупой, я только матом могу бороться. Я нікак на стіх не пойду. Ти, просто, Юлька, сволоч, тебя мусор байтца!« — »Заклучонний Даніель, чем ето ви мажетесь?« — »Ето« от мошки крем »Тайга«. — »Ану, дайте, проверю«. Мошка кусає немилосердно, бідна зеківська доля. — »Заклучонний! атдайте, слишите!« — Віддати — значить більше не мати. Даніель ступає на столик. Біжать мусори й офіцер. »Дай, посмотрю, еслі »Тайга«, отдам!« — Юлік ступив на землю. Його збили з ніг. Хтось люто бив по голові ногами. Хтось гупав чимсь важким: »На тебе, падло, »ви«; на тебе, падло, за заступничество, ето тебе інфаркт Міхаїла Сороки, ево тебе на лечение, ето тебе твое героїство!...« Даніель не кричав і не боронився, він лише затулював від ударів обличчя. Його відпустили, він, мов ідіот, ішов і усміхався. — »Вони бояться, що я поскаржуся і їм влетить, вони думають, що я поскаржуся«. Він тримає свою поранену руку на грудях. »Вони бояться, ці боягузи. В них прокинувся звір, і вони не могли з ним впоратися. Але це було б смішно, якби я комусь поскаржився. Я маю в собі біль і носитиму його, я не хочу його вбити якоюсь мізерною помстою. Біль тоді вмере, як вмирає любов до жінки, яку застаєш несподівано у ліжку з іншим. Цей біль потрібний мені не менш, аніж дивні зеки, що просять читати вірші і дримають, коли їм читаєш їх. Сміх у раю. Я колись вийду на волю, я не хочу вийти на неї впоорожні, а перейти комусь дорогу, мов з відрами. Зробити когось нещасливим, коли переходиш з порожніми.«

Подеколи ліжко перекошується, перекошується другий ярус і зек сповзає на долівку. Він спить далі, підклавши під голову брудну руку, і лише потім піднімає голову й дивиться сліпо поперед себе. Він щось каже, якщо прислухатися, то вже не почуєш нічого. Це фата-моргана на стіні. Зек нікуди не сповзав, він далі спить на ліжку, на своєму

перекошеному другому ярусі. Але його щось непокоїть на червоному тлі неба. Він підповзає до краю ліжка і дивиться на стелю. Тьмяно жевріє лампочка. Кольори утрачення? Де я? Зек поводить кулаком по скроні. Він підводиться на кволих ногах і дивиться, як вони тремтять. Коліна підгинаються назад, і зек стерпає: як можуть коліна повертатися назад? Чому їх нічого не тримає? Тоді він бачить, що ноги безживні, що їх можна скручувати в тонкі жмутики і в'язати на гудзи. Зек завтра не вийде на роботу і тоді зек помре. Я не хочу вмирати, шепоче зек, я видужаю. Просто, ці кляті коліна — гарні зрадливці. Семеро зеків розкладають із газет огонь серед камери і наливають у миску води. І враз — зек лізе до лампочки, зек гризе лампочку. Темно! Лише теплий хрускіт. Я помру в цій теміні, шепче зек. Ярус знову не перехиляється і тоді зек починає плакати: крізь ґрати червоне небо осідає на бараки; троє зеків вирізають із ніг м'ясо і складають у миску. Горять газети і корчиться від виразки приречений зек. — «Ти все одне помреш, завтра тебе закопають, як трупа. Дай м'яса, га? Тобі ж усе одно, як тебе ховатимуть: з м'ясом чи без нього». — «А мені дасте трохи?» — «Щоб ти вижив?» — і тоді кривоногий зек падає нарешті на долівку і повзе до вогню: «Я би теж хотів м'яса». Зека б'ють у зуби. Тоді зек повертає голову до неба і глухо виє. Тоді зека починають бити. Зека б'ють по голові, бо зекові більше ніде не болить. А відтак крик: Я знаю, за що ми б'ємо зека — зек з'їв мою ложку. І тоді зек тягне зека під двері. Зек — епілептик, зеком починає кидати. Чути, як безсило б'ється його голова. Зек — епілептик. «Що ти зробив з ним?» — кричать йому. Зек усміхається, зек тримає в руці ложку: «Бачите, вона ще не встигла перетравитися! Я це знав» — і враз починає вити, підходить до вікна і виє. Гасне вогонь на долівці, і це вже від втрати. Зек відчуває втрату зненацька, як відчувають за три дні наперед лоскотання зашморгу на шиї. Тоді бачить — знадвору мусор. Він біжить у якомусь напрямку і тягне з собою санчата з газетами. Зек закусив до крові губи: «Треба вбити мусора, — повертається зек, — мусор має газети». — «Мусора не можна вбивати, за мусора вишак». — «Так що, нам не їсти нашого м'яса?» — І вражено вмовкає: на них, просто на них мчать двоє просвердлених у стіні очей, — то очі маленької, вгвинченої у кут тваринки, що опирається. То очі маленької тваринки — зека Данієля. Маленької і меншої за іржаву парашу.

Чай замерзає за півгодини. Маленька піч, здається, не гріла, а морозила. Олександр Мартиненко зривався з нар і підходив до дверей. Він гримав у них і лаявся, як можуть тільки лаятися зеки, доведені до відчаю. «Гади, ви що, хочете, щоб ми одубіли?» — Тоді і я злазив із голих нар. Ми гримали, як можуть тільки гримати зеки, які хочуть бодай кось зігрітися. Підходив заспаний мусор: «Што-о, чєво арьош?» — «У нього виразка, кричав я, — йому треба лікаря, він мучиться!» — «Будя, будя...» — наглядяч відходив і тоді ставало ще моторошніше. Олександр качався на нарах: ця нелюдська мука — виразка шлунка на морозі. Подеколи підводився і невидячими очима дивився перед

себе. Тоді сковував жак. Ніч. Мука. Холод. Виразка. Яке щастя, що немає на голові волосся! Волосся б примерзло до нар. Примерзло до нар волосся. Ми зриваємося і знову гримаємо в двері. Ми хочемо дожити ранку. »Гади, дайте матрац!« — »Будя, будя«, — бурмоче наглядяч. Чути, як відлунюють порожнім коридором неквапні кроки.

Потім — це вже зранку — оперпрацівник київської КДБ: »Ви знаєте, чого ми вас перевели з табірної режиму на тюремний?« — Мартиненко підводить запалені безсонням очі. »Як нам стало відомо, ви зовсім не покаялися. Ви отримали своїх три роки і, мабуть, вам тут так сподобалося, що бажаєте залишитися назавжди?« — Мартиненко відкинувся на спинку крісла. Опер уп'явся у нього примруженими очима. Опер: »Ви можете відпиратися, але нам відомо, що ви далі дотримуетесь своїх націоналістичних поглядів і висловлюєте їх у своєму оточенні«. Тоді Мартиненко: »Я не знаю, що вам відомо. Я знаю, що ви всемогутні, як манекени на вітринах. Однак, мені це до лямпочки. Ви скажіть, чому нас заморожують у камері? Чому мені заборонили давати ліки? У мене ж виразка шлунку, ви знаєте, всемогутні, що таке — виразка?« — »Спокійно, спокійно, все виясниться...«

Поки »вияснялося«, нам видали два матраци: на одному спимо, другим накриваємося. Мартиненко каже, що так можна жити. Що націоналісти не такі вже й приречені люди. Він ледь визирав з-під матраца, можна бачити його ніс і чути »Євгенія Онегіна« Пушкіна. Він читає його напам'ять цілу ніч. Він читає по три варіанти одного розділу. Я вражено всинаю. »Но вреден север для меня...« Мартиненко — теж талант, мати таку пам'ять! Всіх українських поетів напам'ять і цілого Лермонтова. Спи, пам'ятний, Олександрє.

Опер зі Львова, капітан Марусенко, виголене, симпатичне обличчя, усміхається: »Що, трохи мерзнемо? Я познайомився з вашим ділом. Там чимало неув'язок, багато наплутано і, взагалі, складено юридично невмотивовано«. — »Тоді за що мене тримають? А чого ви з собою Новиченка сюди не прихопили? Він на з'їзді письменників України виступив з такою промовою, за яку я мав би не менше семи років. Яюсь ви цікаво розділяєте долю людей«. — »Та, знаєте, всіляко буває. Але ж не думайте, що ті письменники такі вже й сміливі. Один зробив, а інші з куців визирають, як там завтра покаже«. — »Але не бійтеся, — кажу я, — той Новиченко після своїх форсів, якими він перекреслював цілі покоління українських письменників, може собі дозволити й таку забавку. Це таке собі, знаєте, на старості літ кокетування з молодими читачами...«

Капітан Марусенко підсунув папір: »Підпишіть!« Читаю: »Дотримуйтеся колишніх націоналістичних поглядів і висловлює їх...« Підписано начальником Дубровлагу і ще кимсь. Кажу: »фабрика діє«. »Ну, якщо вже так хочете, я можу це закреслити«. Опер перекреслює, де йдеться про мої погляди. Допишує: »Осадчого закликали сюди за власним бажанням«. Дає знову підписати. Пишу: »Така сама фабрикація, як і все мое »Дело Но. 107«...«

Зека важко чим-небудь здивувати. Скажіть йому зранку, що в Америці — світова революція, він скаже: «Ну, гаразд, я пішов...». Скажіть зекові, що хтось проковтнув дві партії шахів і запив двома ложками, зек зводить очі: «А ложки дерев'яні?» Скажіть йому, що в фанерному хтось, нарешті, впав в окріп, у якому мочили колоди, він скаже: «Нарешті поставлять перетгородку». Зека важко чим-небудь здивувати: Зек стоїть і знає собі ціну. Зек скептик і сам любить пожартувати. Але скажіть зекові, що хтось десь чув про амністію і в зека починають дрижати руки. Зек не відпустить вас доти, поки не дізнається про амністію все. Хтось сказав: «На честь 50-річчя буде амністія». Це, нібито, хтось вичитав у «Нойес Дойчлянд». Що, нібито, хтось передав через рідних, а той займає відповідальну посаду. І тоді зек забуває про все: зекові не працюється, зекові не їється, зек тихий і дуже щирий. Навіть зеки-скряги витягають із сховку прихованих сто грамів з «лачку» і тягнуть вас у комірку: «Слухай, а що там чувати з амністією? Тут кажуть. А я знаю. Ти пий. Слухай, а все-таки п'ятдесят років, треба чимось відзначити». Є скептики. Ті: «Дуй на kota в мішку». Тоді до нього: «Ти, пазорний зек, заткнись. Ти уже в свой живот не віриш. Ето же не що-нібудь, ето же 50 лет!» Тоді скептик починає сумніватися і починає сумніватися, збитий з пантелику, «віруючий». Круговерть. Позаяк кажуть про амністію, очевидно, буде. «Он — парашу пустили, дочка Сталіна Алілуєва втекла». Ще ніхто не знає, а зек знає. «Так параша, скажи параша?» Десь хтось комусь сказав правду. За неї — ніж. Виходить: зекові амністія, зекові запахло волею, зек ледве ходить. Нога за ногу. Геть розніжився. Довідалися про число, коли передаватимуть. 19-го травня. Все затихло в очікуванні. Вже не питаються, бо 19-го вранці — до «брехунців». Останні вісті. Поща нуль-нуль. Диктор: «Председатель госбезопасности при совете министров СССР товарищ Семічасний освободжён от панимаемой должности...»

Для зека немає більшої радості за ту, яку приносить йому побачення з рідними. Зек тоді ретельно виголює щоки і чистить зуби. Зек іде в кравецьку майстерню і прасує себе. Потім зек просить у Івана Герєги квіти. Зек тоді сідає і думає, де зашити гроші. Йому підказують, радять, бо — це чай, чорна кава, цукор... Зека тоді всі поважають, а зек переживає, як новонароджений. Це вже традиційно. І раптом: не до зека приїхали, а до зеків. Хтось каже: приїхав Іван Світличний з Києва. Суєта. Бігають і розпитують усе про нього. Чули і так, але дай щось почитати, кажуть, талановитий, мужній, кажуть, загнали його в собачу буду, ніде не працює і живе на самих сухарях. Це ж гірше за табір! «Я його вже бачив, такий у шапці, біля переходу стояв і дивився». У зеків переполюх: уперше за п'ятдесят років приїжджає до зеків український літератор. І приїжджає — не як Тарас Мигаль колись приїздив. Ідуть на роботу. Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, — до зеків приїхали. Світличний стоїть за дротняним огородженням. Ми підійшли з Даніелем. Почали перегукуватись.

Мусор: »Атайді, сука, шізо получіш«. Хвилина. Пішли. Світличний стоїть за дротяним огородженням. Йому кричать: »Олексійовичу, переходьте до нас, у нас краще!« — »Пішов би, але не пускають!« І тоді зек каже: »Кричиш, а перед очима не бачиш дротів«. Кнут: »Це ти з радості зламав стару модель світу«. Потім зек розгублений: приїздить ще київський художник Веніямін Кушнір. Це вже виклик! Кушніра забрали на вахту, обшукали і сказали: »Немедленно убірайся вон в свой Київ!« Не встиг »убратися вон« Веніямін, як приїздить Надія Світлична. Зек забув про параші, про амнестію, зек живе волею...

Аж нарешті квіти в руках, зек іде на вахту. До зека приїхала дружина. Зека обшукують і обшукують його квіти. »Ви, Осадчий, хорошо себя ведіте!« Побачити дорогу людину, забути про все. Здається, більше перед очима немає дротяних загороджень. Кнут: »Це ти з радості зламав стару модель світу«. Зек живе новинами, він вбирає їх, як губка воду, і одразу ж забуває про них. Він їх згадує через тиждень, коли радість ущухне і стане на свій фундамент старий світ. Дружина мовчала б, і тільки — аби дивитися. Зека тішать слова, зек не звик до тиші. Дружина: »У нас на географічному в університеті трапилася комедія. На історії КПРС запитали у викладача студенти про арешти 65-го року у Львові. Викладач: »Їх посадили і правильно зробили, вони хотіли відокремити Україну від СРСР«. Потім перейшли до лекції про територіально-адміністративний поділ СРСР. Дійшли до пункту: »Кожна республіка може згідно з 17 статтею Конституції СРСР відокремитися...« Сміх. Студенти сміються, а викладач розгублено кліпає очима — він нічого не може зрозуміти...« Я згадую цю розповідь згодом. Заходить представник КДБ України Геращенко: »Що ж, ваш чоловік так уперто не хоче повертатися додому? Ми його заганяємо до сина та дружини, а він — не хоче«. На зека — здивовані очі. Зек: »О, це лише маленьке помилювання. Визнання т. зв. своєї »вини«. Зек ніколи не був ввічливим, він завжди вигадує собі біду. Представник: »Досить йому написати, і він — вдома«. Дружина: »Нічого, я почекаю«. Чекати дружині і чекати зекові. Кому важче? Зека живить ідею духу, дружину — зекове повернення. Представник з порогу: »Сказати на вахті, щоб дозволили передати вашому чоловікові передачу?« Зек поштивий, зек і голодний — поштивий. Він лише боїться бути смішним і опускає голову. Він так і розповідає: вони підлі. Досить комусь написати помилювання, як переглядають зекову справу і за визнання »вини« додають строк. Досі зек усе заперечував, а тепер зек може сидіти з »чистою« совістю. Вони люблять пограти на нерозумних почуттях жінки.

У жінки багато від інстинкту мавпи, вона подеколи багато не розуміє, вона оприкрює зека. Зек і голодний — поштивий, він опускає голову. Той Сукноваленко ще не пнеться на колюче огородження, але від того йому не легше. Представник розраховував на інстинкт мавп. Він сказав його дружині, що Сукноваленка випустять, якщо напише прохання про помилювання. Зек опускає голову: »Навіщо?« Зек має вину? Зек дістав шість років за те, що склав пропозиції, як поліпшувати ганебний стан сільського господарства. Зек може його поліпшувати в таборі, тут же

більший занепад. Жінка перервала побачення і залишила Сукноваленка. Він ще не пнеться на колюче огородження, але від того зекові не легше: дружина відреклася від нього і вже три роки не відповідає на листи.

»Так, сказати на вахті, щоб дозволили передачу?« Не смійте зека принижувати! Він навіть голий — поштивий. У зека дуже мудрі очі і сидять вони дуже глибоко. Мусите з ним рахуватися. Зек обтягує поношене хебе, зек гордо ступає з вахти: він обійдеться без посылки, баланда — теж радість, якщо її творчо використати...

Цвинтарний склеп або склеп на цвинтарі — ліворуч од малої дороги. Мала дорога підходить до трави і спиняється, дорога вертається назад. І тоді в склепі зворуха. Зазнана тиша. Тут так темно, що не можливо відрізнити її від тиші. Мрець устав з труни. Прокляте життя, каже мрець. Стільки лежати і раптом подумати про щось. Можна сісти на труну і дивитися допереду і позаду себе. Знати грабареві: дорога доходить трави і там мусить звертати назад, бо ліворуч — склеп. Тоді закинути руки на голову. Засягти подиху. Тамувати і злитися на грабаря. У грудях — завихрення. Чути, як виходить неспокій. Мрець вовтузиться біля труни — хтось зігнав із неї мерця. Тоді він починає бігати по склепові. Він думає щось. Чути, як десь звертає дорога. Хтось винен: грабар чи трава? Хтось вовтузиться біля труни. Хто? Це я, думає мрець. І поспішно відходить. Він чує неспокій: чисте полотно, пляма збоку і хліб. Тоді виникає хвилювання. І тоді забивається назад у труну, накидає поспішно віко і завмирає: у надтріснутому віку випається палець проміння. Ось він уперся в долівку і повз по ній. Соняшне гадючення... Тоді починається віко і звідти визирають розчавлені оченята: мрець забув про них. Смішна поява творця: дві блакитні смуги, що нікуди не ведуть. Пляма, що нічого не виказує. Але досить зішкребти верх, як низ кудись сповзає. Тоді склеп... Зек колінкує і ловить соняшне гадючення. Він падає на нього, а відтак розуміє: зек кволий і насправді утікає від стіни. Показати його на тлі дзвіниці без дзвонів. Хай буде маленьким апостолом збоку і означатиме дзвін. Хай по ньому чимсь колотять або він колотить. Дзвіниці тоді — вираз склепу, де не відрізниш тиші від темні.

Світ один, його лише вигадують по-різному. Створити йому нову модель. Хай буде предтечею застережливо піднята до грудей рука. Тоді Кнут сповзатиме кудись убік, якщо дзвіницю відрізати від нього двома блакитними смугами, що нікуди не ведуть. Але настирливо стоять перед очима. Погнати десь позад коня. Зек почув тупіт і сквалливо кине́ться ліворуч. Він згадає вуздечку і горб. Мій кінь, подумав зек. Він побіжить до коня, а на коні — вершник. Георгій Побідоносець зі списом. Такого не скинеш з коня, щоб утекти на ньому.

Зек повертає голову і тоді бачить склеп. Хто там вовтузиться коло труни? Це я, думає мрець. Сказати Васи́леві Підгорецькому, що він смертник. Що дві смуги, блакитні, як нерозрізненість тиші і темні, відрізали його від коня? Смуги, що нікуди не ведуть, але тримаються

поля і трави? Тоді — спіймати соняшне гадючення. Хай не лазить по склепові. Впасти на нього.

І тоді зек бачить, що насправді утікає від стіни. Показати, що вона чорна, чорніша за тишу. Показати, що на ній маленьке загразоване віконце. Хай під стіною маленьке обличчя — обличчя на зекову потребу. Хай зек думає, що то він за стіною, що за вікном, поза ним. Тоді — утішна людина: ясні очі Михайла Сороки. Не малюйте мене в кебе, я не вічний в'язень. Він робить два кроки вперед і сходинами зійде вниз. Хай там буде річка. Але якщо придивитися: дві блакитні смуги відтягли його від неї. Смуги, що нікуди не ведуть. Хто там увесь час вовтузиться біля труни? Це я, думає мрець. І тоді зек Сорока бачить маленьке віконце з ґратами. Воно ззаду, воно спереду, воно збоку. Зек закидає голову догори і бачить дорогу, що вперлася в траву і повертає назад. Тоді зекові не треба малювати руки. Він би затулив нею обличчя...

»Ви молод, Панас Заліваха. Ваша молодість пагубіт вас, як пагубіла многих. За ваші картини в своєю время — к стенке. Я не разрешаю вам больше рисовать!« Цензор, опер. Намалювати їх маленькими, щоб ловили соняшне гадючення? Щоб відчули, як відступають від стінки? »Я на етот раз вам сщю працяю. Я просто брошу вашу мазаніну под печку... А может і не нада ету картину резать, пусть сйо место в Третьяковке...« Мусор, з ногами — замість рук? Загнати вагонетку в котельню, забитися в кут, щоб майстер кричав: »Падлец! Заліваха!« Вирізати на лінолею білу жінку, що носить чорне вбрання? Можуть дати шізо, але це годі. Хто там вовтузиться біля труни? Це я, думає мрець. Зек дивиться на картину і сідає. Картину не можна дивитися стоячи. Треба сісти і сидіти так, щоб дві блакитні смуги уперлися у склеп. Тоді ясно відчуваєш у собі дивний неспокій, а за тим соняшне гадючення. Треба його спіймати, гадкує мрець. Просто, засісти на долівці і буде видно. Треба лише не наполохати його, щоб не втекло. Можна зайти його від стіни і гнати до труни, де може бути якийсь невеличкий угнутий кут, і там спіймати. А якщо йти просто від труни і на нього? Ні, тоді можна ненароком наступити.

Хто там ворухнеться біля труни? Це я, подумав мрець. Соняшне гадючення, воно дрімає, але де та клята шпарка, крізь яку воно пробилося? Якби його засягнути, то можна було б пильнувати там. Звідки входять — туди йдуть виходити. Воно не проминуло б тоді його рук, те соняшне гадючення. Але хто там щось бурмоче? Це я, подумав мрець. Я геть стомився і на ніщо не здаюся. Я навіть не можу усе, як слід, обмірковувати. Те соняшне гадючення. Я можу перепочити, я вже встиг притомитися, відповів собі мрець. Він сперся на труну і заліз до середини. Як тільки спина торкнулася дна, віко упало. Мрець підозріло підняв голову: гуркіт щось нагадував. Не може бути, подумав він. Він торкнувся рукою і натиснув. Зачув, як десь побіч коливається повітря. Воно поза труною, поза вікном — помислив мрець. Треба лише позбутися вікна. І тоді мрець дізнає свою приреченість: Я не доглядів десь, певно там, де дорога вперлася у траву і стала повертати назад, за цей

час я встиг спізнитися, — цього було досить, щоб соняшне гадючення вискочило і віко зсунулося назад... І тоді мрець з усієї сили натиснув на повіки очей.

Зек перестає бути зеком, коли втратить голову. Безголовий зек не може їсти баланди, ані працювати, такого зека слід віднести на цвинтар. Коли зек безногий чи безрукий, він не перестає бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він не перестає бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він зіпнеться на балкон і робитиме звідти державні перевороти. Ні. Зек мусить досиджувати свої роки і думати про цвинтар. Старпер мусить повіратись цвинтару. Старий пердун. Коли приходить весна — всім легшає: старпери не засиджуються у секціях, не вигрівають смороду. Мусор мінає секцію і вдає, що нічого не помічає, коли ракетчики сваряться, б'ються або тягнуть надвір матрац. »У-у, гніль, реактивіккі виползают на передовую. Старпер«. Старий пердун. Сімдесят і більше років. Спить з розплющеними очима: боїться, що хтось задушить. Коли лається, заплющує їх, щоб надати голосові сили. Деколи, коли дуже розпече сонце, зек кидає матрац і повзе, як жук. Він втрачає орієнтацію і дуже дивується, коли бачить, що після своїх поневірянь знову потрапив до свого матраца. Зек би втік на волю, але той клятий матрац!..

А то вже — розпускаються берези. І тоді кожна з них — смішна лелека, обвішана баньками. Коли наточується соку, зеки співаються. Мусор не боронить такого »алькоголо«. Але сік не солодкий. Кращий за воду, — берези всередині трухляві, — пити можна. Особливо Анатолій Шевчук полюбляє. Мудрує. Колись привіс свіжий огірок. Звідки? З Іващенком прокопали за фанерним цехом маленьку грядочку і посадили редиску. Господар. А ще брат Валерій привезе »золоте руно«, тоді раювання. Кожен — чи курить, чи ні — затагується пахучим скрутом.

Яваські будні. Яваський кіш. Від року до шести. Переважно »З приводу процесу над Погружальським«. Зі Львова, Києва, Івано-Франківська, Луцька, Житомира... інженери, вчителі, викладачі вузів, наукові співробітники, літератори, робітники, лікарі... Яваський кіш. Без гетьмана, але кожен зі строком. Зважити. Всі зеки тягнуться до українців, — їх тут найбільше і всі, переважно, інтелігенти. Інтелігентів люблять, якщо вони не »суки«. Можна побачити у Яваському коші китайця, грузина, вірменина, татарина, естонця, литовця, єврея... У таборі — безліч плякатів, що закликають до дружби. Плякати допомагають дружити зекам різних національностей. Вони тримаються в біді і ніколи не бажать добра своїм ворогам. Спільна доля. Спільна приреченість і спрага — вижити. За будь-що. Майже п'ятнадцять національностей. Як на волі. Можна побратися за руки і піти на чорну каву. Зеки п'ятнадцяти національностей і майже стільки ж національностей — мусорів-начальників. Вони не тільки читають заклики до дружби, а й ретельно виводять їх на щитах.

Ленінградська група марксистів. Шість на одинадцятому. Ронкін, Смолкін, Йоффе, Гвенко... Були інженерами і науковими співробітниками технологічного інституту. Видавали журнал «Колокол». Послідовники Герцена, чисті марксисты. Склали свою програму: ідеальне застосування теорії Маркса на практиці. Виступали проти бюрократичної верхівки. Мають — від двох до десяти. Заступник начальника II-го табірної відділення капітан Йоффе потирає чоло — ніяк не міг зрозуміти молодих ленінградських євреїв. «Слушайте, — казав, він, — ви не імілі харошеву зароботка? Ви не імілі што кушать?» Тоді він підходив ближче й казав: «Слушайте, вот я, просто єврей, еслі би не советская власть, — так бил би я когда-нібудь заместітелем начальніка?..»

Той навіжений чоловік, — змахнув з чола піт. Не підвести зору, коли очі стоять повиш залі. Закинути назад гриву волосся, — малий художнику, вулицнику або професоре. Спертися на стіл, — заспокоює, коли нема підстав хвилюватися. Стояти проти людей і казати їм: «Ні!» На той кшталт, що за чесність, це не анахронізм почуттів. Казати: «Ні!» Дивитися увічі, — хай відводять, коли поза залом обмаль високого глузду. Коли поза залом і в залі тотожність. Тотожність живота і мозку. Зворотний віраж. Відкинути личину і сказати: «Ні!» Хай казяться, якщо не лихі. Хай більше їдять: їжа втихомирює нерви. Стій коло мене, не бійся, роки не завада, ми виживемо, хоч поза, перед, від, за — мури. Духовна їжа — духовна мука. За тим віражем — дві краплі поту. Хай прокурор вибачить: «Ні!» Судді, — поза, від, з-під, — хай «вибачать». «Ні!» — приятелю адвокату, не зліться, всі отримуватимуть свою зарплату, хоч і потяглися якось до правди й чести. На все нагрімали, вас залякали вулицею, бути вам вдячним за оборону, пам'ятати про мій борг усі шість років. Свідки, трохи залякані, трохи — узяти на себе чуже лихо, непотрібне, лихо людське — не лихо суспільне. Проте лихо суспільне — людське лихо. Не треба. Маю гонор, гонор попри себе, малого. «Ні!» У суддів новий клопіт: упертість звинуваченого. «Ні!» Демон. Шевченко і матір, що б'ється об зачинену браму тюрми. Та мати. Як подеколи важко стояти довго з велично закинутою догори головою. І враз — маленька мила людина. Можете розмовляти з нею про пташок і втішатися людською наївністю.

Людина-демон і людина-невинність. Непокірливість злу і непокірливість в'язневі, що стоїть поряд і чекає на розвагу. Таких ненавидять. Судді, прокурори, слідчі й... Таким мстять. Маєте, Михайле Масютко, шізо. Визирайте з-за ґрат і втішайтесь Божим світом, що поза вами, на схильці. Пригадую: у Михайла виразка. Декілька грамів цукру з пайка кожного. Передати йому в шізо. Мусор: «Ану, покажи!» Цукор сиплеться у сміття. В'язень із червоним обличчям. Масютко: «Нічого, виживемо і без глюкози. Глюкозу — спортсменам, хай ганяють м'яча. Там потрібні сили. Сили — навіщо їх в'язневі? Щоб не міг спати? Я не маю за собою ані краплі вини і кричу: «Ні!» Шість років таборів за «ні!»? І тоді піднімається прокурор. І тоді піднімається суддя. І тоді

піднімається мусор: »Ні?« — »Ні!« — зек Масютко закидує голову: »Ні!« Він не бачить, що в глибокій котловині. Що »ні!« летить і відбивається од стінки, що »ні!« повертає вбік, що »ні!« повертає назад — грізне кубильце луни: »Ні!« Він бачить, як воно мчить просто на нього. Він задкує і враз відчуває себе на стінці, перед і позаду. Він розпластується на ній, — руки, ноги, голова. А спереду мчить, або ні, відбивається, або мчить розчакнуте, громіздке, що обов'язково зітре — »ні!«

Залишилося два місяці. Два місяці — і на волю. Ці дні зек проводить у якомусь оціпенінні: два місяці — і Львів, Львів, дружина, син. Зекові тоді погано спиться, у зекові усе перевернулося, і зек починає ганебно розм'якати, як віск. Зверніться до нього, щось скажіть йому, і він почує за третім разом, — зек усамітнюється і відходить в інший світ, у світ волі.

Мене викликали і сказали збирати свої шматки. Так рано? Я ще не відбув свого. Зекові ніхто нічого не пояснює, зекові кажуть збиратися в дорогу. Чийсь здогад: закінчується строк, переглянуть у Києві справу і додадуть ще строк. Два роки для політичного, то дуже мало. Але й більше п'яти не дадуть. Заспокійлива ерудичія.

Прощання з друзями. Відчуваєш себе ніяково, залишаючи когось у таборі. Таке відчуття, ніби ти винен, що виходиш на волю. Цей Василь Михайлович Левкович. Підбіг і простягає кульок з цукерками. На п'ять карбованців. Зек міг би за них жити місяць. Але зек щедрий, зек ніколи не думає про себе. Ці чуйні люди зі своїми двадцятьма п'ятьма роками таборів...

А потім льозунг: »На свободу с чистой совестью«. Вузьколійка. Потьма. Та ж камера. Але вже з новими зеками. Нема кефіру — молоді: »Сталіца. Вори в законі. Фраера«. У перший день, як пішов на прогулянку, »пройшлися« по валізці. Базарять. Невдоволені: зек везе самі книги. Далі: осібне »купе« і дальня дорога. Рузаївка. Харків. Сприймаєш самі назви. Усе кудись пливе стороною. Двадцять днів залізниці. Можна втепатися з самотності: один політичний в'язень на весь вагон. Усім цікаво. Зеки: »Чувак, не спеші, када ідьош в туалет, дай пасмотреть на себя. Антіресніє ви, палітїческіє. Кукуруза-вод Хрущов сказал, что нет палітїческіх, ані, лиш, катаютца по железной...« Конвой — молодь. Мабуть, їм по двадцять: »Ти що, на самом деле — політїческій?« Двадцять хвилин стоїть, дивиться. Вперше, чи що? »А тебя за шо — переварот хател сделать?« — »Да, хател міністром каналізації стать«. — »Ну, я і знал, що вас просто так не садять«. І знову дивиться. Стоїть коло сітки і покашлює.

Ці політичні завжди мовчазні, нехтують розмовами... Нарешті — Харків. Знайомий коридор, відчутти той запах... »Всю Рассею ісколесіл, а такіх зверскїх пересилок не встречал«. Вівчарки. Того »в законі« пригадати. Череватий наглядач: »Еті мене вішні...« Такий не впізнає: одні безучасні оченята на масивному кріслі лица.

Завели до майора. »Я ні по какому вопросу. Просто посмотрел вашу карточку і обратіл вніманіє на вашу молодость. А потом — еті два

года: што можна совершитъ за еті два года?» Я розказую. Він пильно слухає і покиває головою. Я бачив усміх, хитрий усміх на його обличчі. »Да, — сказав він, — іспортілі вам только жізнъ, я всьо понімаю. Но відіте етот мундір — він пом'яв у пальцях гімнастюрку, — та протів ево честі нікогда не папрьош (запомніте ето) ... Да, но я верю, что в Советском Союзе ви найдьоте правду«. Мені особливо запало в пам'ять »найдьоте«. І те, що він сказав його якось протяжно. Він викликав наглядача: »Дайте Осадчему (здається, він сказав »товарищу Осадчему«) лучшую камеру на третьем етаже і видайте постель«. На пересилках ніколи не видають постільної білизни, але мені видали. Камера була сухою. Я сидів і читав; на пересилках не дозволяють видавати книг, але цей майор ... Дивний світ людей ... Їх ніколи не зрозумієш, і лише почасти вдаєш, не підозрюючи, що одночасно фальсифікуєш їх світ. Примітивно. Махмед. Не пам'ятаю прізвищ, але знаю — казах. Був викладачем діалектичного та історичного матеріалізму в Алма-Аті. На п'ятому році своєї праці вирішив залишити університет. Він написав заяву, що його погляди розходяться з програмними твердженнями предмету, який читав. Він почав шукати істини в матеріалізмі, він не заспокоювався і звертався до авторитетів в Алма-Аті, а далі в Москві. Там йому сказали після чемного прийняття, що в Махмеда немає глибокої теоретичної підготовки. Є ерудиція, є знання, але немає принципового розуміння глибини матеріалізму. Махмед приїхав додому, а через кілька днів його »відрядили« на сім років у Яваський табір дійти цієї глибини. І Махмед, зовсім несподівано для себе, нараз заспокоївся. Він став флегматичним зеком, його довго полишив творчий неспокій, тільки коли дають на вечерю гнилу капусту — Махмед увесь збуджується і лається на кухарів, полишаючи засади діалектичного й історичного матеріалізму.

Або ще одна дивна людська примха. Якось розповідали, що селянин з Івано-Франківщини ще під час війни закопав у себе під стайнею танк. Понад двадцять років ретельно змащував його, вичищав від бруду та іржі, ніяк не міг утриматися від спокуси: працює танк, чи ні? Якось не витримав і серед ночі завів. Лише на якусь мить, але й цього було досить, щоб від селянина відібрали його танк. Селянина тепер так, певно, чекає, Явас. Така дивна прихильність до речей, яку годі дібрати ...

Митець зробив на тюремному вікні знадвору дерев'яний дашок. Він міг його поставити за звичаєм, щоб приховувати суть тюремного вікна. Але він зробив інакше. Він поставив його з певним умислом, як ставлять у кімнату сміху криві дзеркала. Це можна було простежити, як доходило сонце під вечір. Досить мені глянути на запіл, як відчуваю на собі дивний згін тіла, — на тинькові виразно плавали замислуваті грати, червоні, як розчахнуте стегно тварини. Я заворожено зазираю за червоним місивом ґрат, я виразно бачив, як з них скапує на діл густа червона кров. »Куди їй скраплювати?«, — подумав зек, і гіркота огорнула його. »Грати плачуть«, — і тоді зек одвернувся в кут і його заспокоїло від сміху. Зек здригався у сміхові й опівночі, коли давно вже зайшло сонце ...

Київ. Столиця вітрів, каштанового зілля і дивом уцілілого Володимира з хрестом на своїй горі. Дивиться на Дніпро, який вже не тече. Добре, що з хрестом: спокій і задума. Хрест на задуму причастя. Від гріхів, які втратили його. Ловити рибу на гачок і випускати назад у річку, хай живе. Після гачка? Вижити після мільйонів причасть? Все! Чути, як тремтять на кінчиках пальці. І Голуб: «Як, приятелю?» — «А добре! Будете мати лист і новину». — «Дякую, шановний! Там що, ранок?» А ранком — кабінет слідчого. Можна сісти в крісло, закинути ногу за ногу і не зрушити з місця. Можна дрімати з відтуленими очима. Зека викликають, зек сідає. Зека ні про що не питають, тож зек не думає. Золота анемія. І зек дрімає з розплющеними очима.

Майор Литвин закладає руки за спину, повертає голову. Я не дрімаю, я просто мовчу, бо що я маю повідати? Півгодини. Година. Зек нахабно позіхає. Не затулюючи очей. Тоді витягає махорку і звиває самокур у два пальці. Махоринки — на хебе. Зек ретельно вибирує їх назад на газету. Зек — чулий господар.

Майор Литвин підходить ближче: «Ви сиділи в тюрмі». Зек затулюється самокуром і щезає в димі. Нараз до нього простягають безучасні очі: зек потороча, треба поторочу вбити. «Будь ласка», — каже зек. Литвин: «Я з вами не жартую. Ви сиділи в тюрмі. Ви вибируєте з колін крихти, а це тюрма. Тюремні університети — дворічні. Після п'яти — вибирують трохи інакше. Після п'яти, як з нашої практики, трохи інакший і глузд. Звивихи — те-те...» Зек смочче скрута. «Хе-хе, приятелю». Зекові кажуть: «За кілька днів у вас закінчується строк і, звичайно, ви страшно хочете додому. Потіштесь — вам не пахне домівкою. На вас заведено нове «дело» і на вас чекає новий строк». Тоді зек щезає в димі. «Ви написали заяву в Президію Верховної Ради УРСР, у якій зводите наклеп на майора Гальського». — «Він намагався мене ударити». «Ха-ха! А ви знаєте, що майор Гальський найкращий наш працівник?»

Входить огрядний, старий слідчий КДБ України Гарбуз. Потім тиха згадка (гарне прізвище: майор Гарбуз): «Ви писали в своїй заяві, нібито в 1965 репресували українську інтелігенцію. Це ж наклеп. Хіба ви інтелігенція? Інтелігенція — це Гончар, я, майор Литвин, майор Гальський... А хіба нас хтось репресував?». Зек затулюється скрутом: у два роки ще вибирують з колін махорку, а після п'яти?.. — «А ви сиділи в тюрмі?» Зекові пахне строк, пахне як цей дим. Зек до всього звук і лише не може звикнути до параш на амністію. Слідчий у прокуратурі. Малий і трохи — хе-хе з пузцем. Ходить Гарбуз по городу, питається свого роду. Чи ви живі, чи здорові — всі родичі гарбузові?.. Симпатичні ямочки на щоках. Біля таких жіночки — ах, ах увихаються. Слідчий: «Будь ласка, подивіться — це ваші вірші?» — «Так, мої». «Можете прочитати їх у передруці на машинці. Як передавали їх на волю, кому?» Зек вибирує з колін махорку. Ви сиділи в тюрмі. Це мої вірші, мені приємно їх читати надрукованими. А кому передавав зек у листах, то слідчий мусить знати без зека. «Ви знаєте, що ваші вірші використав Вячеслав Чорновіл у своєму листі до Шелеста?»

Звідки зек може знати такі вольні тонкощі? Зек визбирує з колін махорку: »Ви сиділи в тюрмі? Ви знайомі з Чорноволом?« — »О, так, таки, знаєте, людина...« І тоді зек затуляється скрутом...

...Цей рухливий вівторок. Якщо малювати його, то лише малювати частинками. Кожну частинку осібно. Осібно ніс, очі, губи, вуста, руки. »Вибачте, ми поспішаємо«, — кажуть очі. »Ми ще зустрінемось«, — кажуть вуха. »Пильні справи, розумієте«, — ніс. А ще — вони всі дотепні. Ніс — найдотепніший, та очі теж не поступаються свого. А досить образити чимсь губи, як вони надуваються і тоді вуса хвацько настовбурчуються: »Не ображайте брата...« Вячеслав із дружиною по груди в гірських квітах.

Той рухливий вівторок. »Вибачте«, — кажуть очі, — ми негарні, але зате як ми сміємося! »Як смішно ви це вимовляєте, приятелю?...« — кепкує легковажний ніс. О, той ніс... І русьве волосся задкує... »Теж поважний гість, цей ніс«. — »Обвинувачений Чорновіл, з якою метою ви використовували вірші Осадчого «Меморіяльна дошка на хресті» у своїй заяві? Що ви мали на увазі? Як ви розуміли цей вірш? Чи не розуміли ви там слідчих Осадчого? Чорновіл: »Ні. Я гадаю, що Осадчий веде мову про західно-німецьких імперіялістів«. — »А чим ви це можете ствердити?« — »А в нас же не ставлять хрестів, а тумби із зірками. Хрести ставлять тільки за кордоном...« — »Ох, який дотепний цей ніс«, — шепчуть очі. »Підсудний Чорновіл, як ви встигли за такий короткий час написати п'ять томів «крамоли»?« Ніс: »Це, знаєте, моє гоббі«. Прокурор (переглянувши енциклопедію), після перерви на судовому засіданні: »Я вам не Івано-Франківський прокурор, якого обвели на »ватрі*«, я знаю, що гоббі — це улюблене заняття...« Повіки лукаво спадають на очі. А теж підсміюються. Чорноволова рука: »Авторитетна наукова експертиза в складі вельми вчених Здоровеги, Маховського, Ящука, Кибальчича... глибоко проаналізувавши графічне розташування тексту документів, що ходили по руках, а також деяких художніх творів, писаних Михайлом Масюткою, дійшла єдиноправдивого, що не підлягає спростуванню, висновку: Як у перших, так і в других рукописах кожне речення починається з великої літери і закінчується на крапку. Звідси: безумовно, після такої спільноти, що ними купно зауважена, виходить — усі твори, що ходили по руках, писав Михайло Масютко...«

Ох, ці кокетливі губи, казна-що виказують із себе, великі пані. І волосся ображено задкує з чола. І тоді здивовано підлітають догори брови: »Щось кажуть нам прокурор...« Останнє слово. Чорновіл стає і каже: »Ленін писав, що в нашій країні кожна кухарка може керувати

* Коли судили в Івано-Франківському вчителя Михайла Озерного, то один з факторів обвинувачення було слово »ватра«, яким він найменував учнівський вечір, що їх звичайно величають »Огоньком«. Прокурор сказав, що в 12-титомному українському словнику слова »ватра« він не знайшов. Озерний був тоді дуже вражений, що за кілька місяців його ув'язнення на Україні встигли видати 12-титомний український словник...

державою... Я хотів пересвідчитися в цьому. Що з того виплило, — громадяни судді зараз повідомлять нас». Тоді вуса посіпуються у скрадливому усміхові: так сміялися козаки — «він сьому випивши осьмуху». І тоді пенсіонер, якого зобов'язував соцзабез неодмінно бути присутнім на судовому засіданні, не втримався. Пенсіонер із залі суду спершу кричав: «Пазор, пазор, до ручкі дашлі, Чорновол». А накінець, після останнього слова: «Нет, що ні гаваріте, — етому Чорноволу только в Совете міністрів работать». — «Ви што, што гаваріте, і не стидно?» — із залі. «Нет, я сам всьо увідел, етому Чорноволу только в аппарате совета міністрів работать!».

Цей рухливий вівторок. Якщо малювати його, то слід викладати на полотно кожну частину окремо. Окремо ніс, губи, вуса, брови, руки... Там вони існуватимуть цілком розумно, як демони, і в кожній з них упізнасте Вячеслава Чорновола...

...Зека випускають додому. Можна б продихнути нарешті. Зек тягне за собою дистрофічну валізу, набиту книгами, і йде до виходу. Зек відчуває, як за ним хрюскають двері, як забігають наперед чийсь поквалпиви погляди, що не мають свого визначення, а існують лише для виправдин в'язня. Пригадати — Явас, вузькоколіяка: «Еті забори, ето ані так здавілі широкоюю железною дарогу, що ана стала узкой...» Чути, як щось упирається у плечі і втискує в двері.

«Дай, Бог, здоров'я!» — начебто вкрадливо, і начебто не голос. Певне, кроки. «Чий?» — «Це мої», — думає в'язень. «Вони ззаду і спереду мене». Збоку і згори. Парадні двері, якщо не проскочити — заштовхають своїм громаддям назад. Тоді не випустять більше і ніхто не повірить, що заштовхали назад двері. Посадять знову. Скажуть: «Нахально оставіл камеру». І так далі.

Зек поспішно ступає на пішохід і враз відчуває себе непевно: пішохід кудись спливає з-під ніг. По двох роках світ став величним й сповнів, як жінка, він перехиляється, трамваї біжать, будинки розгойдані й неспокійні. «Це воля», — думає зек. Але він радше схильний мовчати. Він думає про склеп на цвинтарі, про безпритульний цвинтар, якого витиснули за місто будинки. Зек робить крок, другий. Зек звик ходити, він більше ходив, аніж стояв, але під зеком знову спливає пішохід: там, позаду, табори, спереду — друзі, повсюди одні люди, але чому так втрачено під ногами нетривкий звичайний камінний пішохід?..

Львів. Березень—травень, 1968 р.

Марта КАМІНСЬКА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА У ВИЖНИЦІ НА БУКОВИНІ

(Закінчення, 4)

IV

Був гарячий липневий день, зближався вечір. Мої батьки ждали гостей на терасі, що була прикрашена квітами й притягала до себе очі. Гуцульські вигідні крісла немов запрошували до відпочинку, а прибраний стіл надавав святкового настрою. Моя мама пригадала татові, щоб не говорив про одруження Лесі Українки, що він часто чинив у розмові з О. Кобилянською. «Не жартуй на цю тему навіть із Квіткою, оминай розмови про пана і паню Москву, і взагалі вважай на кожне своє слово», — казала мама. — «Не говори про політику, може такі теми не цікавлять поетесу».

На думку матері, люди, що живуть літературою, музикою, піснями, театром і фолкльором — не дуже цікавляться історичними, а тим більше політичними питаннями.

— Маємо ж — казала мама — прекрасну нагоду виявити перед гістьми з України культурні відносини й обставини життя українців під Австрією. Тож уважай подвійно, любий Ізуню!..

Нарешті батьки побачили, що їде «фіякр» (карета), а в ньому дві постаті в білих убраннях і білих капелюхах. Мама відразу догадалась, що це сподівані гості. Батько вийшов до хвіртки...

Пан Квітка допомагав поетесі висісти з карети, а батько голосно сказав: «Щиро вітаємо дорогих гостей» — і відчинив хвіртку. Лєся Українка привітно усміхнулася й подала йому руку. З допомогою свого товариша вийшла сходами на терасу, де на неї чекала моя мама.

Поетеса була в білому солом'яному, дуже скромному, капелюсі, у білій шовковій блюзці, з довгими рукавами, і в темній спідничці, аж по п'яти. Було видно лише малі гарні черевички. Лице бліде з рожевими устами, а очі ясні та жваві.

— Невимовно радіємо, що нарешті пані й до нас змогли завітати, та ще й за доброї погоди. Наші гірські «пророки» вже довший час віщують дощі, а тоді зникає увесь чар нашої околиці, а з ним і її велика принада. Правда, я замовив і погоду, і місячні ночі, та бач — є сильніші за мене, що тим всім розпоряджають, — жартівливо вітав батько гостю.

Мама запровадила Лєсю Українку до вигідного крісла на терасі, звідки відкривався гарний вид на городчик, а далі — на гори. Пан Квітка не сів, стояв біля батька. Тільки мама сіла біля поетеси.

— Нарешті, сповнилися найгарячіші бажання моєї душі — вітати в нашій хаті таку дорогу гостю, що своїми чудовими творами дає натхнення тисячам читачів... — і мама урвала, бо їй забракло відповідних слів, щоб виявити свої глибокі почування.

Леся Українка подякувала за щире привітання і сказала, що вона також хотіла зустрітися з своєю матір'ю і подякувати їй за те, що намовила її приятельку (О. Кобилянську) писати по-українськи і для українців. Попросила розповісти, як це сталося.

— Олечка переборщила! Це її заслуга, що вона стала українською письменницею, а не моя. Мої розмови з нею не мали вирішального значення... — відповіла мама.

Річ у тому, що вони всі три, себто — моя мама, її сестра Ольга Устиянович і Ольга Кобилянська, будучи ще підлітками, цікавилися і захоплювались чутливими оповіданнями й романами знаменитих німецьких письменників, таких як ось Е. Марліт, О. Вернер, В. Гаймбург і Фрігарі Карлен.

Їхні твори збуджували гарячі почування молодих дівчат, викликали мрії про казкові країни, про світ краси й ідеалів; просякали душі до самовідречення. Тоді Ольга Кобилянська висловила, що хоче бути письменницею, щоб писати так, як вони. Відчуває, що зможе їм дорівняти.

— Олечко, німці мають багато письменників, поетів і філософів, то чого ж ще лляти воду в їхню криницю?.. Пиши для українців, вони напевно будуть тобі вдячні!.. — говорила мама до Ольги Кобилянської.

— Ось вона й пішла за вашою порадою, і не жалує цього. Вам, пані Бобикевич, за це подяка, бо Ольга Юліянівна справді гарно й цікаво пише, а особливо про красу природи, — сказала поетеса.

Тут втрутився у розмову мій батько і заявив, що найбільшу заслугу має батько моєї мами (себто, його тесть), священник Микола Устиянович. Він подарував малій Кобилянській український буквар і заохочував її вивчати українську мову. Старенький біловолосий дідусь-священник поклав свою руку на голівку Олі й немов поблагословив, що дуже її зворушило.

— Якщо дозволите, ми радо оглянули б збірку образів академіка Корнила Устияновича, що про неї багато чули від Кобилянської, — запропонував пан Квітка.

Ціле товариство пішло до кімнат, у яких висіли портрети численної родини Устияновичів. Деякі з них були в золотих рамах: старші священники з поважними обличчями в чорних убраннях, а дівчата — красуні з веселими й життєрадісними очима в барвистих суконках та з квітами на голові й коралями на шиях. Кучеряві хлопчики з скрипочками і обручками.

Притаманним для портретів було те, що очі всіх постатей дивилися на глядачів, немов живі, і «слідкували» за ними в кожному місці. Ось

батько повів пана Квітку до великого портрета, що в золотих рамах біля вікна. На ньому — молодий, стрункий, ясноволосий священник стояв на ганку дому і замріяно дивився на прегарний гірський краєвид, у долині якого розкинулись селянські хатки із солом'яними стріхами. Хатки білили серед зелені садів. Однією рукою він сперся на поруччя ганку, а ліву поклав на книжки, що були на столику біля нього. Високе чоло ясніло під золотавим волоссям, сині очі мали лагідний погляд, а молоде приманливе обличчя віддзеркалювало високу духовість і мудрість.

Композиція портрета відзначалась ясністю й чіткістю оточення постаті священника в чорному одязі, а гірський краєвид просто чарував очі глядача своєю прозорою перспективою.

— Це і є той пробудник, поет і просвітник Галичини, великий ентузіаст священник Микола Устиянович, що в 1834 році вчинив «переворот» в українських церквах, викинув із них польську мову і запровадив рідну, українську, — пояснив батько.

Музиколог з подивом дивився на портрет і завважив, що це північний тип. Українці ж переважно темноволосі і темноокі.

— Дуже радію, — казав він, — що побачив чудовий портрет цього реформатора. Тепер зможу розповісти про нього своїм товаришам у Києві.

Мама з Лесею пішли до передніх кімнат, де висіли портрети різної величини в золотих рамках. Леся Українка приглядалась їм, немов студіювала вдачу постатей із їхніх облич.

— Спадає на думку, що ось людина, увічнена вправною рукою на полотні, лишається назавжди такою, якою була. Її очі, як і за життя, дивляться на нас. Чи не так, пані Бобикевич? — запитала поетеса.

— Все залежить від того, якими очима дивитися на портрети — речевими, науковими, мистецькими або чуттєвими. Все це індивідуальне і не підлягає правилам. У кожного інакше, бо по його душі, — відповіла мама.

— З портретів я вичитую всю вдачу людини, немов із відчиненої книжки. Вони, портрети, відкривають переді мною думки тих постатей, часто не дуже чисті і шляхетні, все ж психологічні студії мене особливо цікавлять.

Мушу визнати, що всі портрети у вас бездоганні. Вони прозраджують високу школу, талановиту композицію і велику вправність художника. Шкодою, що не можу особисто познайомитися з вашим братом, дорога пані Бобикевич.

Найкраще мені подобаються картини, на яких зображені життєві події, переживання людей, їх радість і терпіння. Чи у вас таких нема? — запитала поетеса.

Мама відповіла, що є, але вони розміщені на горищі й треба йти стрімкими, вузькими сходами.

— Нічого, як дозволите, оглянемо другим разом. За кілька днів, бо завтра пані Москва влаштовує екскурсію у гори. Вона боїться запо-

віджених дощів і приспішує прогулянку. Як тільки вериємось, приїдемо до вас ще раз, — відповіла Леся Українка.

Вона була в доброму настрою і привітно всміхалась. Обидві перейшли через кімнату, де стояли батько і музиколог перед портретом мого діда Устияновича, але не задержувались.

Батько здивованими очима дивився, як обидві пані спішно перейшли біля них. Він був приготований виголосити високопатріотичну промову перед портретом діда, однак зміркував, що вона зайва. Мабуть, поетеса мала інші пляни, про які ні він, ні пан Квітка не знали. Тому обидва подались на терасу, де мама вже вгощала Лесю пахучими суніями. Гарно прикрашений торт немов моргав весело до гостей. Чекав своєї черги.

Пан Квітка сподівався, що підуть оглядати ще інші образи, на горищі, до чого заохочував мій батько, але поетеса почувала себе втомленою. Збирала сили на прогулянку в гори.

— Пані Москва казала, що повезе нас до найкращого місця в цілій околиці. Ми дуже цікаві побачити, що воно таке, — мовила поетеса.

Батько весело додавив, що в горах є чудодійне джерело з ледяною водою, яка має властивість відмолоджувати старі голови і серця. Туди «паломничать» старші літники з Вижниць і околиць. Якщо побачите таких паломників, то знайте в чому річ...

— Хоч я й не такий старий, все ж радо напився б тієї води, зокрема у спеку! — жартував музиколог.

Гарно і приємно було на тінистій терасі біля святково прибраного стола. Леся Українка сиділа біля моєї мами, а пан Квітка біля батька. Розмова велась про дороги до Беркуту, що вела через Жаб'є й Криворівню.

Леся Українка цікавилась віддаллю місцевостей і шляхами, бо у Жаб'ю мала зустрітись з Іваном Франком і Стефаником, чекала від них вістки, чи знайшли для неї приміщення.

— Ольга Юліанівна казала мені, що ви належите до партії народовців. Чи так, добродію Бобикевич? Я знаю про радикалів, демократів, соціалістів, угодовців і клерикалів. Всі вони воюють одні з одними. Але про народовців не чула. Яка їхня програма і мета? — питала поетеса.

— Шановна пані Косач, отих партій у нас аж забагато. Коли говорити щиро, я порозв'язував би всі, а лишив би тільки народницьку, що найближча до народу. В її програму входить і підтримка молоді по школах, а її мета — «Україна для українців!»

— Отже, це націоналістична партія! — сказала Леся Українка.

Батько пояснив, що він, як і більшість українців у Галичині, підтримують націоналістів. Це ж логічно і справедливо, щоб кожний нарід мав свою державу, у якій був би господарем.

— Ось дивіться — казав він — такі малі державки як Данія, Швайцарія, Швеція, Голляндія, Бельгія, Норвегія — незалежні! Вільні й

суверенні, хоч не мають більше як 8 мільйонів населення. Чому ж не ми? Нас же понад 30 мільйонів...

Мусимо продовжувати боротьбу за волю і державну незалежність, за це наші славні предки воювали і вмирали. Це ж вони залишили нам свій заповіт — боротися! — політикував батько.

— Соціалісти кажуть, що боряться за рівність і справедливість. Свою програму вважають за поступову, звернену проти насильства. Яка ваша думка про них? — запитала поетеса.

— Ох, дорога пані Косач, соціалісти мають значення у сконсолідованій державі, бо від губернатора до найнижчого урядовця і селянина — всі вони одної національності. Їхня політика добра для них. Натомість у нас соціалізм — брехня і підступ. Це немов »теплий кожух, але не на нас шитий«.

Батько чітко і недвозначно підкреслив, що в Україні, в тому і в Галичині, соціалізм просто ворожий українцям. Як приклад, він подав, що в Росії соціалісти все підтримуватимуть своїх росіян на шкоду українцям. Це саме і в Польщі. Крім цього, соціалісти тісно пов'язані з інтернаціоналізмом, а інтернаціоналізм — у свою чергу — з атеїзмом, а це загибель для нашого народу, — продовжував батько.

— Соціалісти говорять навпаки, кажуть, що атеїзм звільняє людину з кайданів вузькорамної традиції і дає поштовх до вільного лету думок у далекі світи, — зауважила Леся Українка.

Батько підкреслив, що український нарід глибоко релігійний і дуже прив'язаний до свого обряду, який своєю містикою і глибиною повністю відповідає його душі.

Наш нарід ніколи не пройшов би без морального ушкодження цієї жакливої, страшною, кривавою дороги, без сильної віри в Бога, без такого переконання, що він мусить земними муками заслужити собі на краще життя в небі...

Завдяки Христовій науці — по наших селах нема розбоїв. Наш нарід високоморальний, культурний і шляхетний. Він не грабує багатих, не вбиває їх, не підпалює, не обкрадає — бо це гріх! Він не вбиває із заздрости, не чинить кривоприсяги. А порівняйте моральну гниль Франції і Німеччини, де усунули Христову науку, з нашими селами. Яка величезна різниця. Там на кожному кроці вбивства, грабежі, обман і підлість, содомізм та інші вияви морального розкладу, а в нас того нема!

— Соціалісти в Росії кажуть, що боряться проти всякого визиску людини, проти самодержавства, проти кожного поневолення, рабства й нелюдності. Релігію вважають за рід рабства, бо вона нібито спиняє розвиток вільної думки, — сказала Леся Українка, підсміхаючись.

Батько покитав головою і запитав:

— Що ж тоді на місце віри в Христа, на місце релігії — вони хочуть поставити?

— Кажуть: науку, школи, справедливий поділ маєтків, праці, нічим не зв'язані слово і думку.

— Все це мали великі філософи в Атенах. Мали високі школи, вільну думку і слово, але це саме сонце, що сьогодні світить у нас, світило тоді і в них. Воно тим світлим головам не давало спокою, вони знали, що жодна людина не могла його змайструвати. Таке чудове й досконале. Тому питали: хто Творець?

Нашого розумного, вдумливого народу не можна задоволити новим ладом без релігії, тільки самою наукою, вільною думкою і словами. Він же бачить лад у природі, і місяць, і зізвди, і все довкола. Тому також питає: хто Творець?

Зрештою, соціялістам у Росії вірити не можна. Вони, якщо і боряться за новий лад, то тільки для себе. Коли ж буде мова про волю України, то всі будуть проти. Жоден москаль не може уявити собі Росії без України!

Леся Українка уважно слухала батька, що з великим переконанням висловлював свої думки. Вона хотіла знати погляди батька, тому навмисне ставила завваження і питання. Мабуть, розмова була б тягнулася до пізнього вечора, коли б не приїхала пані Москва.

— Гей! Агей! Завтра останній погідний день, що його використаємо на екскурсію у гори. Тому прошу збиратися додому, бо час наглить. Оце Лаврюк з Ростік приніс вістку, що всі верхи гір закурили файки! — проголосила пані Москва і чекала на гостей у кареті.

Моя мама була немило вражена поведінкою власниці «Буковини», що перервала цікаву розмову і силювала гостей вертатися додому. Вона почала переконувати, що дощі часто припізняються, тому нема потреби поспішати. Ось з'їмо вечерю, до якої запрошувала і паню Москву (вечеря вже готова, тільки подати), але...

— Ані мови! Не можемо лишатись. До пані Косач прийшов лист із Жаб'я! — принагляувала власничка «Буковини».

Це була найголовніша причина, що гості почали прощатись.

— Як вернемось з екскурсії, то прийдемо до вас, щоб побачити решту образів, — сказала, прощаючись, Леся Українка.

V

Мамине віщування сповнилося. Літня спека продовжувалася і мама раділа, що Леся Українка буде мати можливість побачити неруко-творну красу околиць Вишніці.

Мама дуже часто підкреслювала, що Леся Українка дуже мила й скромна людина, нема в ній нічого бундючного, зарозумілого чи гордого. У своїй білій шовковій блузочці виглядала дуже свіжо, хоч лице її було бліде.

Коли Леся зняла капелюх у домі своїх батьків, то показалося її золотисте волосся, гладко причесане і звинене у клубок на карку, що його підтримувала металева спряжка. Налягала на оперовану ногу, особлив, коли йшла по сходах.

Тепер мої батьки роздумували над тим, як полегшити поетесі оглянути картини, що були на горішці. Чи не знести їх униз, щоб вона не мучилась тими сходами?

Але, як примістити їх в кімнатах унизу? Там, на горішці, кожен образ мав своє місце, яке йому вибрав сам мистець.

По довшій нараді, батьки вирішили знести тільки найважливіші три полотна і розташувати їх на кріслах на терасі. Якщо Леся Українка задовольниться ними, тоді не буде потреби зносити інших.

Минуло два дні після відвідин Лесі Українки і мама вирішила піти до поетеси і довідатися, як вдалася прогулянка, які відомості із Жаб'я та коли знову приїде до нас, щоб оглянути три образи з цілої збірки, які чекають її на терасі.

Мама полюбила поетесу, дуже співчувала, що вона терпить від своєї тяжкої хвороби. Особливо подивляла її героїчну неподатливу вдачу і хоробрість.

Та ось, саме два дні після гостини поетеси, сповнилося віщування «курящих файок». Небо затягнулося хмарами і почав лляти рясний дощ. Така погода приневолила матір узяти парасоль, піднести довгу спідницю й почалати болотяною вулицею до гостиниці «Буковина».

Сьогодні телефоном легко розмовитись із людьми навіть за великими океанами. Але тоді було інакше. Мама поспішала в дощ до Лесі Українки, щоб побачитись з нею.

Дощ знижує температуру, а в горах викликає навіть дошкульну студінь. Мама турбувалася, чи поетеса приготована на таку раптову зміну? Чи має зі собою теплий одяг?

У гостиниці «Буковина» було повно літників. Вони ходили коридорами і голосно гомоніли. Дощ приневолив їх шукати розваги по кімнатах грою в карти, в доміно, а то й танцями при музиці з грамофона.

Маму цікавило питання, де примістила пані Москва поетесу? Чи вигідніше й спокійніше було б у домі моїх батьків?

Лесею Українку вона застала в гарній кімнатці на поверсі. Була одягнена в теплий китарик, сиділа біля столу й диктувала товаришеві листа. Голову зав'язала хустиною, а ноги накрила теплим пледом.

Вона щиро привіталася з мамою і розпитувала, чи у Вижниці дощі затягаються надовго, бо в неї кожний день дорогий. Замість зробити ще одну прогулянку, дощі змушують її сидіти в хаті. Із Жаб'я погані вістки. Нема вільного приміщення для неї, хоч її знайомі наполегливо шукають. Та все ж — вона поїде...

Моя мама дораджувала почекати хоч два-три дні й приготуватися до такої далекої дороги. Жаб'є далеко, їхати возом у горах під час дощу — це просто один жах. Дороги розмоклі, зимні вітри, дощ січе, нічого не видно. Така подорож мучить навіть здорових людей.

Мама попрощалася з Лесею Українкою, діставши від неї запевнення, що вона приїде до батьків наступного дня, хоч би був дощ чи град.

Того ж ранку дощ перестав падати і хмари піднеслися вгору. Все ж закрили сонце, що веселило й ogrівало людей і землю. Батьки чекали на Лесю Українку на терасі, де стояли три образи мистця Устияновича.

Перший образ (великий), що був по середині столу, зображував киргизький цвинтар, із розкиданими, похилими кам'яними надгробниками. Вся буро-жовта площа цвинтаря спалена і висушена сонцем, дуже вражала своєю мертвеччиною. У далині — смуга синявого озера.

По середині цвинтаря сидить Т. Шевченко в теплих солдатських плащі, що звисає з плечей і накриває ноги. На темному мундирі червоні нашивки на ковнірі й рукавах. Поет з відкритою головою, схилив її у глибокій задумі, праву руку тримає над шматком білого паперу, на правому коліні, а ліва рука лежить вільно на лівому.

Друге полотно менше. На ньому зображено ченця з каптуром на сивій голові. Він пише гусячим пером на жовтавому папері, а його натхнення розумне чернече обличчя повне високих думок, які переливався на папір.

Третій образ (по правому боці Шевченка) менший від першого. Він зображував біловолосого старця у темному одязі, що сидів під загратованим вікном у темнавій келії. На його колінах лежала відчинена книга. На голові рідке, біле волосся і такі ж довгі, звисаючі, вуса.

Старець дивився своїми ясними, розумними очима, сповненими безмежним сумом, і немов питався: »За що?«

Мама розділила картини квітами, начебто на виставці.

Лесь Українка трохи запізнилася, приїхала майже в полудне з паном Квіткою. Була в темному плащі й у темній шапочці. Привіталася з своїми батьками і просила вибачення, що не змогла приїхати раніше. Мусіла полагодити деякі важливі справи. Раділа, що перестав падати дощ, може тепер у Жаб'ю знайдуть приміщення для неї.

Мама повела поетесу до картин і вони відразу зацікавили її. Вона з великою увагою приглядалась їм, а картину із Шевченком визнала архитвором з кожного погляду, як композицією, барвами, так і самим виконанням. Поетеса заявила, що картина відзначається чистотою традиційних, клясичних ліній. Постаць поета серед того запущеного цвинтаря, дуже шляхетна і символічна. Чудова зіграність барв, ідеальне знання гармонії світла і контрастів з тіннями. Чудово прозора далека перспектива синявого озера в далині, що закінчує обрій. Одним словом — архитвір високого ступеня, що виявляє великого мистця!

Постаць на другому образі вона швидко розпізнала. Це був літописець Нестор, зразковий представник української культури, з джерела якої черпали й збагачувались усі сусідні народи й племена.

Але постаті на третій картині не могла відгадати:

— Хто цей старець? У нього такий пламенний докір, що мені аж серце стискається від його погляду. В ньому вся кривда віків і океани терпіння. Хто він, цей загадковий в'язень? — питала вона батька, що мовчазно стояв біля столу.

— Шановна пані Косач, це символ іменних і безіменних безчисленних тисяч наших в'язнів-мучеників у московській імперії.

— Я не матиму спокою від цих очей, вони будуть переслідувати мене й уві сні! — хвилювалася поетеса.

— Дорога пані, так зобразив мистець Устиянович постать Кальнишевського, що символізує усіх інших наших визначних людей, знищених Москвою тільки тому, що вони любили свою батьківщину Україну, — докинула мама.

— Ларисо Петрівно, в кімнаті, на горищі, є ще багато інших картин. Чи підемо туди? — запитав пан Квітка.

Леся Українка, не надумуючись довго, швидко дала свою згоду. Моя мама просто задеревіла із страху. Як же вона зможе дістатися на горище такими стрімкими сходами, які й для здорових ніг не були легкими?

Але Леся Українка рішуче подалася на горище, не зважаючи на те, що мусіла докласти чимало зусиль.

Тут були давніші й більші картини в золотих рамках, що висіли на стінах. Ще інші картини лежали на столі, на кріслах, навіть і на ліжку. Деякі ще вогкі й було чути запах олії. Всі вони немов усміхалися-моргали своїми веселими барвами.

Синява гір в далині, темна загадковість кучерявих лісів і сріблених ручаїв свідчили про широкий розмах майстерного пензля і вправної руки.

— Яка чарівна краса, схоплена на полотні. Як вміло відобразив її мистець своїм гострим оком, як знайшов він такі чудові місця у горах! Не знати, котра з картин найкраща, — голосно захоплювався пан Квітка.

Леся Українка була більш стриманою. Не захоплювалась швидко і не виявляла своїх думок та вражень. Вона придивлялась картинам уважно й критично.

Вказала рукою на один із образів, що його мистець привіз із Кавказу.

— Отак справді виглядає буря на Чорному морю, як її змалював маляр. Темна краска хмар-туч, що висять над водою, такі самі хвили з білими гривками і жахливо темний обрій... — сказала вона.

Друга картина, що стояла поруч, зображувала славнозвісну «Синю гроту» на острові Капрі біля Неаполю.

У глибокій печері хвилює зеленаво-синя морська вода, в якій ломляться ясні синяві проміння південного сонця, що освітлюють її кам'яні стіни. Хоч поетеса більше любила сценічними картинами, все ж визнала, що малюнки Устияновича прекрасні.

Коли товариш поетеси хвилювався, оглядаючи картини з гірськими краєвидами, то Леся Українка вибирала інші малюнки.

— Мене цікавлять картини з людьми, з яких можна відчитати їхні вдачі, пориви, пристрасті, почуття і переживання. Люблю психологічні студії, що виявляють настрої людей і їхні переживання, — казала вона.

Батько підвів поетесу до великого образу із золотими рамами, що представляв козацьку битву. На передньому плані було видно пора-

неного молодого козака, яким опікується його товариш. Він вказує рукою, що їх полк погнався за ворогом. Недалеко інший козак тримає другого коня за повід. Образ мальований чистими красками з дуже гарною перспективою. Точно зображені строї молодих козаків у воєнному поході, списи, рушниці й осідлані коні.

Біля цього образу інший, такої ж величини, що реалістично зображував напад польських конфедератів на українське село. Спереду козак на палі, загострений кінець якого виліз йому крізь груди. Козак дивиться із жахом вниз, де лежать порізані його діти, вбитий старий батько і напівнага, збожеволіла, його жінка. Довкола руїни села, згарища хат, а між ними людські трупи.

У віддалі відділ конфедератів із довгими списками, на яких червонобілі хоруговки. Малюнок зображував жорстокість напасників і викликав почуття ненависти до них. Одночасно він був спогадом про жакливі муки і знущання, що їх переживав наш нарід, спогадом кривавої історії в альбом майбутнім поколінням.

А ось ще один образ, що віддзеркалював історичну подію, а саме — осліпленого князя Василька Тербовельського. Він сидить у в'язниці, на соломі, в дорогому, княжому убранні, обшитім горностаєм. З його очних ям стікає кров по запалих щоках, рукою він вказує щось високому ченцеві, що в чорній рясі стоїть біля нього. Малюнок зворушливий своїм жакливим драматизмом.

На меншому образі молода княгиня Ярославна, стоїть боком до глядача на високій вежі, жде повернення свого чоловіка, князя Ігоря, з воєнного походу. У неї довге, розпущене волосся, що вкриває дорогий, парчевий плащ. На голові княжа, шкіряна шапочка. Малюнок виявляв знання мистця давніх княжих одягів, а одночасно пригадував глядачам прадавній історичний епос українського народу «Слово о полку Ігоревім», як світлий зразок його високої культури.

Леся Українка йшла від картини до картини і уважно приглядалась кожній.

— А тепер, пані Косач, просимо відпочити. Присядьте з нами і скажіть, яка ваша оцінка творчості мистця Устияновича. Він напевне буде дуже жалувати, що не міг побачитися з вами, — сказав батько.

— Огляну докладніше ще оті три картини, а потім вже й присяду. Ця русява красуня з дитиною на руках віддзеркалює щасливе материнство. Чудова гра красок рожевої, білої і жовтої. Натомість малюнок із тією мученицею — просто жакливий. Не зможу його забути, — промовила поетеса.

— Саме в цьому мета кожного малюнка, Ларисо Петрівно, щоб пригадати собі його і по багатьох роках, — сказав музиколог.

Образ мучеництва св. Люції вражав своїм реалізмом. Довга стріла пробила її білі, повні груди, грубі шнури в'їлись у її ніжні рамена, що вже посиніли з великого напруження. Молоде гарне личко скривилось від невимовного болю, в очах, що звернені вгору — неописаний жаль.

— Я не знала, що ваш маляр-академік такий великий мистець, і то в кожному стилі! І пейзажист, і баталіст, і історіограф. Яка велика різноманітність. Яке багатство високих ідей, — висловила свої думки Леся Українка.

Мама додала, що в іншій кімнаті є ще кілька монументальних картин. А саме: «Рай» — із прародичами Адамом і Євою, «Мойсей» і ще деякі.

Леся Українка сіла біля матері, була змучена огляданням образів. Музиколог Квітка сів біля неї, а мій батько стояв і розказував про академіка Устияновича: Він, наш Корнило, геніальний маляр-академік, чудовий історик-драматург, поет-віршописець, подорожник-повістяр, редактор політично-сатиричного часопису. Де ви, наші шановні, здибали подібного всебічного чоловіка? В яким краю?

Можливо, що Леся Українка чи Климентій Квітка були б відповіли на його питання, але батько, бач, не чекав на це. Захоплений нагодою прославити свого родича продовжував далі:

— Коли б в інших культурних державах трапився такий рідкісний, багатогранний мистець, він мав би не тільки голосну світову славу, а й щедру державну грошову підтримку. Голосною рекламою в часописах відзначали б його чудові історичні драми і поеми, що він їх писав із гарячим бажанням просвіщати ними рідний нарід, як це чинив Шекспір в Англії. Ось його драми: 1) Володимир І-ий, великий князь київський, 2) Святополк Окаянний, 3) Ярополк І-ий Святославич, великий князь київський, 4) Олег Святославич Овруцький, 5) Сава Чалий. З історичних поем: легендарний Іскоростень, лицарський Вадим, Мойсей; історична дума — Святослав Хоробрий та інші.

Матеріяли до них він черпав із нашої світлої минувшини, що її пригадував пламенними словами поневоленням нащадкам, аджеж вони можуть сміло піднести похилені голови і гордитися славними предками. Тому Устияновича й назвали «галицьким Шекспіром».

— А все ж у вас, під Австрією, багато краще, ніж у нас, під Росією, де ми всі під жорстоким оком Охранки! В нас заборонено ставити на сцені історичні драми! У нас у театрах тільки селянські твори, — сказала Леся Українка.

— Корнило Устиянович завжди пам'ятав заповіт свого батька, священика-бунтаря, що українці мусять пожертвувати всім своїм знанням, щоб визволити рідний нарід з безпросвітньої темноти. Ось ви, дорога пані Косач, ідете тим самим тернистим шляхом і не лякаєтесь жодних перешкод та труднощів. »Per aspera ad astra«.

Леся Українка махнула рукою, мовляв, нема що про неї розводитися, тому моя мама попросила гостей зійти вниз, щоб вгостити їх перекускою.

Гості встали й почали сходити вниз, що вже було значно легше, ніж дістатися на горище.

Стіл був гарно прибраний, з добірними смачними стравами: індик у зеленім аспіці, смажені пструги, грибки й пахуча шинка, — про все це подбала моя мама.

Як напиток, батько поставив перлистий червоний позичняк, що шумів і грав у склянках, немов правдиве шампанське. Леся коштувала всі страви. Мама казала напалити в ідальні, щоб було тепло й приємно. Розмова продовжувалась, до якої час від часу додавала свої завваги поетеса.

— На мою думку, — казав батько, — не всі галицькі українці такі назадницькі. Між ними є і поступові люди, які дорожать поступом і розвитком їхньої батьківщини. Але є і люди — злі духи, що цькують на інших, орудують брехнею, підступними вигадками, щоб не допустити до якоїсь консолідації. А такі злі духи добре плачені!..

— Як це розуміти — плачені? Ким? Хто ними зацікавлений? — запитав музиколог.

— Ось, наприклад, той, хто фінансує «Общество Качковського», видає народні книжечки якимось «наречієм», пропагує «братерство» з Росією, як «опікункою» покривджених братів в Австрії...

— Отже, це ті, що бояться консолідації українців? — запитав пан Квітка.

— Авжеж! Коли б всі українці об'єднались і почали домагатись своїх прав на вільне життя на землі їхніх прадідів, наголосивши, що «Україна для українців», то безумовно вони досягнули б свою мету. А це ані росіянам, ані полякам не на руку, тому роз'єднують українців-дураків! — палко заявив батько.

Щоб не продовжувати такої теми, моя мама запитала, чи є якісь вісті із Жаб'я?.. Напевно й там дощі, холодно й непривітно. Мама не могла уявити собі, як поетеса відважується пускатись у таку далеку дорогу.

— На мене чекає Іван Франко і я мушу з ним зустрінутись, щоб обговорити справу видання моїх творів. Це і є моя головна мета, — сказала поетеса.

— А я ще й досі не розв'язав загадки про ті орхідеї між лопухами! — пригадав пан Квітка.

— Ах, лопухів тут повно, на кожному кроці! — сказав батько.

Час проминав швидко й непомітно, розмова була легка, не вимушена. Та ось перервав її голос пані Москви:

— Гей! Агей! Пора додому, моє любе панство. Прийшов післанець із Жаб'я й каже, що вас кличуть туди. Треба збиратися в дорогу! — Пані А. Москва увійшла до ідальні й голосно привіталася з батьками.

Леся Українка, почувши про післанця, почала прощатись, а вслід за нею й музиколог. Всі зійшли терасою до городу, а далі хврткою до карети. Мати бачила, як поетеса віддалялася і відчувала, що вже більше з нею не побачиться... Але буде читати її твори і приємно згадувати незабутню зустріч з Лесею Українкою.

Олекса ВОРОПАЙ

АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА

(Щоденник нового поселенця)

(29)

14-го грудня 1955 р. Середа. Вчора ввечері в мене був пан К., що їздив по українських осередках продавати книжки, включно з моїм «Марком Чубатим». Казав, що люди читають мої книжки. «Всі добре про вас відзиваються», — закінчив.

11-та година ввечері. Ми з дружиною щойно вернулися додому з ПЕН-клубу, де були на спільному щорічному обіді.

П. Табори, голова чужинецького відділу ПЕН-клубу, вітав присутніх і говорив коротко про працю організації в цьому році, що ось уже кінчиться. Д-р Колін, почесний секретар, говорив про активність членів клубу і згадував деякі вдалі зустрічі. Професор Метюс, гість з Лондонського університету, подякував за запрошення і сказав, що йому приємно бути в такому добірному товаристві.

19-го грудня. Понеділок. В нашій майстерні холодно, я сиджу близько дверей і часом досить дошкульно відчуваю холод.

Сьогодні надворі густий туман, працювали при світлі.

Увечері, вже вдома, дружини не було, поїхала десь до знайомих. Я залишився з котиком. Сиділи вдвох у моїй кімнаті, він лежав перед пічкою і спав, а я читав книжку «Про мисливство на диких тварин». Люблю читати такі книжки, але мисливцем ніколи не був і вбивати тварин не хочу.

24-го грудня. Субота. Рано ходив на базар, а вернувшись — займався господарськими справами.

Увечері ми з дружиною їздили на Трафальгар сквер. Тут військова оркестра грала колядки, а потім співав хор. Людей було дуже багато.

25-го грудня. Неділя. Сьогодні англійське Різдво, отже маємо різдвяну відпустку.

Вдень працював над «Звичаями нашого народу», ще треба написати кілька розділів, а в мене нема часу ані змоги працювати систематично.

Увечері в нас був Євген Юревич із своєю дружиною та донечкою. Донечка подібна на батька — чорноока. Батько дуже її любить, і не дивно, бо вона справді мила й приємна.

Говорили про свої гаразди, про працю, а потім почались спогади. Пан Юревич дуже любить згадувати Одесу, де він був у 1919 році, як

старшина галицької армії. «Веселе місто, ваша Одеса. Хотілося б ще колись там побувати», — закінчив п. Юревич.

31-го грудня. Субота. Останній день 1955 року. Для мене цей рік був досить тяжкий і неприємний. Мав багато клопоту з журналом, а наслідки ще гірші, навіть відносини з людьми попсувались. Невдача!

Моя праця в майстерні також тимчасова і треба думати, як жити далі.

Мій цьогорічний літературний чи науковий дорібок дуже скромний. Вийшла тільки одна невеличка книжечка «Українські народні загадки». Оце й усе! Дай, Боже, щоб наступний рік був кращий!

1-го січня 1956 року. Неділя. Сьогодні перший день Нового року. Що він принесе нам? Дружина каже: «Дай, Боже, щоб не було гірше». Це правда! Особисто не втрачаю надії на краще. Покищо, мусимо задоволитися тим, що є...

Працював над «Звичаями нашого народу», хочу щоб цей нарис мав і наукову, і літературну вартість.

Увечері читав книжку Івана Стоцького «Потолочені хліба», що видана в Сіднеї 1954 року. На першій сторінці книжки є напис: «... фолк-льористові, письменникові, приятелю О. Степовому від автора». Щиро дякую!

Книжка невеличка, 64 сторінки, в ній кілька коротких оповідань. У першому оповіданні «Прощай» описано, як молодий чоловік прощається з батьком, матір'ю і рідним селом: «Обережно заховав у вузлики землю і востаннє глянув на рідне село. Прощай...» Оповідання сумне, ми всі переживали подібну розлуку.

Сподобалось мені оповідання «Дружина», в ньому відчувається великий смуток, горе автора, бо він попрощався з дружиною навіки.

Кінчиться воно так: «Виймаю обережно, як святість, фотографію і цілую. Люба, дорога дружино, де ти? Чи живеш ще на світі? На фото падає сльоза...»

Так, на чужині з наших очей часто падають сльози...

2-го січня. Понеділок. Вдень працював, а ввечері прочитав листа від д-ра Григорія Завадовича з Америки. Він вітає мене і дружину з Новим роком і бажає всього доброго. Про себе пише таке: «... був на операції, тепер видужую, поправляюся... Маю намір написати ще свої відгуки на Ваші книжки...»

Щиро дякую за добрий намір. Д-р Г. Завадович мабуть ще не знає, що наш журнал вже припинив своє існування.

7-го січня. Субота. Сьогодні українське Різдво Христове. Ми з дружиною святкуємо вдома за нашим давчим народним звичаєм: маємо і кутю, і узвар, і вареники — все, що повинно бути в цей день. Святкуємо самі, гостей немає.

Увечері читав «Спогади» Дмитра Антоновича, що надруковані в журналі «Н. Д.» за грудень минулого року. У «Вступі» є такий уступ: «Спогади — не історія. Хочу менше давати тої історії, по можливості

уникати своїх оцінок, а більше оповідати фактів і пригод. Коли той чи інший випадок врзався в пам'ять, то хто знає, може це є підсвідома запорака, що він має якусь вартість».

Це правда, події, які врзуються в нашу пам'ять і довго зберігаються — завжди мають велику, може навіть історичну вартість. Такі факти треба записувати і тільки з них можна скласти свої мемуари.

В розділі «Перша половина 80-их років» автор пише: «Імена ж громадян, що в літературі не виступали, незвичайно швидко забуваються, ще може швидше й безнадійніше, ніж імена артистів сцени, про яких кажуть, що їх мистецтво умирає разом з ними».

Під словом «громадяни» автор розуміє громадських діячів. Що ж, може й правда, що їх швидко забувають. Часом це й ліпше, бо ж не всі, хто активізується на громадській ниві, варті доброї пам'яті.

10-го січня. Вісторок. Одержав сьогодні збірку «Ельдорадо» з Америки, в якій є і байки Івана Манила — мого знайомого ще з переселенських таборів у Німеччині.

Ось байка Івана Манила «Верша», що починається так:

«Ця байка не остання і не перша ...
Сиділа якось у болоті Верша ...»

Далі:

«Недавно я проглянув «Прометей».
В ній Верша-Косач (тінь від Гемінгвея!)».

Кінець байки такий:

«Фальшивий голос твій і млявий крок,
Бо плюсклий геній ти і лжепророк!»

Наприкінці збірки надрукована стаття проф. П. О. «Українські байкарі-сатирики». Про Івана Манила він пише так: «В сучасній українській літературі з'явився письменник-байкар Іван Манило (нар. 14-го березня 1918 року на Запоріжжі). У своїх творах Манило, відгукуючись на злободенні явища сучасного політичного та громадського життя, висміює конкретні хиби нашої дійсності ...» А далі: «... байки Івана Манила, як справедливо зазначає Гр. Шевчук (Ю. Шерех?), — цікаве і надійне явище. Автор уміє узагальнювати і водночас тримати руку на живчику злободенності. В межах байки він знаходить невикористані можливості».

Збірка «Ельдорадо» цікава і я вдячний Іванові Манилові за те, що він прислав її мені на рецензію, хоч уже не маю де друкувати оглядів.

13-го січня. П'ятниця. Одержав від проф. Яр. Рудницького з Канади книжку «Студії з назвознавства». Книжка невеличка, має 32 сторінки, але цікава. Особливо цікавий розділ «Оповідання, перекази й легенди про місцеві назви». Тут є і переказ про назву «Канада». Згідно з цим переказом, французький мандрівник Джек Карт'є плив вгору рікою аж до того місця, де тепер місто Монтреал. З ним їхали два індіанці. Карт'є

запитав їх, як називається та група домів над рікою? Індіани сказали, що це Канада, себто — село, або оселя, де живуть люди їхнього племені. З того часу Карт'є уживав це слово на означення чергових осель над рікою. Отже, Канада — означає по-індіянськи «село».

Я думаю, що саме в Канаді, де були давні українські поселення, можна назбирати багато народних оповідань не тільки про назви місцевостей, а й про те, як перші наші поселенці здобували право на життя у тих північних пралісах. Цікаво, чи там хтось збирає такі матеріали?

17-го січня. Вівторок. Сьогодні пан О. сказав мені, що знайшов іншу працю і в наступну п'ятницю залишає майстерню. Шкода! Я залишуся самий серед англійців.

Увечорі був на лекції англійської мови. Учителька-англійка почала розмову про народні вірування. Одна з учениць, італійка, розповіла про народні вірування в Італії. Цікаво, що в Італії є багато таких народних вірувань, що подібні до наших. Напр., як хтось у п'ятницю співає, той в неділю буде плакати. Чорний кіт дорогу перебіг — невдача. Попа зустріти (в італійців ксьондза) — невдача, і багато інших. Хто в кого запозичив?

23-го січня. Понеділок. Вже кілька днів не пишу щоденника, а за той час сталося кілька подій. Між іншим й те, що пан О., який учив мене ремонтувати «метри», залишив роботу і перейшов працювати десь на інше місце. Тепер я самий серед англійців, але даю собі раду.

Вчора писав листи до приятелів і знайомих, повідомляв їх про своє нове становище. Я радий, що позбувся журналу. Тепер почуваю себе вільним.

28-го січня. Субота. Сьогодні одержав книжку проф. Я. Рудницького «З подорожі навколо півсвіту» (Канада, 1955). На цьому примірникові дописка: «... Панству Воропаям із сердечним привітом і найкращими побажаннями від автора».

Книжка цікава, є в ній такі відомості, як ось «Україніка в Мадриді». Виявляється, що в Мадриді існує «Центр Східних Студій», а при ньому відділ українознавства. Всіх книжок у «Центрі» понад 10 тисяч назв, у тому понад тисячу видань з українознавства. «Центр» організований недавно, в 1951 році, отже, є надія, що відділ українознавства швидко розростеться в поважну інституцію.

Автор книжки, проф. Я. Рудницький, був також у Швейцарії, Німеччині, Бельгії, Франції, Англії і Голляндії — всюди відвідував бібліотеки, музеї, університети і розшукував україністику. У бібліотеці Слав'яничного Інституту в Парижі йому пощастило «відкрити» комплект «Київської старини».

Автор описав і бібліотеку Британського музею, я знаю її із власного досвіду; знаю, що в ній справді є багато цінних видань з української історії, культури, а головне — етнографії і фолкльору.

2-го лютого. Четвер. Вчора, як пишуть газети, у Великій Британії був найхолодніший день у цьому столітті. У Лондоні такий холод був 60 років тому — в 1895 році.

Сьогодні теж холодно, але вже не так. Англійці кажуть, що після холодної зими звичайно буває тепле й соняшне літо. Отже, надіємось на гарне літо.

Одержав листа від Софії Парфанович. Вона пише: «... Зломала ногу, хворію... Нога переломана в клубі і збита разом цвяхом та сталевую платівкою. Тепер уже є три місяці, як стався той випадок. Вживаю милиці, ще так буду ходити один місяць, а далі — буде видно. Серед моєї самоти і необхідності сама про себе дбаю. Часом тяжко доводиться, та нема ради... Вчуса до іспиту та кілька разів, як почну, то завжди щось перешкодить. Влітку працювала в шпиталі, аж до випадку».

Так, самотність, старість, чужина та ще й нещасливий випадок! Шкода мені Софії Миколаївни, на жаль, не можу їй допомогти, бо вона в Америці, а я в Англії.

5-го лютого. Неділя. Вчора, в суботу, одержав брошуру «Володимир Винниченко» (Статті й матеріали, Нью-Йорк, 1953 р.), що її видала Українська Вільна Академія Наук у США. Брошура має 72 сторінки, ілюстрована.

Перша стаття «Володимир Кирилович Винниченко» (біографічна канва) — належить дружині покійного, Розалії Винниченко. Цікава тим, що в ній подані тільки дати і факти з життя та діяльності письменника. На початку статті подана дата народження Володимира Винниченка: 14-го липня 1880 року, а «... помер 6-го березня 1951 року. Прах його покоїться на цвинтарі Мужена».

Цікава стаття й Б. Подоляка «Остання резиденція В. Винниченка» («Закуток» та його історія: 1934-1951 рр.). Втративши можливість видавати свої твори і жити з літератури, Володимир Винниченко на початку 1934 року покинув Париж і осів на півдні Франції на фермі й почав заробляти в поті чола свого на хліб щоденний. Що ж, це чесний і корисний труд! Тільки, як тут із його соціалістичними ідеями? Аджеж ферма — приватна власність, а фермер — «куркуль»! Мабуть, пропаганда соціалістичної ідеї — одне, а практичне життя — зовсім інше.

6-го лютого. Понеділок. Одержав листа з ПЕН-клубу, мене повідомляють, що готують збірку творів письменників-чужинців і пропонують, щоб і я дав щось із своєї творчости, перекладеної на англійську мову. Переглянувши все, що маю перекладене на англійську мову, я вирішив послати «Мисливські оповідання» (The Hunters' Tales).

8-го лютого. Середа. Вернувшись із праці додому, застав журнал «Український Літопис» (ч. 1, 1953 р.), що його прислав мені гетьманич Данило Скоропадський.

Ціле число «Українського Літопису» присвячене пам'яті Дмитра Дорошенка. Я познайомився з ним ще в Авґсбурзі. Хоч він був значно старший — все ж до мене ставився добре й прихильно.

11-го лютого. Субота. Сьогодні вдома. Надворі справжня завірюха: сніг і вітер. Зима цього року не жартує, ось уже третій день морози і сніги.

В «Українському Літописі» прочитав статтю проф. Н. Полонської-Василенко «Дмитро Дорошенко». Авторка пише: «Спомини» Д. І. Дорошенка охоплюють коротку добу, лише чотири роки, але особливо важливу для історії України. Кожна згадка про події цієї доби має для нас виняткове значення. Дмитро Дорошенко брав в усіх тих подіях 1914-1918 років «найближчу, активну участь», а значення його споминів «не тільки в тому, про що оповідає автор, а ще більше в тому, як оповідає він».

Справді ж бо в літературі, а зокрема в мемуаристиці, велике значення має те, «як автор оповідає». Я читав Д. Дорошенка «Мої спомини про давнє минуле», вони написані дуже добре: читаються легко й цікаво. «Мої спомини про недавнє минуле» Д. Дорошенка я лише переглядав у бібліотеці Британського музею.

12-го лютого. Неділя. Працював над «Звичаями нашого народу», закінчив розділ «Зима», але його ще треба виправляти, корегувати, а може й доповняти. У будні дні працюю на щоденний хліб і на літературну працю лишаються тільки вільні дні — субота й неділя.

Увечорі падав рясний пухнастий сніг. Ми з дружиною дивилися у вікно і пригадували, як ось такий сніг вкривав дорогу, коли ми виїжджали з рідного міста у далекий, незнаний світ. Тяжкі спогади...

26-го лютого. Неділя. В «Українському Літописі» (ч. 1) прочитав «Уривки споминів» Наталії Дорошенко, дружини покійного. Спогади цікаві, в них коротко описане ціле життя Дмитра Івановича Дорошенка: його діяльність ще перед революцією, в часи Визвольних змагань і на чужині. В 1947 році Дмитро Іванович і його дружина виїхали до Канади, де їх запросили читати лекції в Колегії Св. Андрія.

Наталія Дорошенко пише: «Виклади в Колегії Св. Андрія Дмитро Іванович почав з січня 1948 р. і викладав без перерви до першого травня 1949 р. 1-го травня, коли декан Колегії Св. Андрія проф. Мартинівський виплачував місячну платню, він сказав: «Це ви, пане професоре, одержуєте останній раз гроші».

Отже, проф. Д. Дорошенка звільнили з Колегії Св. Андрія і не сказали причини, не пояснили чому. Дивні звичаї у канадських українців.

Далі — хвороба горла, високе тиснення крові і... виїзд до Європи без потрібних матеріальних засобів, без певного місця на життя і працю. Вернувшись до Європи, проф. Д. Дорошенко помер у Мюнхенській університетській клініці 19-го березня 1951 року. Вічна йому пам'ять!

10-го березня. Субота. Одержав листа від Крайового Комітету СУМ-у, в якому пишуть: «... звертаємось до Вас з проською прочитати на... курсі в приступній формі заготовлену доповідь на тему «Українські народні казки і їх застосування у виховній праці».

Щиро дякую за пропозицію, на жаль, я тепер зайнятий заробітковою працею і не маю можливості поїхати з доповіддю на курс.

12-го березня. Понеділок. Одержав книжку Р. Л. Суслика «Криваві сторінки з неписаних літописів» (Англія, 1955 рік), з допискою: «... Панові Боропаю на знак пошани від автора».

Книжка має 337 сторінок. У передмові автор пише: «Спогади мої не є витвором письменницької фантазії; подають вони справжні факти з бурхливого й жахливого недавнього минулого нашого народу, — факти і події загальновідомі та ті, яких я сам був учасником і свідком, або про які я чув з перших уст від близьких мені людей, безпосередніх учасників».

А далі: «Не є я письменником і мене не здивують закиди, що спогади написані не художньо, не рукою досвідченого мистця. Я — як спромігся — зафіксував факти, щоб спорудити пам'ятник моїм побратимам по боротьбі у двадцять п'яту річницю суду над Проводом СВУ-СУМ».

Про значення спогадів автор пише так: «... Цінна праця не тільки прислужилася б для виховання наступних поколінь, наших внуків-правнуків, а була б і дуже цінним джерелом для праці істориків, як також давала б теми й матеріал для українських письменників і поетів».

Я написав листа і подякував панові Р. Л. Сусликові за його цінну книжку. Між іншим, зазначив: «Сподобалася мені Ваша передмова, вона справді написана добре, стримано, без зайвого «многослів'я» і, взагалі, мудро. Після такої передмови читач пробачить Вам, якщо і є якісь недоліки в книжці. Цілком поділяю Ваш погляд щодо значення, важливості мемуарних творів...»

Я люблю читати спогади, бо справжнє життя завжди цікавіше ніж вигадки.

23-го березня. П'ятниця. Сьогодні англійські газети висловлюють обурення, що Серов — «большевицький Гімлер» — приїжджає до Англії. Газета «Daily Mirror» надрукувала великими літерами, по-російськи, запитання: «Кому нужен в Британии тот гнусный палач?» До мене звернулися робітники нашої майстерні з проханням перекласти їм це запитання на англійську мову. Я переклав і вони дуже сміялися.

29-го березня. Четвер. Завтра починається чотириденна відпустка, майстерня буде закрыта.

Всі англійські газети пишуть про приїзд Булганіна і Хрущова до Великої Британії. У нашій майстерні також багато говорять про приїзд московських ватажків. Я роздав робітникам кілька примірників своєї книжки англійською мовою «The Ninth Circle», дав і «форманові». Вони

всі були здивовані, що я пишу книжки і... працюю в майстерні. «Форман» — чоловік старший, мудріший — розуміє моє становище, але робітники не можуть.

30-го березня. П'ятниця. Сьогодні одна англійка розповіла мені, що вчора сама королева роздавала гроші старим і бідним людям. Така церемонія відбувається кожного року у Вестмінстерському соборі. Це дуже давній звичай, колись королівська грошова допомога справді мала значення, а тепер — має тільки символічне, бо справжню допомогу дає «National Service».

Сьогодні англійська Великодня п'ятниця, бібліотека Британського музею закрита, я працював удома над «Звичаями...» Завтра поїду до бібліотеки.

31-го березня. Субота. Цілий день провів у бібліотеці Британського музею. Зустрів декого із своїх давніх знайомих, розмовляв з ними. Вони питали, чому так рідко приходжу до бібліотеки. Я відповів, що працюю тепер ради хліба щоденного...

Весна, вдень було сонце, вже зовсім тепло. Щоб швидше прийшло літо, може веселіше буде, бо якось мені все надокучило, обридло...

12-го квітня. Четвер. Рано одержав листа від Д. Н-ка з Австралії. Між іншим, він пише й таке: «Дякую ще раз Вам за Ваші книжки. Ви, бачу, працьовитий чоловік: пишете багато і добре. А «Пригоди Марка Чубатого» Вам удалися — і з гумором, і з дотепом. Читається ця Ваша книжка легко, цікаво і весело...»

17-го квітня. Вівторок. Англійські газети повідомляють, що хтось пошкодив могилу Карла Маркса, це реакція на приїзд до цієї країни московських лідерів: Булганіна і Хрущова. У нашій майстерні з цього приводу зчинилася суперечка. Одні казали, що так Карлові Марксові й треба, бо через нього маємо сьогодні комунізм і СРСР. Інші, навпаки, захищали Маркса, казали, що його могила тут ні при чому. Я не втручався в суперечку, але слухав її із цікавістю.

22-го квітня. Неділя. Сьогодні, о годині 1-ій по полудні, я їздив до «White Hall», біля пам'ятника загинулим героям. Тут демонстрували поляки, чехи, словаки, латиші, литовці, естонці і дуже маленька група старих, сивих росіян. Демонстрація відбувалася у зв'язку з приїздом до цієї країни Булганіна і Хрущова.

Похід зупинився біля пам'ятника і від кожної національної групи покладено вінки. Потім кожна національна група відспівала свій гімн, а всі разом співали «Боже, бережи королеву».

Годину пізніше, коли розійшлися перші демонстранти, до пам'ятника прийшла колона українців — дуже велика, понад дві тисячі людей. Було багато транспарентів, а на чолі колони — синьо-жовті прапори, під якими йшли українки в національному одязі.

Зупинившись біля пам'ятника, українці поклали вінок і відспівали «Ще не вмерла Україна». Українська демонстрація мені дуже подо-

балась, була добре організована, значно ліпше ніж попередня — «інтернаціональна».

Сьогодні соняшна і тепла погода, що дуже сприяла успішній демонстрації.

1-го травня. Вівторок. Мій сусід по праці, молодий англієць, сказав мені: »May day — labour day«, і почав мене агітувати. Я розсердився і пояснив йому, що ця пропаганда мені більше відома, ніж йому.

4-го травня. П'ятниця. Гарний соняшний день. Працював у майстерні, як звичайно. День пройшов щасливо, без будь-яких неприємностей.

Сьогодні прочитав одне оповідання, яке нагадало мені мого нещасливого батька, що був полковником старої російської армії, а після революції опинився на чужині. Жив він десь у Сербії, але як жив, що робив? Нічого не знаю, бо моя мати з ним не переписувалась.

Отже, про долю свого батька на чужині не знаю, натомість знаю про долю своєї матері, що в себе, на батьківщині, на власній рідній землі, в Україні, померла з голоду на весні 1933 року. Ось що принесла нам московська пролетарська революція. Хай буде проклята!

6-го травня. Неділя. Сьогодні наш, український, Великдень. Рано ми з дружиною були в церкві, святити паску й крашанки. Після Богослуження зустрілися з багатьма нашими знайомими і друзями, розмовляли і приємно провели час до самого обіду.

День гарний, соняшний. Після великоднього обіду ми з дружиною поїхали до ботанічного саду »Kew gardens«.

Тут тепер дуже гарно: рясно, рожевим цвітом, цвітуть японські вишні, розцвітаються рододендрони, камелії. Зустріли тут і пана О., що мав із собою »камеру« і зфотографував нас під цвітучим кущем рододендрону.

Втомившись, ми пішли до ресторану і пили чай під відкритим небом, під кріслатою липою. Я згадав своє дитинство, як колись в Одесі, на дачі, наша сім'я вечеряла теж під величезною кріслатою липою. Пам'ятаю, до гілляки тієї липи була підвішена лямпа над столом, на столі шумів самовар. А довкола темна й тиха ніч, до лампи над столом липли метелики і я — полюючи на них — перекинув склянку з чаєм на стіл, на скатерть. Мама насварила на мене. Як приємно згадувати дитинство. Блаженний то був час!

13-го травня. Неділя. Вчора, в суботу, одержав статтю д-ра Григорія Завадовича п. з. »1933-й« — це рецензія на мою книжку »В дев'ятих крузі«. Не маю де надрукувати її, тому переписую до щоденника.

Стаття починається цитатою з моєї книжки: »... Схиляємо чоло перед мільйонами мучеників, що були замордовані комуністичною Москвою найстрашнішою голодною смертю в 1933 році«.

Далі текст статті: »Олекса Воропай написав книжку про голод на Україні »В дев'ятих крузі« (видання СУМ-у, Лондон, 1953 р., стор. 48). Книжка, як бачимо, тоненька, але своїм змістом важча від багатьох

томів сучасної української еміграційної літератури. Це не художній твір, а об'єктивний запис з уст потерпілих від голоду.

Пишучи найоб'єктивніше, автор групує матеріял, щоб ним ілюструвати свою аналізу цього сумного явища. Цілком слушно зазначає, що «ворог-окупант, червона Москва, організував голод, щоб цією, нечуваною по своїй жорстокості, карою скорити непокірну Україну, зробити з неї слухняну колонію». Цю основну тезу автор розкриває усім послідуємим текстом.

Насамперед автор доводить, що «суцільна колективізація на базі ліквідації куркуля, як кляси», що почалася з 1929 року, — «на мові нормальних людей» є не що інше, як «остаточне й масове грабування селян», що є «конечною метою комуністичної доктрини».

Ясна річ, що селяни України правильно зрозуміли колективізацію, як новітню форму рабства, і боролись проти неї, навіть повстанням. Москва зрозуміла, що такий стан може перетворитися в українсько-московську війну, якої вона дуже боялася, тому стає на підступний шлях організації голоду, щоб ним виморити бунтарське українське село, а тих, що «не видохнуть» — загнати в колгоспи і зробити рабами.

На це скерована була вся політика партії і уряду, що й дала 8 мільйонів жертв, померлих від голоду. Автор розкрив цей злочин Москви та ілюстрував його силою-силенню фактів.

Крім того, автор доводить, що в Московщині в цей час ніякого голоду не було, і наші люди їздили туди по хліб. «Їхати туди було заборонено. Залізничні каси не продавали квитків тому, хто не мав «командіровки». Люди пускалися на дивовижні хитрощі, вигадували різні причини, різні способи, щоб тільки поїхати в ту ненависну Росію і за останні кожухи, килими та полотна замінити хоч трохи щось їстиного, привезти додому і врятувати дітей від голодної смерті...»

«Туди, до Росії, ще якось вдається проїхати, але назад — тяжче. З клунками до пасажирських вагонів не пускають, доводиться влізати в порожні «товарники». З Росії в Україну день і ніч їдуть порожні транспорти вигружати елеватори та велетенські комори «Заготзерна», битком набиті українським хлібом. Люди потайки влізають з клумаками до порожніх вагонів і їдуть, кожної хвилини ризикуючи втратити дорогий скарб, що має рятувати життя тих, хто нестерпно чекає на нього вдома... Транспортне НКВД часто робить облави. Енкаведисти жорстоко розправляються з «мішечниками»: відбирають клумаки, забирають гроші, а то й садовлять у «буцегарню» чи відправляють у спеціальні табори, звідки вже ніхто живим не повертається...»

Не ліпше траплялося з голодними селянами, коли вони діставалися й до українських великих міст по так званий «комерційний хліб», щоб за ніч і день вистояти в черзі кілограм цього спасенного хліба.

«Облави на селян робилися в Києві кожного дня. Ловили, як собак, тружеників землі української і відвозили за місто в ті «спеціальні» табори, що їх називали «таборами смерти», звідки вже ніхто не вер-

тався. Такі «табори смерті» були не тільки біля Києва, а й коло Харкова, Дніпропетрівського та інших великих міст України.

Не дивно, що в такій ситуації траплялися випадки людоджерства, коли голодні матері їли власних дітей.

Заслуга автора якраз у тому, що він зумів розкрити природу голоду 1933 року і довів злочини большевицької Москви супроти України. З цього погляду книжка Воропая прислужиться українському письменникові й дослідникові при зображенні чи аналізі цього сумного явища в історії людства та щоразу тавруватиме комунізм, як людино-ненависницьку систему.

Вітаємо заклик автора до «всіх, хто були свідками голоду 1933 року, записувати й друкувати» матеріали чи свої згадки про голод на Україні, — «хай увесь культурний світ узнає, що таке Москва». А ще краще, якби записувачі надсилали авторові свої спомини для написання другої частини цієї корисної книги.

Добре, що цю книжку перекладено на англійську мову й пущено в чужинецький світ, як правду про большевицьку систему та злочини червоної Москви супроти поневолених народів.

Книжка Олекси Воропая «The Ninth Circle», сподіваємось, виконає свою місію серед чужинців і прислужиться українській визвольній справі. Такі книжки треба поширювати скрізь і всюди та пропагувати серед культурного світу.

Я дуже вдячний д-рові Г. Завадовичеві за добру оцінку моєї праці.

Вдень ходили з дружиною у парк і знайшли там гарний зелений затишок, зовсім недалеко від нашого дому, але раніше ми про нього не знали. Тепер будемо тут відпочивати частіше.

Сьогодні написав листа до ПЕН-клубу — це моя відповідь на їхній лист. Мене питали, що надруковане з моїх праць за минулі кілька місяців. Я подав список своїх статей, надрукованих у журналі «За єдність нації».

Увечорі читав книжку «Йоанна Мниха Вишенського от святих Афонських гори...» — український твір з XVI-го століття. Я дуже люблю читати старі тексти, мені подобається ота «книжна мова» наших предків.

22-го травня. Візторок. Працював у майстерні, як звичайно. Вдень говорив з «форманом», він розпитував мене, як живуть робітники в СССР. Ця розмова почалась у зв'язку з приїздом до цієї країни Булганіна і Хрущова. Я сказав йому, що робітникам в СССР живеться дуже погано, значно гірше ніж в Англії. «А чому ж там ніколи не штрафують?» — «Бо не мають права штрафувати!» — відповів я. «Форман» засміявся і відійшов. Він, мабуть, мені не повірив.

Увечорі я переглядав «Daily Mail» і прочитав цікаву статтю про сучасний стан в СССР. Стаття починається так: «Ленін — марксист, Сталін — садист, Хрущов — інтурист...» Дуже дотепно.

Сьогоднішня розмова з «форманом» дала мені ідею написати спогади і розповісти, як ми жили в «советському раю». Розповісти правду, без зайвих вигадок, але написати ці спогади по-англійськи. Може, колись спробую.

16-го червня. Субота. Був у бібліотеці Британського музею і з великим задоволенням працював над матеріалами до розділу «Весна».

Увечорі, вже вдома, почав писати оповідання «Школа». Хочу описати школу, в якій колись учився, як розповідь про своє минуле.

22-го червня. П'ятниця. Сьогодні в майстерні до мене підійшов «форман» із зеленою цибулиною в руках і почав пояснювати, як треба садити цибулю і як вона росте... Я сказав, що все це мені добре відоме, бо я по фаху агроном.

— О, це ж знаменитий фах! — вигукнув форман. — Чого ж ви тут сидите з «метрами»?

— Тому, що я в Англії, а учився в Україні!

24-го червня. Неділя. Читав книжку В. Таращука «Птахи полезахисних лісових смуг». Книжка цікава! Тут, між іншим, згадується і про лісові смуги в колгоспах Вознесенського району на Одещині. А це ж я їх садив! В той час я був там агролісомеліоратором Вознесенської МТС і в 1940 році садив лісові смуги на колгоспних полях. І ось вони вже вирости, вже великі, там розвелось багато різних птахів. Як приємно читати про це! Щоб хоч у сні подивитися на ті степи, на ті лісові смуги...

28-го червня. Четвер. Одержав офіційного листа з Міністерства внутрішніх справ про те, що мені надається право британського громадянина. Для завершення процедури ще мушу підписати присягу в присутності правника.

30-го червня. Субота. Сьогодні ми з дружиною їздили до правника і я підписав присягу на документі про підданство. Отже, я вже британський громадянин і позбувся «советського підданства». На душі стало легше...

1-го липня. Неділя. Учора знову одержав листа і статтю від д-ра Григорія Завадовича з Америки — це рецензія на мої книжки: «Українські народні приповідки» (1952) і «Українські народні загадки» (1954). Записую її до щоденника. Автор пише:

«Ніхто не заперечить величезної ваги українського фолкльору для української художньої літератури, з якого вона мусить користати, щоб пізнати душу народу, його правди та ідеали, а також учитися поетичного світовідтворення та справжньої української мови. Недаром великі письменники щоразу рекомендували молодшим колегам студіювати рідний фолкльор та черпати з нього.

Не менша вага українського фолкльору для рідної школи при формуванні душі її учнів... Роля українського фолкльору, поруч з україн-

ським мистецтвом, може, чи не найкращі засоби зберегти українську душу.

На жаль, в дійсності ми мало цікавимося рідним фолкльором і майже не використовуємо його у вищезгаданих галузях. Ми не агітуємо за проведення «польової етнографічної роботи», бо це на еміграції річ, звичайно, неможлива. Але використання фолкльорних збірок чи фолкльорної літератури — річ можлива, якщо вона є у наших книгозбірнях при більших скупченнях української еміграції. Якщо таких речей в розсіянні не маємо, то варто було б дещо й перевидати з крайових видань, або укласти й нові збірки (наприклад, українських казок або українських пісень).

Таку потребу, очевидно, добре зрозумів Олекса Воропай і упорядкував дві вище згадані збірки.

З листування з автором знаємо, що він український фолкльор студіював в Одеському університеті у проф. М. Волкова, був на «польовій роботі», збирав фолкльорний матеріал, записував його фонетичною транскрипцією. Але в час втечі «на Захід» всі його записки пропали. Тому більшість уміщеного в збірці матеріалу нині відтворено з пам'яті та використано літературу, подану в кінці кожної книжки.

Не зважаючи на такі труднощі, обидві збірки упорядковані добре, при кожній збірці дано науково-популярні пояснення до поданого матеріалу. Хоч автор, видаючи збірки, як пише в листі (з дня 11-го липня 1955 року), «ставив перед собою тільки завдання популяризації фолкльорного матеріалу», усе ж до збірок вніс певну дозу власного наукового дослідження, тому збірки стають іще ціннішими.

Шкода, що в «Українських народних приповідках» автор не чітко розмежував назви, де «литвин»-білорус, а де «литвин»-литовець, бо в народній мові назву «литвин» уживають на означення білоруса. Без відповідних пояснень, цей розділ може викликати певні незрозуміння. Дрібніших недоліків не торкаємось і мовні огріхи оминаємо».

Щиро дякую д-рові Григорієві Завадовичеві за прихильну оцінку моєї скромної праці. Його лист також приємний, він радить мені не зневірятися тимчасовими невдачами, працювати енергійно й наполегливо в галузі фолкльору й етнографії. «...Чесний труд завжди буде оцінений нашими нащадками».

4-го липня. Середа. Почалася моя відпустка, що буде тривати до 16-го липня. За цей час може встигну дещо зробити вдома, будемо з дружиною й на Конгресі ПЕН-клубу, що має відбуватися у Лондоні.

Сьогодні ми з дружиною хотіли їхати до зоопарку «Wipsne», що десь за Лондоном. Але не поїхали, погода зовсім кепська, понуро, збирається на дощ.

Я упорядкував свою бібліотеку. Праці багато, бо частину полиць треба переробити. Пішов до крамниці — купив дощок і ось майструю.

5-го липня. Четвер. Сьогодні продовжував упорядковувати свою бібліотеку.

О год. 3-ій по полудні пані Чекатовська повідомила нас телефоном, що... помер Євген Юревич. Ця сумна вістка нас приголомшила. Пан Юревич був нашим близьким приятелем, доброю і приємною людиною. Залишив дружину і чотирирічну донечку.

6-та година ввечорі. Ми щойно вернулися від пані Надії Юревич — дружини небіжчика. Вона розповіла нам, що п. Юревич помер у лікарні 3-го липня. Хворим зовсім не був, працював на нічний зміні, але того вечора почував себе не зовсім добре і вирішив не йти на роботу. О год. 5-ій ввечорі він вийшов з дому, щоб купити якісь ліки в аптеці. Впав на вулиці, його забрало авто швидкої допомоги і відвезло до лікарні. Дружину повідомили, що чоловік у лікарні. Вона побігла і застала його вже непритомним. Так у непритомному стані він і помер о год. 10-ій ввечорі, в присутності дружини. Лікарі сказали, що це був вилив крові до мозку під впливом високого тиснення. Велика втрата і шкода, він справді був доброю людиною. Вічна йому пам'ять!

Спогади: познайомився я з Євгеном Юревичем у лютому 1948-го року в переходовому таборі Мінстер, коли ми вибиралися з Німеччини до Англії. Приїхавши до Англії, ми весь час дружили, часто зустрічались. Останній раз він був у мене в понеділок 25-го червня. Жалівся, що йому тяжко працювати вночі: «Робота не тяжка, я пакую бісквіти, але за цілу ніч натомлюсь так, що й рухатись тяжко», — говорив пан Юревич.

6-го липня. П'ятниця. Дружина замовила вінок на могилу Євгена Юревича. Тепер вона поїхала до дружини небіжчика, щоб чимось їй допомогти.

Я їду до бібліотеки Британського музею. Настрій у мене пригнічений, смерть Євгена Юревича мене дуже вразила.

7-го липня. Субота. Сьогодні були з дружиною у Бедфордському коледжі. Тут має відбутися Конгрес ПЕН-Клубу; ми зареєструвалися, як учасники Конгресу, і одержали багато різних брошур та запрошень на прийняття. На програмці надруковано: «28-ий Конгрес Інтернаціонального ПЕН, Лондон, 8-13 липня 1956». Головна тема Конгресу: «Автор і публіка — проблема взаємозв'язку». Отже, тема цікава, побачимо, як буде з'ясована.

Між учасниками Конгресу є також прізвище мое та моєї дружини.

Бедфордський коледж по середині Рідженського парку. Навколо дерева, кущі, зелень — околиця дуже гарна. Вже сьогодні — багато людей різних національностей і рас: французи, німці, італійці, японці, індійці, негри... Справді, інтернаціональний Конгрес.

День гарний, соняшний. Ми з дружиною обідали в парку під кріслатою липою, що між кущами червоних рож. Додому вернулися, як почало темніти.

(Далі буде)

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Кандидат історичних наук)

КОЛИ ЗБУДОВАНО СОФІЮ КИЇВСЬКУ?

На перший погляд таке питання може здивувати — адже кожному школяреві добре відома дата: 1037 рік. Але діалектика розвитку наукових знань часто підносить нам несподіванки.

Власне, існують два погляди на поставлене питання, називаються дві дати: 1017 та 1037 рік. Різниця, як бачимо, становить два десятиліття; порівняно з тисячоліттям, що минуло від тих часів, вона здається не такою вже й важливою. Однак і нехтувати нею теж не годиться.

Друга дата (пізніша) міцно ввійшла в популярну літературу. Вона ґрунтується на відомому записі «Повісті временних літ», вміщеному під тим роком. Перша дата має під собою традицію новгородського літописання і повідомлення давнього німецького автора — Тітмара Мерзебурзького. На її користь промовляють також деякі побіжні свідчення ряду джерел. У спеціальній літературі обидві точки зору мали (і мають) своїх прихильників.

Головна хиба досьогочасних версій полягає в альтернативному підході до проблеми. Вважається, що повідомлення Новгородського літопису і «Повісті временних літ» суперечать одне одному, а коли так, то одне треба відкинути. Звертають увагу й на те, що в Новгородському I-му літописі маємо обидві дати, і тут протилежність стає начебто ще наочнішою. Але, чи так це насправді? Чи неодмінно мусимо заперечувати одну літописну традицію заради ствердження другої? Чи не краще спробувати узгодити їх і доповнити одну одною?

У кожному випадку абсолютно необхідно зрозуміти літописців обох традицій і пояснити причину такої розбіжності. Якщо Софія була справді закладена тільки 1037 року, то звідки ж узялася новгородська хронологія? І про яку Софію згадує Тітмар Мерзебурзький? А якщо будівництво розпочалося ще 1017 року, то чому автор «Повісті временних літ» вмістив своє повідомлення під 1037 роком? І чому новгородський літописець повторив цю версію?

Одне слово, питань багато. І відповідь на них повинні дати сама «Повість временних літ» та інші літописні тексти. Новгородський літопис чітко розрізняє закладку Софії, яку він відносить до 1017 р. («зложена бысть святая Софія в Києве...»), і завершення будівництва — принаймні першої його черги («Ярослав... церковь святых Софія сверши»). Отже, ніякої суперечності в цьому літописному кодексі немає, обидві статті не суперечать, а доповнюють одна одну.

Здається, все ясно, і тільки авторитет «Повісті временних літ» може пояснити правдивість дослідів щодо пізньої дати. Але уважне озна-

йомлення з Нестеровим оповіданням переконує, що й воно аж ніяк не промовляє на користь 1037 року. Стаття, вміщена в «Повісті временних літ», має «позачасовий» характер і розповідає про події не тільки 1037 року, а всього князювання Ярослава Мудрого. Вона має на увазі всю його будівничу і культурну діяльність.

«В лето 5545. Заложы Ярослав город великий, у него же града суть Златыя врата; заложы же и церковь святыя Софья, митрополюю, и посемь церковь на Золотых воротих святыя Богородица благовещенье (з цих слів, до речі, випливає, що Софія була закладена раніше від Золотих воріт, отже раніше 1037 року, — М. Б.), посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины... бе Ярослав любя церковныя уставы..., и книгам прилежа, и почитая е часто в нощи и во дне. И собра писци многы и прекладаша от грек на словінское писмо. И списаша кнigy многы, ими же поучающеса вірнии людье наслаждаются ученья божественаго... Ярослав... любим бі книгам, и многы написав, положи в святей Софьи, юже созда сам. Украси ю златом и серебром и сосуды церковными, в ней же обычная пісни Богу воздають в городаы обычныя. И ины церкви ставляще по градом и по містом, поставляя попы и дая им от имінья своего урок, веля им учить люди...» («Повість временних літ»).

Ясно, що все те, що розповідається в цитованій статті, не могло відбуватися протягом одного року. Навряд чи Ярослав тільки в 1037 р. любив читати книжки і читав їх «вдень і в ночі». Чи тільки того року працювали переписувачі, яких зібрав київський князь заради поширення книжної премудрості? І звичайно ж, не впродовж одного року були збудовані всі ці споруди, про які згадує літописець — Золоті ворота з церквою над ними, храмами св. Софії, св. Георгія, св. Ірини, не кажучи вже про «інші церкви», поставлені в різних містах і градах (замках).

Подібні «позачасові» статті, зміст яких не обмежується позначеним роком, взагалі характерні для «Повісті временних літ». Так, під 1097 р. вміщено докладну розповідь про усобицю, що тривала чотири роки (1097-1100 pp.) і закінчилася Вітичівським з'їздом князів. У дальшому викладі під відповідними роками маємо здубльовані повідомлення про ті ж події. Таку ситуацію подибуємо в «Повісті» раз-у-раз. Тому дослідники ладні думати, що в первинному варіанті Нестерова твору взагалі не було розділу статей по роках; той поділ здійснив один з пізніших редакторів, при чому — не дуже вдало: єдиний текст твору не піддався формально-хронологічному членуванню. Таке припущення дуже правдоподібне.

Таким чином, стаття «Повісті временних літ» нічого не дає для датування Софії Київської. До 1037 р. з більшою чи меншою достовірністю можна віднести лише повідомлення про закладку нового «города» на місці перемоги над печенігами в 1036 р., тобто початок будівництва нового (третього за ліком) концентру київських укріплень. Згадка про

цю подію (справді видатну в суспільному житті давньоруської столиці) і стала формальним приводом для розповіді про всю будівничо-культурницьку та просвітницьку діяльність Ярослава, прозваного за це Мудрим.

Так поява статті 1037 р. у київському літописанні стає цілком зрозумілою. Вона аж ніяк не суперечить повідомленню новгородських літописців і засвідченій ними даті — 1017 р. Навпаки, якщо визнати за реальну дату «Повісті временних літ» і вважати, що Софію було закладено лише 1037 року, поява новгородської дати абсолютно незрозуміла. Адже відомо, що новгородські хроністи тенденційно висвітлювали багато історичних подій. Отже, навряд чи можна думати, що вони, всупереч київській версії, стали б облудно стверджувати більшу давність Софії Київської порівняно із Софією Новгородською. Скоріше навпаки.

Уже цього досить, аби віддати перевагу більш ранній даті. Але вона підтверджується іншими джерелами.

Насамперед маємо на увазі свідчення Тітмара Мерзебурзького. Вони вважаються у сучасній історіографії дуже достовірними. Сам Тітмар, правда, не був у Києві, але писав зі слів очевидця — учасника походу польського короля Болеслава Хороброго на Русь в 1018 р. Його оповідання про давньоруську столицю тих часів відзначається жвавістю і безпосередністю вражень; воно містить такі деталі й подробиці, які міг підмітити лише очевидець.

Тітмар пише про урочисту зустріч, яку київський архієпископ влаштував Болеславу та його зятю Святополку Володимировичу (який претендував на великокнязівський престол). Ця урочиста відбувалася в «монастирі св. Софії, який, на жаль, в минулому році випадком зазнав пожежі». Нехтувати цими словами не можна. Тітмар писав безпосередньо слідом за подіями. Якщо Київська Софія була закладена лише через двадцять років після описуваних хроністом подій, то звідки ж могла з'явитися згадка про неї в цитованому тексті? Ніякої помилки, ніякої випадковості тут бути не могло.

Отож, дослідникам, котрі обстоюють дату 1037 р., доводиться визнати існування в 1017–18 рр. якоїсь іншої Софії (мабуть, дерев'яної), що передувала (нібито) мурованому собору. Але повідомлення новгородських літописців і в цьому випадку залишається нез'ясованим. І навпаки, все стає на свої місця, коли визнати дату 1017 р.

Втім, зараз проблема, здається, наближається до остаточного розв'язання — у зв'язку із щасливим відкриттям київським дослідником С. О. Висоцьким напису, датованого 1030 р., в центральній (найдавнішій) частині собору.

Цей напис — меморія про народження Всеволода, яким міг бути лише князь Всеволод Ярославович (син Ярослава Мудрого). Палеографія графіті цілком переконливо вказує на першу половину XI стол., а ніяких інших Всеволодів (з числа тих, що могли сподіватися на подібну честь) у той час не існувало. Цей Всеволод народився 1030

року; отже, в той час мурована Софія (принаймні її первинне ядро) уже існувала. І не просто існувала, а була вже вкрита фресковим розписом і в ній відбувалися церковні відправи.

Ця несподівана знахідка рішуче підтверджує новгородську дату і повідомлення Тітмара Мерзебургського. Очевидно, Софія Київська справді збудована задовго до того, як Ярослав заклав новий «город», тобто новий київський дитинець.

Як же можна уявити собі історію будівництва Софії на підставі всіх наявних матеріалів?

Задум спорудити кам'яний храм на честь Софії належав Володимирові Святославовичу (Святому) — на це явно натякає «Слово про закон і благодать» Іларіона. Філософ XI стол. твердить, що Ярослав, будуючи Софію, завершив справу свого батька. Можна думати, що задум того будівництва виник у зв'язку з потребою нового розширення міської території і спорудження третього концентру укріплень київського кремля.

В кінці X стол. — на початку XI стол. Київ переживає особливо бурхливий період зростання, тому нема нічого дивного в тому, що вже через 25–30 років після будівництва «города Володимира» виникла ідея створити «город Ярослава» — з відповідними імпозантними спорудами. Можливо, ідея нового розширення укріпленої частини міста з'явилася ще за життя Володимира Святого; може навіть тоді почалися підготовчі роботи, але до реалізації задуму справа не дійшла через наглу смерть великого князя в 1015 р. Здійснити це судилося Ярославу.

Одним з головних аргументів проти визначення дати 1017 р. як часу заснування мурованої Софії була думка про несприятливу історичну обстановку. Мовляв, у бурхливі роки упертої міжусобної боротьби за великокнязівську владу Ярослав навряд чи став би займатися капітальним будівництвом. Цей аргумент — очевидне непорозуміння: в 1017 р. ніякої боротьби за владу на Русі не було. Дослідники, що посилаються на цей аргумент, виходять із сучасних знань, спертих на певну історичну перспективу, якої за Ярослава Мудрого, звісна річ, не могло бути.

Зараз ми знаємо, що наступного, 1018 року, Болеслав Хоробрий розпочав інтервенцію на Русь і невдовзі захопив Київ, посадивши Святополка Окаянного на втрачений тим престол. Ми знаємо, що Ярослав змушений був тікати з Києва. Ми знаємо, що дальша доля київського престолу вирішувалася збройною рукою у змаганні не тільки з польськими інтервентами, а й Мстиславом Тмутороканським.

Але Ярослав у 1017 р. всього того не знав. Він не міг передбачити, що через рік зазнає поразки на Волині і шукатиме десь пристановища.

Перший етап боротьби закінчився на користь Ярослава, і становище нового великого князя здавалося досить міцним. Головний ворог — Святополк — утік за межі країни; Борис, Гліб і Святослав були мертві, Мстислав сидів у далекій Тмуторокані. Тоді всім здавалося, що проблема вищої влади на Русі розв'язана остаточно. А надто — самому Ярославові. Саме в цей час новий великий князь просить руки дочки

шведського короля Оляфа, і той одразу погоджується, відмовивши формальному нареченому — норвезькому королю, настільки позиція Ярослава здавалася непохитною. За останніми дослідженнями шлюб Ярослава із шведською королівною не міг мати місця до 1016 року, а в 1018 р. Інгігерда була вже в Києві.

Отож, немає нічого дивного, що, вважаючи свою владу непохитною, Ярослав приступає до реалізації задуму свого батька і починає будувати новий собор. Можливо, звитяга в міжусобній боротьбі спонукала його підкреслити масштаби нової будівлі. Володимир навряд чи споруджував такий великий храм — конкурента катедральної Десятинної церкви. Позиція Ярослава щодо цього цілком зрозуміла — він був заклопотаний тим, аби всіляко підкреслити велич своєї доби, а водночас здобути прихильність небес досить поширеним у середні віки способом.

Інтервенція Болеслава Хороброго, природно, змусила припинити роботи і докорінно змінила ситуацію. Після перемоги над Святополком і повернення польського короля на батьківщину, Ярославові доводиться вести боротьбу з Брячеславом Полоцьким, далі — з Мстиславом Тмутороканським, що мало досить сумнівні для київського князя наслідки. Військо Мстислава розгромило Ярославову дружину, лише опір киян запобіг падінню самої столиці. В 1024 р. укладено компромісову угоду, за якою все Лівобережжя залишилося під владою тмутороканського князя. Крім того, були ще якісь сутички із Судиславом Володимировичем, якого Ярослав ув'язнив і тривалий час тримав в київському порубі. Очевидно, і цей нащадок Володимира Святого претендував на свою пайку в загальнодержавному пирозі.

Лише після смерті Мстислава, яка сталася 1036 року, Ярослав зумів об'єднати під своєю владою майже всю Русь, повернувся до старих будівельних планів.

1037 року він закладає «город Ярослава» — нову лінію укріплень київського кремля, в кілька разів збільшуючи його площу; задумує і буде новий центр довкола Софійського собору. Це була визначна подія в історії Києва як міста, і, цілком природно, саме вона привернула увагу літописця, стала приводом для піднесеної розповіді про будівничі і просвітницькі заслуги київського князя, прозваного Мудрим. Перемога над печенігами 1036 року, на яку так полюбляють посилалися прибічники традиційної точки зору, була в кращому випадку лише зовнішнім поштовхом.

Так уявляється первинна історія Софії Київської. Закладений у 1017 р. собор був завершений протягом наступного десятиліття і освячений до 1030 р. Лише за цієї умови на тиньку його інтер'єру могло з'явитися графіті з ім'ям Всеволода. Добудова галерій могла здійснюватися й пізніше; можливо, саме це і мав на увазі новгородський літописець, нотуючи під 1037 роком друге повідомлення про храм: «Ярослав... сверши св. Софію».

К. П. СТРИЖАК

ПОГЛЯД ЕКОНОМІСТА ЧАСІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Невеликий поміщик В. Тарнавський, до того ж ще й керівник великого маєтку його родича, в половині 19-го століття написав статтю*, у якій головну увагу приділив поділові селянських родин в Україні. Стаття появилася у 1853 році (7 років до скасування кріпацтва), а матеріяли і спостереження автора стосуються до періоду між 1840 і 1852 роками. Ці дати вказують, що він був сучасником Шевченка, отже — його стаття документ доби так само, як документом доби можна вважати вірші Шевченка, у яких він описав панщину.

Автор ділить сільський люд на три групи: до 16 років, від 16 до 60 і від 60 вище. Першу і третю групи він вважає за неробочі, а середню за робочу, до неї він зараховує також жінок, що виконують домашню працю. У середньому треба, на його думку, щоб у родині було стільки працюючих, скільки і непрацюючих, себто 1:1. Якщо працюючих більше, то життя родини легше, це впливає і на громаду, вирівнюючи відношення працюючих до непрацюючих (до яких можуть бути зараховані хворі і каліки у віці від 16 до 60 років). Якщо кількість працівників у родині менша від нормальної, то родина має тяжку ситуацію.

Автор порівнює родинний устрій москалів з устроєм українців. Він твердить, що московська родина має 10 і більше дорослих осіб, спільну власність, якою управляє одна особа, звичайно старша, і її всі слухають. Закупи для родини спільні, «гуртові», тому коштують дешевше, хата досить велика, щоб всіх помістити, на ogrівання витрачається менше палива, бо тільки одна піч для всіх, менше треба й старших для нагляду над дітьми, тваринами і т. д. Така родина завжди має власних робочих тварин і дещо грошей на різні випадки.

У протилежність до москалів, українці живуть окремо від родичів, навіть жонатий син відділяється від батька, будує хату, пліт навкола, запроваджує власну господарку. Двоє жонатих братів майже ніколи не живуть вкупі, хоч які бідні можуть бути; нема спільної власности і слухняности до старших. Певною мірою старших поважають, але не дозволяють їм втручатися у життя молодших (отих вже відділених). Крім цього, на ogrівання йде більше, закупи роздрібні, тому коштують дорожче, догляд над дітьми, тваринами і хатня праця часто терплять від того, що родина мала, в ній замало дорослих. Така родина не має і заощаджених грошей. Дуже часто після смерті чоловіка господаркою

*) В. В. Тарнавський: «О делимости семейств в Малороссии. Труды Комиссии... для описания губерний Киевскаго учебнаго округа». Киев, 1853.

керує удова. Чи можна уявити собі нестачі таких родин, зокрема у краю, де народні звичаї і обичаї різко відділюють чоловічу і жіночу праці, де жінки не косять і не молотять? Буває також, що родина не має жодної дорослої жіночої особи. Різні випадки руйнують добробут малих родин.

Деякі поміщики, побачивши (на думку автора) шкідливі наслідки поділу родин, старалися порадами і наказами підтримати великі родини, але їх порад ніхто не слухав, накази і примус не давали користі. Та й що за вигода тримати вкупі тих, які того не хочуть? Буває, що брати живуть під одним дахом, але мають не тільки окрему власність, а й окремі столи у протилежних кутах хати, а жонатий син, який живе при батькові, має окрему власність. Чи не краще, у такому випадку, замість безкорисних заходів творити великі родини, старатися знищити шкідливі наслідки поділу наказами, які більше відповідають характерові й обичаям населення. Неможливість родової влади в Україні видно з прикладу, яку відповідь дала авторові родина (трьох жонатих братів, які вирізнялися великою мораллю, згодою і єдинством). На його запитання: »Хто у вас головою родини, замість батька?« — вони відповіли: »Бог«. »Хто розподіляє працю і керує?« — старший брат відповів: »Я, але порадившись із братами«. »А хто карає, якщо хтось провинився?« — старший брат сказав: »Якщо брати провинились, то я, а якщо я — то брати«.

Як приклад з економічного погляду, автор подав маєток на Київщині, що мав 2.631 особу, а жіноцтво перевищувало чоловічу стать на 100 душ. Працюючих було 1401, непрацюючих — 1230. Кожна родина мала 4 морги орної землі. Було 431 волів (2 пари на 5 родин), 512 штук іншої рогатої худоби (1 на родину), 1972 овець (3,8 на родину), 500 свиней (1 на родину). Такий матеріальний стан автор вважає за досить добрий. Згідно з переписом, було 555 хат, але 45 з них стояли порожніми, як наслідок смерті господарів, втечі, побору працівника до війська або переселення до інших сіл.

Мала родина, де працюють тільки батько і мати, завжди наражується на руїну, коли хтось із них помре або захворіє. У 1851 році на згаданому маєтку 8 родин втратили батьків, а 7 матерів. Хоч вдови і вдівці пізніше знайшли собі когось до пари і одружилися, все ж це відбулося на добробуті тих родин. Здається, найгірше буває, коли помре мати. Автор багато разів бачив здорового робітника, що більшу частину дня ніжно носив на руках свою маленьку сирітку. Ще гірше буває батькові, коли така родина не має корови чи навіть вівці. Сирітки звичайно йдуть до родичів, а пізніше стають наймитами. Жодні переписи населення не можуть подати дійсного стану щодо кількості родин, бо часто брати живуть вкупі, але мають окрему власність. Поміщики призначають людей до різної праці, що також відбивається на родинах. Усі згадані причини, а головню поділ родин, знижують добробут населення.

Але українці, особливо українські козаки, дають собі раду взаємними допомогам. Якщо не мають своїх волів — то наймають або відпрацьовують тому, хто їм виоре поле. Часто спрягаються двоє господарів або й більше. Бідніші ходять до заможніших на толоку, де працюють гуртом. Українець, який вважає за гріх найматися на працю у свята, не відмовиться піти на толоку до доброго сусіди. У важкий український плуг запрягається звичайно три, а часом і чотири пари волів, хоч більшість родин має тільки одну пару — отож спрягаються і орють по черзі одні одним. Дуже часто бідніші люди, особливо козаки, зібравшись, косять толокою по черзі всім товаришам. До товариств належить і чумацтво. Чумаки, вирушаючи кудись, вибирають собі отамана і слухають його. Коли комусь із них пропадуть воли, крам з того воза розкладають на інші вози, хворого доглядають, померлого ховають, а його майно зберігають. Чумацтво має ознаки козацьких походів.

В Україні і багаті, і бідні селяни позичають гроші. Цей кредит особистий, нічим не забезпечений, але селяни завжди чесні між собою і авторові ніколи не доводилося чути нарікань щодо позички грошей чи продуктів. Позичають зерно на посів або корм для тварин і віддають після зібрання нового врожаю. Тому зерно і корм не лежать дарма і повертаються свіжими. Багатшому трапляється нагода купити ще одну пару волів, а грошей нема, до нового врожаю ще далеко — і він позичає. Такі родинні випадки і потреби, як шлюб, лікування, смерть — також примушують зятягати позичку. Буває, що заможна вдова з малими дітьми не може сама займатися оранкою, тому продає волів і гроші позичає якомусь заможному селянинові і той, замість відсотків, оре їй поле. Коли син вдови виросте, або вона прийме зятя в хату, тоді гроші повертаються і знову купують волів, бо вже є кому провадити господарку. Подібно чинять деякі старі люди, таке саме буває і з грінми за продану сирітську худобу. Добре, коли є якийсь капітал або робоча сила, або коли бідний дістає за свою працю допомогу від заможнішого, але є багато родин, які не мають працівників, або праця господаря не вистачає, щоб утримувати родину. Долю таких родин може покращати тільки сільська громадська опіка. Але, яка б опіка не була, — поміщицька, державна, сільська, — вона добра і дійсна тільки тоді, коли за основу своєї діяльності візьме традиційний устрій українських родин, із їхнім постійним поділом, зовсім не схожим на традиції москалів.

З цієї статті бачимо погляди автора і довідуємося, що:

1. Повновартісним працівником вважалося людину від 16 років, хоч сирітка, як ось Шевченко, міг пасти ягнята, коли йому »тринадцятий минало«, або прислужувати панові в покоях. Діти не байдикували і до 16 років, допомагали родині працею, але автор не бере цього до уваги.

2. Людина старша, що мала понад 60 років, не вважалася за працівника, хоч наші діди-пасічники або баштанники, а частинно рибалки

і млинарі — працювали й далі; можливо, що їх вже не брали до панської служби, тому поміщики трактували їх як «непрацездатних».

3. Поділ родин належить до дуже стародавніх звичаїв і часів. У тому поділові виявляється дух вільної людини, любов до незалежності, — і власне цього автор не розумів.

4. Поміщики дораджували, наказували, примушували селян занехати традиційний поділ на самостійні родини. Поміщик для кріпака був майже те саме, що цар-самодержець для поміщика: необмежена влада і сила, а кріпак — ніщо. Не зважаючи на цей безправний стан, українське селянство трималося своїх предковичніх звичаїв і традицій. Жодні накази і утиски не зламали кріпака. У висліді і автор, і подібні поміщики махнули рукою на «впертих хлопів», але це не означало перемоги кріпаків і капітуляції поміщиків. Поміщикам просто набридло воювати з селянами й тому зрезигнували із своїх намагань: хай живуть, як хочуть. Як поміщик, так і держава видушували від селян для себе якнайбільше, продавали навіть останню корову вдовиці за подушне, як у Шевченковому вірші. З економічного погляду такий поділ українських селян на окремі родини може й був в оцінці поміщиків некорисний, але з психічного погляду — виглядає інакше. Якби тяжкі обставини у бідного селянина не були, все ж він самостійно вирішував усі свої проблеми, мавши допомогу тільки від власної жінки, що була його подругою, а не рабинею. Обмірковуючи свої справи, вирішуючи і діючи правильно чи помилково, наш чоловік був дійсною творчою людиною. Натомість у Московщині тільки той, хто керував родиною міг дорівнювати нашому селянинові, а інші члени московської родини жили в «общині», виконували накази старшого і умово стояли значно нижче від нашого селянина.

5. Коли мова про релігійність наших селян, автор каже, що працювати за гроші у свято вважалося за гріх, але помогти толокою не гріх, бо це була допомога ближньому, а не заробіток. До цього додамо згадку автора про трьох братів, які вважали тільки Бога за старшого над ними, усі справи вирішували спільно — правдива демократія.

6. Відділившись від батьків або старших братів, кожний мав труднощі, їх поборювали товариствами, допомогою один одному. Звідтіл нахил до громадської праці в нас, якого у москалів майже немає. Їхня «артель» не те саме, що наше товариство, та й була вона тільки випадково між сезонними та іншими робітниками, а не між їхнім селянством. Чому в родинному колі не було спільної власності, а у товаристві існувала дружність? Відповідь цілком проста: спільна власність затирає індивідуальність і гідність людини, а в товаристві всі були рівноправні.

7. Бачимо чесність української людини, яка хоч і позичала часто, проте завжди дотримувала слова, зберігала свою гідність у той час, як на Московщині ошуканство ставало за приклад, гідний до наслідування, бо ошуканець виявляв «сприт і розум» московського зразка.

8. Стаття закінчилася висновком, що — дораджуючи чи наказуючи українським селянам — треба завжди рахуватися з народними обичаями, бо інакше з того нічого не вийде.

9. Згадано в тій статті й наше козацтво. Необізнані люди думають, що воно зникло разом із старою Гетьманщиною, а насправді ж — воно зберегло себе до 1920 року і в часи нашої визвольної боротьби було всюди. Ті, що належали до невеликої козацької верстви, яка постійно зменшувалась, уважали себе козаками Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Хоч наших козацьких (по назві) полків уже не було, проте багато тодішніх царських полків кінноти, що звалися гузарськими, уланськими, драгунськими — були перейменованими колишніми козацькими полками. Старшини і підстаршини таких полків (не тільки українського походження, а часом і чужинці) носили в лівому вусі золотий ковток (старшини) або срібний (підстаршини), як пам'ятку про своїх предків, до князя Святослава включно.

10. У статті бачимо маленьке авторове співчуття долі наших селян і його дуже стримані, все ж вільніші думки у часи царювання Миколи І-го. Редакція Збірника звертається до читачів з проханням присилати подібний матеріал та інші відомості. Отже видно, що деяких людей селянські злидні примусили трохи думати і шукати якогось виходу, очевидно не коштом поміщиків.

Передавши зміст статті поміщика В. В. Тарнавського з нашим коротеньким коментарем, перейдемо до того, чого у статті нема. Автор нічого не згадує про чистоту українських селянських хат, де кожна господиня, мавши власну волю, старалася, як могла, не тільки тримати свою хату чистою, а й прикрашувати її. На Московщині на чистоту і прикрашування хат ніхто не звертав уваги, все було під командою »старшого«, ініціатива одиниці просто не існувала. В такій московській хаті, в одній »ізбі«, жило десять (або й більше) дорослих осіб, не враховуючи дітей, для всіх була одна велика піч. І ось таку то московську родину сподобав собі автор, не звертаючи уваги на бруд у москалів і чистоту в нас.

У поділі родин автор вважає головне лихо, а про набір до війська, про призначення на якусь працю чи переселення у іншу оселю — згадав тільки кількома словами. Цілком замовчує те, що найбільшим лихом селян була панщина, про яку пише у своєму »Кобзарі« його сучасник Т. Г. Шевченко, що змалював її чорною барвою. Це були часи, коли вдовиченка, єдину опору матері, забирали до війська (на 25-30 років), коли »село неначе погоріло« і люди йшли на панщину із своїми дітьми, коли мати, наспіх нагодувавши немовлятко, спішилася до праці, поки не чути ланового, отого підгайда, активіста, панського вислужника. Т. Г. Шевченко ніде не згадує про поділ родин або селянську економіку (оті позички чи орання і т. ін.), бо нікому не треба було доказувати, що молоко або сніг білі. Кожен в Україні про це знав і так жив, зберігаючи свої предковічні звичаї.

Факт, що кріпаки захищали свої традиції і обичаї говорить не тільки про їхню стійкість, а й про нехіть поміщиків турбуватися такими проблемами. Селян залишили з їхніми звичаями, бо це не впливало на прибутки поміщиків або держави. Кожний мусив сплатити чи відробити поміщикові та державі, хоч би й коштом свого майна, необхідного для життя. Жодного спротиву не бачимо ні в Тарнавського статті, ні у Шевченковому описі села. Був малий пасивний спротив, коли мова про зберігання звичаїв. Сьогодні колгоспники також краще обробляють свої присадибні ділянки, ніж колгоспне поле — це теж пасивний спротив.

Не родинний устрій і поділ родин були злом для селянства, а вся кріпацька система являлась нестерпним лихом, про що й написано в «Кобзарі». Згаданий поміщик і наш поет належали до тієї самої доби, але по-різному на все дивилися. Поміщик був трошки лібералом, хотів для селян чогось кращого, але не коштом поміщиків. Він не розумів духовости нашого народу, тому йому сподобався московський спосіб життя. Як показує його прізвище, він належав до змосковчених поляків.

Автори знання економіки пов'язане з повною байдужістю до правного становища селян; для нього та інших — це цілком «нормальний стан». Вища верства народу була духово скорена, сиділа в моральному багні та матеріальному добробуті. Все це добре бачив, розумів і боляче відчував Шевченко, тому його «Обніміте найменшого брата» (допоможіть закріпаченим), так само, як і «Вставайте, кайдани порвіте» (будьте вільними, а не вислужниками) — стосується до тієї верстви більше, ніж до інших. На жаль, ця верства проспала усі нагоди, включно з 1917-20 роками, коли з народу вийшов цілком інший провід. Визвольна боротьба тих років програна, але визвольний змаг України з Москвою триває донині, привертає до себе все більшу увагу, знаходить симпатиків у вільному світі та союзників між поневоленими народами в СССР. Цей визвольний змаг іде згідно із Шевченковою програмою: Борітеся — поборете, Вам Бог помагає! Щойно тоді діждемося свого «Вашінгтона» із новим праведним законом.

Чи Ви вже заплатили передплату «В.Ш» на 1972 рік? Пам'ятайте, наш журнал ступив у своє 25-річчя! Допмагайте його розбудовувати і розповсюджувати в усіх країнах поселення українців!

П. КОВАЛІВ

СЛОВО ЯК МОГУТНЯ СИЛА

Слово в кожній сфері життя виявляє велику силу почуття радості чи смутку. Воно є могутньою зброєю людини не тільки як спосіб порозуміння, як соціальний чинник, без якого не може існувати суспільство, а також як чинник емоційний, що збуджує відповідний до сфери життя настрій, запалює своєю вогненною силою переживання людського духу.

І тут слово виходить за межі лише граматичної форми, воно охоплює мову взагалі. Таким чином, слово — це мова, що протягом історії проходить процес розвитку від конкретних понять до абстрактних, від примітивної культури до вищого ступеня матеріальної і духовної культури, до складних понять, до більш абстрактних категорій мислення.

На тему слова недавно вийшла у видавництві Науково-Богословського Інституту УПЦ у США праця Гната О. Діброви під назвою «Сила слова». Ця праця побудована на численному історичному і науковому матеріалі, яким ілюструється могутня сила слова, що проходила ті ж самі етапи розвитку, як і суспільне життя.

Крім кількох вступних відомостей про значення слова взагалі, автор переходить до найдавніших часів християнства, присвячує окремий розділ «Слово пророків, апостолів і св. Отців Церкви», цитуючи зразки мови пророків, апостолів і св. Отців Церкви (Мойсея, Іова, Ісаї, Данила, Малахії, ап. Павла, Іоана Золотоустого, Григорія Богослова, бл. Августина, Саванаролі, Томи Кемпійського, Мартіна Лютера, Івана Вишенського та митр. Василя Липківського). Всі вони своїм словом збуджували душу людини, із запалом закликали до здійснення їх ідеалів. Тут автор відзначає значення морально-емоційної й психологічної чинності слова. А пороки й апостоли «сягають в одвічні глибини людського і навіть надлюдського буття, розкривають і таврують зло, неправду, дикі пристрасті...: кличуть любити Бога, славити Його і співати Йому осанна на віки вічні».

Далі йде розділ «Слово ораторів, мужів держави й суспільства», де, почавши від давньої Греції (Сократ, Демостен) і Риму (Ціцерон), згадуються мужі Європи (Ж. Ж. Руссо, Бонапарт, Петлюра та ін.) з підкресленням їх феноменального дару слова.

Далі автор переходить до мистців і публіцистів в розділі «Слово мистців і публіцистів», почавши від Гомера та його «Іліяди» й «Одісеї», наповнених «любов'ю і ненавистю, радістю і стражданням, героїзмом і трагізмом життя героїв», кінчаючи Шевченком і Лесею Українкою, яких слово було «єдиною зброєю» в боротьбі за кращу долю українського народу.

Не обминув автор і таких письменників і поетів, як Данте, Шекспір, Байрон, Гете, Гайне, Шіллер, Гюго, Марк Твейн, Вітмен, Гоголь, Достоевський, Лев Толстой, брати Тобілевичі, Заньковецька, Микола Зеров, ранній Тичина та інші. Всі вони виявили велику майстерність слова, яким полонили душі читачів.

Окреме місце в книзі Гната Діброви займає розділ «Дотеп, комізм у фолкльорі і літературі», де сила слова «творить іскристий сміх, спричиняє живість, веселість». Тут визначне місце у нього займають О. Стороженко, С. Руданський і О. Вишня.

А найпоширенішу форму сатири автор вбачає в байках Езопа, Крилова, Глібова й Гребінки.

В розділі «Крилаті слова» автор подає слова видатніших мужів, філософів, поетів або вислови народів і рас, як, напр.: «Пізнай себе» (Сократ), «Прийшов, побачив, переміг» (Цезар), «Загубити мужність — усе загубити» (Гете) та інші.

Тут же й розділ «Магія слова — замовляння, всилення, гіпноза», де виявляється «особлива таємнича сила слова», магічна сила. Ця сила вже панувала в Греції під захистом богів (оракул). В Київській Русі існувало щось подібне до оракулів — віщуни-кудесники (смерть Олега), барди-співці, а також замовляння та їх перетворення в чари-слова, з їх чаруючою силою. До замовлянь близько стоять обрядові твори різдвяного циклю — колядки й щедрівки.

Давнього походження й гіпноза з її дивовижною дією слова, де виявляється сила слова.

Не обминув автор і первісного джерела сили слова, подавши окремий розділ «Початковість слова і джерела його сили». Цю початковість він зве Божою. В слові відображена подоба Божа, а тому й слово має в собі «всю повноту Істини Правди Божої». Перше місце в слові належить щирості, бо щире слово — це «правдиве слово». Щирість є найбільш притаманною силою українцям, які особливо щирі у своїй гостинності.

Слово виявляє не тільки щирість, а й «підступ, зраду: донос, наклеп — як згубну силу». Про цю силу автор написав окремий розділ, нагадуючи **хижість** людини, започатковану від часу її існування. Найбільше **впадає** в очі зрада, що знайшла своє виявлення з боку Юди Іскаріотського. Україна та її народ здавна ганьбить зрадників свого народу, ганьбять Кочубея та Іскру, що зрадили гетьмана Івана Мазепу.

Далі в автора розділ «Повнота слова і дар користування ним», бо сила слова **залежить** від повного змісту його, від його якості. Лагідний тон слова — **прикмета** доброго врівноваження вдачі та доброго виховання. Найбільшу **силу** лагідності показує Св. Письмо. А в народі ця лагідність у **приказках**: «Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде».

Так виникає «Обмеженість і недосконалість слова», що в автора подається як окремий розділ. А звідси й висновок — уміти користуватися

словом. Треба завжди »боронити і якнайвище підносити слово Правди, щоб воно було як Господа слово«.

Свою працю автор закінчує розділом »Культура слова і шляхи та засоби піднесення його сили«. Але культура слова — це не тільки багатство й досконалість його форм, це — також внутрішня правдивість і духовна піднесеність. Шляхи опанування словом — це родина, школа, громада. А найголовнішим засобом є любов до рідного слова і вперта праця над ним.

Такі основні передумови розвитку добрих властивостей рідного слова. Як приклад любови й пошани до рідного слова автор наводить із життя Василя Стефаника, який, щоб написати коротеньку новельку »Діточа пригода«, мусів просидіти всю ніч, змарнувавши цілий ворох паперу, та з життя акад. С. Єфремова, що »був бардом української культури« і дбав про збереження чистоти й характеру своєї мови. Тому й наслідки його праці багаті й неоціненні.

Книжка Гната Діброви »Сила слова« заслуговує на увагу українського читача, який знайде в ній не тільки вказівки щодо шанування рідної мови, а й факти з життя інших мов світу. Це перша такого роду праця з історії української культури, де сила слова висвітлена з особливою яскравістю й правдивістю.

У 25-річчя »Визвольного Шляху«

Дорогий Пане Редакторе,

... Маю велику честь вітати Вас і »Визвольний Шлях« ... з Ювілеєм, з 25-літтям від »народження« Вашого такого цінного місячника, що від років збагачує нашу культуру і заспокоює теоретичні, а то й ідеологічно-формальні потреби поважної частини нашої громадськості. Знаю, що Ви одержали вже чимало привітань. Це гарно, це знак, що з Вашої праці хтось користувався. Значить — вона потрібна, цінна. Згадаю, що мені приємно було читати слова признання для Редакції, що їх висловила — разом із вдячністю молодих поетів — панна Маруся Юрків. Так, Вам належить окреме признання і подяка за те, що прийняли на сторінки »В. Ш.« молодих, а це за порука для місячника, що він завжди буде »юний« ...

Дорогий Пане Редакторе, бажаю Вам з успіхами із »Срібного Ювілею« прямувати з творчими ідеями до »Ювілею Золотого« — із діяспори до Батьківщини: Вільної, Самостійної, Християнської. Хай Господь дає Вам сил і своїх ласк-щедрот. Хай Дух Святий, Дух Істини, інспірує Вас і Ваших співпрацівників до високоідейних починів та діл ...

Ваш відданий у Христі Господі

о. Антін

Вельмишановний Пане Редакторе,

Не раз був вибоїнами зритий, буреломом вкритий «Визвольний Шлях». Та вірю я, що він, карбуючи чвертьстоліття на минулім, дорого-вказом буде для борців майбутніх. Хай слово рідне — зброя наша — тугу до волі будить і гартує, щоб стати до чину за неї у слушний час.

З нагоди 25-річчя бажаю Вам і співробітникам Редакції у Ювілейному році здоров'я і сил. Бож визвольний шлях — не зміряний. І хто вгадає, як довго доведеться йти ним до мети?

...З нагоди 25-річчя пересилаю 5 дол. на пресовий фонд «В. Ш.к».

З глибокою пошаною до Вас

А. К и я н к а

*

Хвальна Редакціє,

Вітаємо Вас у Ювілейну річницю — у 25-ліття «Визвольного Шляху», що змістом своєї ідейно-політичної і літературної творчості став кременем у боротьбі української нації за її найвищу мету — самостійну державу, і головним виховником та кристалізатором характеру українця-борця за національні права України.

Вітаємо Високошанованого редактора «Визвольного Шляху» п. Григорія Драбата, під керівництвом якого журнал сповняє велике національне завдання на шляху визвольної боротьби української нації.

Вітаємо членів Редакції і Достойних діячів-співробітників журналу, що вкладають свою працю у його зміст, який дає читачам правдивий національний світогляд та ідейне наснаження. Вітаємо всіх, що спричинилися до піднесення якості журналу і бажаємо всім найкращих успіхів у сповненні таких важких і трудних завдань, що їх узяв на себе «Визвольний Шлях» на шляху боротьби української нації за УССД. Твердо віримо, що Ваш дорогоцінний журнал сповнить своє національне благородне завдання.

З цієї нагоди складаємо скромну пожертву на розбудову журналу — 25 фунтів, і бажаємо найкращих успіхів.

Залишаємось із висловами правдивої пошани до Вас

М. Д е м у с
(Гол. Від. СУБ-у в Ковентрі)

С. С к а л е ц ь к и й
(Секретар)

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Англія

Збірщик п. І. Колодчин (Манчестер). Жертвували: *І. Колодчин* — 2 ф.; по 1 ф. — *В. Савіцький, Ю. Манілов, Ф. Рожій, П. Малюх, В. Грубий, К. Комарницький, М. Дуб, О. Левицький, М. Леськів, Р. Савчук, В. Мозоль, В. Рожій*; по 50 п. — *В. Чуба, І. Крутиголова, М. Сало, В. Залізний, С. Вобиляк, Д. Литвин, І. Тарас, Я. Сісньовський, Д. Паньків, П. Рокіцький*.

Збірщик п. М. Березовський (Едінбург). Жертвували: по 1 ф. — *І. Головецький, В. Лисак*; по 50 п. — *В. Пиндик, М. Березовський, М. Мандрика, С. Макар, М. Крижанівський, М. Лисак, М. Волоший, О. Розновський, М. Коваль*; по 30 п. — *П. Гринчак, М. Волошин, Є. Ткачук*; по 25 п. — *В. Дем'янчук, В. Савчук, Я. Олексюк, М. Киктик*; по 20 п. — *В. Ляшок, М. Коваль, І. Воробець, І. Пак, П. Білоус, М. Глинчак, Р. Довгань, Д. Тикало, Лавринович*; по 15 п. — *І. Бабич, Я. Ріпак*; по 10 п. — *А. Крицький, І. Костишак, О. Томаш, Т. Коваль*.

Збірщик п. І. Кравчук (Честерфілд). Жертвували: по 50 п. — *І. Кравчук, М. Борсук, І. Гаречко*; по 25 п. — *О. Малиновський, В. Лис*; по 20 п. — *В. Козюпа, В. Малиновський*.

Збірщик п. М. Патра (Олдгам). Жертвували: по 50 п. — *А. Боронюк, О. Лікс*; по 25 п. — *М. Патра, Г. Галай*; по 20 п. — *Д. Гаращук, О. Сівка, М. Боднар* — 15 п.; по 10 п. — *О. Рубаха, П. П.*

Збірщик п. М. Замулінський (Брадфорд). Жертвували: *М. Замулінський* — 1 ф.; по 50 п. — *О. Здолини, М. Панчак, І. Лихолат, С. Везкорований, С. Савків, Г. Мельничук* — 30 п.

США

Збірщик д-р А. Вусик. Жертвували: по 5 дол. — *д-р А. Вусик, м-р О. Веселий, Я. Тростянецький, О. Блікнер*; по 3 дол. — *М. Демків, О. Л. Долинюк*; по 2 дол. — *Н. Базилин, М. Лолинюк, І. Гриців, М. Лещин, А. Муць*.

Збірщик п. Я. Полюга. Жертвували: по 3 дол. — *Я. Полюга, В. Грунтовський*; по 2 дол. — *В. Хімчак, П. Шагай, Я. Лучкань, І. Заставський, І. Ковальчин, Б. Захарко, А. Наконечний, М. Шевчук, Я. Нестерук, А. Рудзінський, М. Зень, П. Кебало*.

Збірщики пп. П. Микитин і Д. Глушко. Жертвували: по 5 дол. — *Д. Глушко, В. Щур, М. Антоник, В. Коцур*; по 3 дол. — *П. Микитин, С. Шульган, М. Шашкевич*; по 2 дол. — *М. Сидор, О. Щур, О. Щур*; по 1 дол. — *Кульчицький, Кузино*.

Збірщик п. С. Гаврилук. Жертвували: *С. Гаврилук* — 5 дол.; *О. Кулинич* — 3 дол.; по 2 дол. — *Й. Дудар, П. Ревак, І. Гончак, П. Степанчук*.

Австралія

Збірщик п. О. Матіяш. Жертвували: по 5 дол. — *Г. Стасюк, О. Матіяш, Г. Лозорко* — 3 дол.; по 2 дол. — *Г. Білик, Я. Кутний, М. Т., В. Пташник, Б. Хамчук, А. Дикий, І. Дороцький, О. Данилович, Р. Коцаба, Е. Кіпіш, м-р О. Куціль, В. Стельмах* — 1 дол.

Збірищик п. В. Альфавицький. Жертвували: *В. Альфавицький* — 3 дол.; *І. Крупа* — 2 дол.; по 1 дол. — *Й. Поточний, Н. Ламан, В. Р., М. Крупа, О. Яницький, Д. Кривінський.*

Збірищик п. І. Сливка. Жертвували: *І. Сливка* — 2 дол.; по 1 дол. — *М. Ференц, І. Ільчак, Я. Будас, В. Павлишин, В. Муляр, В. Л.*

Збірищик п. М. Коцко. Жертвували: *М. Коцко* — 3 дол.; *І. Розквас* — 2 дол.

Збірищик п. С. Пирч. Жертвували: *С. Пирч* — 2 дол.; *Ю. Вітковський* — 1 д.

Збірищик п. В. Голян. Жертвували: по 1 дол. — *В. Голян, В. Бубенко.*

Збірищик п. М. Смолинець. Жертвували: *М. Смолинець* — 2 дол.; *О. Дикий* — 1 дол. *Пан П. Гундерук* — 2 дол.

Німеччина

Збірищик п. М. Колішко. Жертвували: по 5 нм — *М. Колішко, М. Вовк, П. Юрків, Й. Бабій, В. Топорницький, Л. Пастушок, Р. Лях, В. Н., М. Т., П. Л., М. Л.;* по 2 нм — *Р. Старий, В. О., П. Джубан, І. Н., І. Цазак, А. Ситник.*

Збірищик п. І. Васлюк. Жертвували: *І. Васлюк* — 20 нм; *Кірик* — 10 нм; по 5 нм — *Копчук, Бенько, Грещук, Я. Волошин;* по 2 нм — *Поліщук, Янюк, Білан, Голух, В. Ганич, В. Вірт, Сидор, Колімбіовський, Драган, Однобочко, Слобода, Сяпро; М. Кожан* — 1 нм.

Збірищик п. О. Баран. Жертвували: *К. Висоцький* — 26 нм; *О. Баран* — 10 нм; *І. Дасів* — 5 нм.

Індивідуальні пожертви

І. Михальчук (Генсборо) — 5 ф.; *Т. Дуда* (Брадфорд) — 2 ф. 25 п.; *О. Ковальчук* (Брадфорд) — 2 ф. 25 п.; *Й. Смола* (Айлесбері) — 1 ф. 25 п.; *П. Стасюк* (Челмсфорд) — 1 ф. 25 п.; *Т. Гніп* (Ноттінгем) — 1 ф. 25 п.; *І. Кебус* (Лондон) — 1 ф. 25 п.; *М. Прихідний* (Бедфорд) — 1 ф.; *М. Телюк* (Редінг) — 1 ф.; *І. Гинда* (Ковентрі) — 1 ф.; *А. Тисячний* (Ковентрі) — 1 ф.; *М. Волошинович* (Волвергамптон) — 1 ф.; *Г. Зьомбра* (Фелікстов) — 85 п.; *Р. Орищук* (Лютон) — 75 п.; *П. Телевяк* (Лондон) — 75 п.; *М. Харук* (Брадфорд) — 70 п.; *П. Панчак* (Брадфорд) — 60 п.; *І. Долик* (Воркінгтон) — 50 п.; *М. Пайкош* (Черри Трі) — 50 п.; *І. Скрипець* (Болтон) — 50 п.; *П. Костецький* (Манчестер) — 50 п.; *С. Вертило* (Манчестер) — 50 п.; *І. Яцик* (Болтон) — 45 п.; *Р. Дубиняк* (Фелікстов) — 45 п.; *І. Гридзюк* (Лондон) — 25 п.; *І. Слобода* (Балдок) — 25 п.; *В. Чопей* (Ноттінгем) — 25 п.; *В. Бідяк* (Блекбирн) — 25 п.; *Д. Литвин* (Манчестер) — 25 п.; *М. Мадилос* (Бедфорд) — 25 п.

Т. Дякун (США) — 10 дол.; *С. Рудяк* (США) — 5 дол.; *М. Тимчук* (США) — 5 дол.; *О. Кулицький* (США) — 6 дол.; *І. Крих* (США) — 3 дол.; *О. Климкович* (США) — 3 дол.; *В. Голод* (США) — 3 дол.; *пані Анна Рожевська* (США) — 5 дол.; *О. Омецінський* (США) — 5 дол.

А. Зинич (Канада) — 20 дол.; *А. Козій* (Канада) — 5 дол.; *В. Пайк* (Канада) — 3 дол.; *Д. Вітів* (Канада) — 2 дол.; *Н. Данилюк* (Канада) — 1 дол.; *Д. Стецок* (Канада) — 1 дол.

О. Андрушко (Німеччина) — 30 нм.; *Т. Пелех* (Німеччина) — 20 нм.; *П. Костів* (Німеччина) — 20 нм.; *Г. Салозуб* (Німеччина) — 20 нм.

О. Гаврилів (Австралія) — 2 дол.; *О. Тюшка* (Австрія) — 5 доларів; *д-р П. Ковалів* (Швейцарія) — 1 ф. 25 п.

Всім Вельмишановним Збірищикам і Жертводавцям — щире спасибі!